

**ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL
SCIENCES**

**ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗ**

Επανα-οικογενειοποίηση και κοινωνική αναπαραγωγή στην Ελλάδα των
μνημονίων

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Κορνιλάκης Ανδρέας

Αθήνα, 2022

Τριμελής Επιτροπή:

Δημουλάς Κωνσταντίνος, Αναπληρωτής Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου
(Επιβλέπων)

Παπαθεοδώρου Χρίστος, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Αθανασοπούλου Αγγελική, ΕΔΙΠ στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου
Πανεπιστημίου

Copyright © Κορνιλάκης Ανδρέας, 2022

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της παρούσας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Συντομογραφίες

ΔΓ	Δείκτης Γονιμότητας
ΔΝΤ	Διεθνές Νομισματικό Ταμείο
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΛΣΤΑΤ	Ελληνική Στατιστική Αρχή
ΚΕΑ	Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης
ΚΥΤ	Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης
ΝΕ	Νότιες Ευρωπαϊκές (χώρες)
NEETs	Young People Not in Education, Employment, or Training
ΜΑΔ	Μονάδες Αγοραστικής Δύναμης
Μ.Ο. (μ.ο.)	Μέσος (-οι) Όρος (-οι)
ΟΑΕΔ	Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού
OECD	Organization for Economic Co-operation and Development

Περίληψη

Η Ελλάδα προσπαθώντας από τη δεκαετία του 1990 να συγκλίνει προς το βορειοευρωπαϊκό «πρότυπο εκσυγχρονισμού», διατηρώντας σταθερά μια σειρά από δομικές παθολογίες στο οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό πεδίο, βρέθηκε αντιμέτωπη με την οικονομική κρίση του 2008, που την οδήγησε στην εφαρμογή μνημονίων και συμφωνιών διάσωσης, ως επιβαλλόμενη λύση στην εξυπηρέτηση του χρέους και στη διαχείριση της κρίσης. Η αυστηρή δημοσιονομική πειθαρχία και οι πολιτικές λιτότητας που εφαρμόστηκαν, οδήγησαν σε ένα φαύλο κύκλο λιτότητας-ύφεσης-αδυναμίας κοινωνικής αναπαραγωγής, οδηγώντας στη φτωχοποίηση μεγάλων τμημάτων του ελληνικού πληθυσμού, στη σοβαρή υποβάθμιση της εργασίας ως μέσου κοινωνικής ένταξης και αναπαραγωγής, στη συρρίκνωση και τον αναπροσανατολισμό του κράτους πρόνοιας, καθώς και στην ανάπτυξη νέων άτυπων μορφών προστασίας και ανθεκτικότητας. Υπό το πρίσμα αυτό, η οικογένεια αναγκάστηκε να στηρίξει τα μέλη της που βρέθηκαν σε ανάγκη (άνεργοι, ηλικιωμένοι, ανάπηροι κ.α.), μέσω «επανα-οικογενειοποίησης» της προστασίας τους. Το βάρος της κρίσης μετακυλίστηκε από το κράτος και τις επιχειρήσεις στην οικογένεια, η οποία ωστόσο δεν ήταν πάντα σε θέση να αποτελέσει το ρόλο του «κοινωνικού αμορτισέρ», ώστε να απορροφήσει τους συστημικούς κοινωνικό-οικονομικούς κραδασμούς, βιώνοντας συχνά τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό, αναζητώντας πρόνοια από άτυπους φορείς κοινωνικής προστασίας, επιλέγοντας τη μετανάστευση κυρίως νέων και εκπαιδευμένων μελών της ή επαναχαράσσοντας νέες οικογενειακές στρατηγικές που δημιουργούσαν ad hoc συνδυασμούς διαφορετικών αναλογιών των παραπάνω εναλλακτικών τρόπων προσαρμογής και επιβίωσης. Έτσι, η σύγχρονη ελληνική οικογένεια, εμφανίζοντας στοιχεία αποθεσμοποίησης και ρευστότητας στη μορφή και τη δομή της, αποτέλεσε ξανά το «λιμάνι σε ένα άκαρδο κόσμο», απέναντι σε μια παγκοσμιοποιημένη και ανεξέλεγκτη κοινωνία της διακινδύνευσης.

Λέξεις-κλειδιά: οικογενειοποίηση, αποοικογενειοποίηση, επανα-οικογενειοποίηση, κοινωνική αναπαραγωγή, οικογενειακές πολιτικές, οικογένεια, κράτος πρόνοιας, άτυπες μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης, Μεγάλη Ύφεση του 2008.

Abstract

Since the 1990s, Greece, being in the effort of converging to the northern European "model of modernization", while steadily maintaining a series of structural pathogens in the economic, political and social fields, was confronted with the economic crisis of 2008, which led it to implement memoranda and rescue agreements as a necessary solution to debt service and crisis management. The strict fiscal discipline and the implemented austerity policies led to a vicious cycle of austerity-recession-inadequacy of social reproduction, leading to the impoverishment of large parts of the Greek population, to the serious degradation of labor as a means of social inclusion and reproduction, to shrinking and reorienting of the welfare state, as well as developing new informal forms of protection and resilience. In the light of this, the family was forced to support its members in need (unemployed, the elderly, the disabled people, etc.) through the "re-familialization" of their protection. The burden of the crisis was passed on from the state and business to the family, which, however, was not always able to act as a "social shock absorber", absorbing the systemic socio-economic shocks, often experiencing poverty and social exclusion, seeking welfare from non-profit, voluntary or other informal social protection agencies, choosing the migration of mainly young and educated members or the re-engagement of new family strategies that created ad hoc combinations of different proportions of the above alternative ways of adaptation and survival. Thus, modern Greek family, displaying elements of de-institutionalisation and liquidity in its form and structure, was once again the "*port in a heartless world*", in the face of a globalized and uncontrollable society of risk.

Keywords: familialization, de-familialization, re-familialization, social reproduction, family policies, family, welfare state, informal forms of social solidarity, Great Depression of 2008,.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	8
1. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ	11
2. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ Ε.Ε.	19
2.1 Καθεστώτα ευημερίας και ο ρόλος της οικογένειας	19
2.2 Πολιτικές Οικογενειοποίησης και από-οικογενειοποίησης.....	22
2.3 Οικογενειακές πολιτικές στην ΕΕ	26
3. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ....	30
4. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.....	36
5. Η ΜΕΓΑΛΗ ΎΦΕΣΗ ΤΟΥ 2008 ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	42
5.1 Η υποβάθμιση της εργασίας ως μέσο κοινωνικής αναπαραγωγής.....	44
5.2 Συρρίκνωση και αναπροσανατολισμός του κράτους πρόνοιας	51
5.3 Νέες άτυπες μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης.....	62
6. Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΣΤΟΝ 21^Ο ΑΙΩΝΑ.....	68
7. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	79
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι	85
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ.....	86
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ.....	89
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙV	90
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ V.....	92
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ VI	93

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ VII.....	94
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ VIII.....	95
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ IX	96
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	97

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1:	37
ΠΙΝΑΚΑΣ 2.	84
ΠΙΝΑΚΑΣ 3	88
ΠΙΝΑΚΑΣ 4.....	89
ΠΙΝΑΚΑΣ 5.	91
ΠΙΝΑΚΑΣ 6.	92
ΠΙΝΑΚΑΣ 7.	93
ΠΙΝΑΚΑΣ 8.	94
ΠΙΝΑΚΑΣ 9.	95

ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

Γράφημα 1.	37
Γράφημα 2.	43
Γράφημα 3.....	53
Γράφημα 4.....	85
Γράφημα 5.....	85
Γράφημα 6.	86
Γράφημα 7.....	87
Γράφημα 8.....	92
Γράφημα 9.....	95

ΣΧΗΜΑΤΑ

Σχήμα 1.	24
---------------	----

Εισαγωγή

Η κοινωνική αναπαραγωγή συνίσταται από τις υλικές κοινωνικές πρακτικές μέσω των οποίων οι άνθρωποι αναπαράγουν τους εαυτούς τους σε καθημερινή και διαγενεακή βάση και μέσω των οποίων οι υλικές βάσεις και οι κοινωνικές σχέσεις διατηρούνται, αναζωογονούνται και ανανεώνονται. Κράτος, επιχειρήσεις και οικογένεια/ νοικοκυριό συνδέονται με ισχυρές σχέσεις αλληλεξάρτησης μεταξύ τους και τελικά οδηγούν στην αναπαραγωγή της καπιταλιστικής κοινωνίας στο σύνολό της, με διαδικασίες που διαμορφώνονται από την επιταγή της ατέρμονης συσσώρευσης.

Για αιώνες, στον πυρήνα των σκοπών που επιτελεί η οικογένεια βρίσκεται η αναπαραγωγική της λειτουργία (βιολογική και κοινωνική) και προκειμένου να την εξασφαλίσει στηρίζεται σε τρεις κύριες εισροές πόρων: στις άμισθες παραγωγικές προσπάθειες των μελών της, στα εμπορεύματα (αγαθά και υπηρεσίες) που αγοράζονται από την αγορά μέσω των χρημάτων από τη μισθωτή εργασία ή την αυτοαπασχόληση και σε αγαθά και υπηρεσίες που παρέχονται από το κράτος, σε συλλογική ή σε ατομική βάση. Η παροχή πρόνοιας από άτυπους φορείς κοινωνικής προστασίας, συμβάλει επίσης στην κοινωνική αναπαραγωγή, σε μικρότερο όμως βαθμό και με λιγότερο συστηματικό τρόπο από τους βασικούς φορείς παραγωγής και διανομής ευημερίας.

Ο χαρακτήρας της οικογένειας, ως συλλογικού φορέα που προϋπάρχει του καπιταλισμού, (επανα)προσδιορίζεται και επηρεάζεται θεμελιωδώς από τις αλληλεπιδράσεις της τόσο με το κράτος όσο και με την καπιταλιστική αγορά και τις αποτυχίες τους. Στην Ελλάδα, το κράτος πρόνοιας δομήθηκε εξ αρχής ενσωματώνοντας την κυρίαρχη θέση της οικογένειας στην αναπαραγωγική διαδικασία του συστήματος, διαμορφώνοντας μια ανατροφοδοτική σχέση μεταξύ υπολειμματικότητας των κοινωνικών πολιτικών και της θέσης της οικογένειας στο σύστημα πολιτικής οικονομίας. Παράλληλα, επιχειρήσεις και εργοδότες στοχεύουν σταθερά στη μετατόπιση του κόστους στο κοινωνικό σύνολο, με εφαρμογή άμεσων και έμμεσων στρατηγικών (φοροδιαφυγή, εισφοροδιαφυγή, κρατικοδίαιτες επιχειρήσεις, χρήση επισφαλών και ευέλικτων μορφών απασχόλησης κ.α.).

Στην παρούσα εργασία γίνεται προσπάθεια να αναδειχθούν οι συνθήκες που διαμορφώθηκαν στην ελληνική κοινωνία, μετά την οικονομική κρίση του 2008 και τις συνακόλουθες συμφωνίες διάσωσης που εφαρμόστηκαν, αναφορικά στους βασικούς πυλώνες κοινωνικής αναπαραγωγής, προκαλώντας σε μικρό ή μεγαλύτερο βαθμό την

«επανα-οικογενειοποίηση» μέρους της κοινωνικής προστασίας. Ουσιαστικά εξετάζεται πως μια κρίση (χρηματοπιστωτική-οικονομική) του καπιταλισμού επιδρά σε διαφοροποιήσεις στις τομεακές αναλογίες συμμετοχής στο κόστος της κοινωνικής αναπαραγωγής μεταξύ αγοράς, κράτους και οικογένειας, δημιουργώντας νέες ετεροβαρείς ισορροπίες μεταξύ αμειβόμενης εργασίας/αυτοαπασχόλησης, εργοδοτικής συμμετοχής, κρατικής πρόνοιας, οικογενειακής στήριξης και προστασίας, άτυπων μορφών αλληλεγγύης ή άλλων πρακτικών επιβίωσης και ανθεκτικότητας. Ταυτόχρονα θα γίνει προσπάθεια να αναδειχθεί η αδυναμία πολλών οικογενειών να απορροφήσουν τους συστημικούς κοινωνικο-οικονομικούς κινδύνους, με αποτέλεσμα να βιώσουν τη φτώχεια, τον αποκλεισμό, την υλική αποστέρηση και την αδυναμία επιβίωσης και αναπαραγωγής.

Η εργασία δομείται από επτά κεφάλαια και βασίζεται στην ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, στη χρήση αριθμητικών δεικτών και στοιχείων που αφορούν στα οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά της ελληνικής πραγματικότητας, με χρήση στοιχείων από χρονοσειρές της EUROSTAT, του ΟΟΣΑ και της ΕΛΣΤΑΤ και στη δευτερογενή επεξεργασία ποιοτικών στοιχείων από το ερευνητικό πρόγραμμα “RESCuE”. Στα τέσσερα πρώτα κεφάλαια γίνεται εννοιολογική αποσαφήνιση των όρων της κοινωνικής αναπαραγωγής, του θεσμικού περιεχομένου και των λειτουργιών της οικογένειας και της εξέλιξης τους, των ευρωπαϊκών οικογενειακών πολιτικών, των πολιτικών οικογενειοποίησης και αποοικογενειοποίησης και των προνοιακών καθεστώτων ευημερίας, ενώ στη συνέχεια προσδιορίζεται το περιεχόμενο των ίδιων όρων και πολιτικών για την Ελλάδα. Στο κεφάλαιο πέντε, με την παρουσίαση κατάλληλων στοιχείων από χρονοσειρές οικονομικών και κοινωνικών δεικτών, γίνεται προσπάθεια να αναδειχθούν *τρεις διαστάσεις* της ελληνικής κοινωνικο-οικονομικής πραγματικότητας μετά την κρίση του 2008: *πρώτον*, ο πολλαπλασιασμός και η μεγέθυνση των αναγκών και των κινδύνων και οι δυσκολίες επιβίωσης και αναπαραγωγής για μεγάλα τμήματα του πληθυσμού, *δεύτερον*, η σοβαρή υποβάθμιση της εργασίας ως μέσο κοινωνικής ένταξης και αναπαραγωγής ατόμων και οικογενειών, καθώς και συγκρίσεις με τους αντίστοιχους ευρωπαϊκούς μέσους όρους (ΕΕ-27 και ΕΕ-19) και *τρίτον*, η συρρίκνωση και ο αναπροσανατολισμός της κοινωνικής πρόνοιας στην Ελλάδα, η συμβολή της στην κοινωνική αναπαραγωγή, στην αναδιανομή και στη δημιουργία ανθεκτικότητας σε άτομα και οικογένειες, με ταυτόχρονη σύγκριση με τους αντίστοιχους ευρωπαϊκούς μέσους όρους (ΕΕ-27 και ΕΕ-18). Επίσης, θα παρουσιαστεί η ανάπτυξη και ο ρόλος των φορέων άτυπης

προστασίας στην Ελλάδα κατά την περίοδο των μνημονίων. Στο έκτο κεφάλαιο που προηγείται των συμπερασμάτων, παρουσιάζονται οι διαφορετικές απόψεις για το ρόλο και τη θέση της οικογένειας στον 21^ο αιώνα, ανάμεσα στο σενάριο της «λιγότερης οικογένειας» που διαβρώνεται και απειλείται από σταδιακή εξαφάνιση και στο σενάριο της «περισσότερης οικογένειας» που συνεχίζει να αποτελεί το βασικό πόρο ευημερίας της κοινωνίας και το «απάνεμο λιμάνι και αποκούμπι» των ανθρώπων απέναντι σε μια παγκοσμιοποιημένη και όλο πιο απειλητική κοινωνία της διακινδύνευσης.

1. Οικογένεια και Κοινωνική Αναπαραγωγή

Η αναφορά στην οικογένεια παραπέμπει σε αρκετές σημασίες και ορισμούς της, χωρίς αυτό να γίνεται συχνά αντιληπτό. Μεταξύ αυτών των ορισμών¹, ως πιο χρηστικός κρίνεται εκείνος που αναφέρεται στην οικογένεια ως μια *μονάδα ανάλυσης της κοινωνικής πολιτικής* (οικογενειακής ή ευρύτερης), η οποία περιλαμβάνει δύο ενήλικες² (ενωμένους ή όχι με τα δεσμά του γάμου) ή έναν ενήλικα και ένα ή περισσότερα παιδιά³, τα οποία και αποτελούν τον άξονα του ορισμού αυτού. Μεταξύ της αντίληψης της οικογένειας ως *ομάδας* και της αντίληψης της οικογένειας ως *μονάδας*, δημιουργείται σύγχυση⁴ που αντανακλά το βαθμό εκσυγχρονισμού. Ωστόσο, η λειτουργικότητα και η αντοχή της μονάδας πάντα επηρεάζεται από τον τρόπο και το βαθμό ένταξης στην οικογενειακή ομάδα, η οποία αποτελεί ισχυρό πλαίσιο κοινωνικού ελέγχου αλλά και στήριξης (συναισθηματική, οικονομικής και πρακτικής) της οικογενειακής μονάδας (Μουσούρου, 2005: 15-22).

Από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα τα χαρακτηριστικά του αστικού οικογενειακού συστήματος είχαν εδραιωθεί στη Δυτική Ευρώπη, εξυψώνοντας την έννοια του γάμου και συνδέοντάς την με την σύνεση, την προνοητικότητα και την αξία που δόθηκε στη συσσώρευση του κεφαλαίου. Οι συνδέσεις του Μάξ Βέμπερ (1905) μεταξύ προτεσταντισμού και καπιταλισμού επεκτείνονται και στην ανάδειξη της ηθικής αξίας της εργασίας, της αξίας συσσώρευσης εγκόσμιων αγαθών, της μέριμνας για το μέλλον, της ανύψωσης του γάμου και της κατοικιδιοποίησης. Η νέα σύλληψη της οικογένειας, με το μανδύα της ρομαντικής αγάπης, θα αποτελέσει το καταφύγιο των συζύγων από τον ανταγωνιστικό και συχνά κτηνώδη κόσμο του εμπορίου και της βιομηχανίας. Παράλληλα, μεταβλήθηκαν και οι απόψεις για την παιδική ηλικία, την ευαλωτότητα και την αθωότητα της, καθώς και την ανάγκη για μια θερμή, προστατευτική και παρατεταμένη περίοδο ανατροφής, η οποία απαιτεί

¹ Η οικογένεια ορίζεται μεταξύ άλλων: ως κοινωνικός θεσμός, ως νομικός θεσμός, ως πρωτογενής κοινωνική ομάδα, ως το σύνολο των συγγενών εξ αίματος ή εξ αγχιστείας που συγκατοικούν, ως το σύνολο των προσώπων που αισθάνονται ισχυρούς δεσμούς αμοιβαίων υποχρεώσεων γιατί είναι συγγενείς, ως το σύνολο των προσώπων με κοινό πρόγονο, ως το σύνολο των συγγενών εξ αίματος και εξ' αγχιστείας ενός προσώπου χωρίς απαραίτητες σχέσεις, ως μια κοινωνική ομάδα (πυρηνική οικογένεια ή συμβατικό σχήμα) και ως μια μονάδα ανάλυσης της κοινωνικής πολιτικής (Μουσούρου, 2005:15-19).

² Μέχρι πρότινος ετερόφυλους αλλά πλέον και ομόφυλους.

³ Η μοναχικότητα και τα άτεκνα ζευγάρια είναι (επιλεγμένοι ή αναγκαστικοί) τρόποι οργάνωσης του ιδιωτικού βίου αλλά όχι οικογενειακά σχήματα (ο.π. σελ. 57).

⁴ Σε κοινωνίες όπου μεγάλα τμήματα του πληθυσμού της έχουν κοινωνικοποιηθεί σε παραδοσιακά σχήματα κοινωνικής οργάνωσης η ομάδα κυριαρχεί στην αντίληψη αυτών, σε αντίθεση με την ποικιλόμορφη οικογενειακή μονάδα της σύγχρονης εποχής.

συναισθηματικούς δεσμούς μεταξύ γονέων και παιδιών, με τις μεγαλύτερες απαιτήσεις και φιλοδοξίες⁵ έναντι του γάμου και των παιδιών να ανατίθενται στις γυναίκες. Η έννοια της οικογένειας ως «*λιμανιού σε ένα άκαρδο κόσμο*» θεώρησε δεδομένο το διαχωρισμό μεταξύ εργασίας και ελεύθερου χρόνου και μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής ζωής. Ωστόσο, ο νεωτερικός κόσμος εισβάλλει από παντού στην ιδιωτική σφαίρα, ακόμα και στο τελευταίο προπύργιο της, την οικογένεια, ενώ ο ελεύθερος χρόνος είναι οργανωμένος ως βιομηχανία. Σταδιακά ο ανθρωπογενής κόσμος άρχισε να αντιμετωπίζεται ως συλλογή αντικειμένων ανεξάρτητων από την ανθρώπινη παρέμβαση και τον ανθρώπινο έλεγχο και η εργασία του ανθρώπου έπαψε να αναγνωρίζεται ως δική του. Η εργασιακή δύναμη έγινε εμπόρευμα που πουλιόταν και αγοραζόταν όπως τα άλλα εμπορεύματα και οι σχέσεις μεταξύ ανθρώπων έπαιρναν τη φανταστική μορφή των σχέσεων μεταξύ πραγμάτων. Στο πλαίσιο αυτό, ως αντιστάθμιση στην αστική αντίληψη της κοινωνίας ως απρόσωπου, απόμακρου, αφηρημένου και ξένου πράγματος, οι άνθρωποι αναζητούσαν την τρυφερότητα στην σφαίρα της ιδιωτικότητας και την οικογένεια— «το στερνό καταφύγιο αγάπης και ευπρέπειας». Ωστόσο, οι ίδιοι λόγοι που δημιούργησαν την ανάγκη αναζήτησης καταφυγίου στην ιδιωτικότητα και στην οικογένεια, δυσκολεύουν ολοένα και πιο πολύ την οικογένεια να παίζει αυτό το ρόλο (Lasch, K. 2007:17-28).

Η έννοια της οικογένειας ως κοινωνικού θεσμού, μέσω ενός παγιωμένου πλέγματος σχέσεων⁶ μεταξύ κοινωνικών ρόλων, συνδέεται σε κάθε περίπτωση με την επιδίωξη ενός (τουλάχιστον) κοινωνικά σημαντικού σκοπού με κοινωνικά παραδεκτούς τρόπους συλλογικής συμπεριφοράς και δράσης. Η θεσμοθέτηση της οικογένειας συνίσταται στην εξασφάλιση των σταθερών επί μακρό χρονικό διάστημα

⁵ Αυτές οι φιλοδοξίες που έθρεψε η αστική κοινωνία για της γυναίκες εντός της οικογένειας ως «στοργικές σύζυγοι και ορθολογικές μητέρες», έγιναν ένας σημαντικός παράγοντας για τη λεγόμενη κρίση του γάμου που θα ξεκινήσει στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η αστική οικιακότητα είναι αυτή που γέννησε το φεμινισμό. Η γυναίκες θα ακολουθήσουν την εκπαίδευση και τη δουλειά «έξω από το σπίτι» και η βιομηχανία θα εισβάλλει στην οικογένεια και θα αφαιρέσει τις παραγωγικές λειτουργίες της (Lasch, 2007:26-29)

⁶ Κατά το Foucault, όλες οι κοινωνικές σχέσεις, όπως και οι οικογενειακές, έχουν βασικό συστατικό την εξουσία και τις σχέσεις επιβολής, οι οποίες αναπαράγουν κανονιστικές πρακτικές, το κοινωνικό, τους νόμους και τα υποκείμενα, στηριζόμενες στο σύμπλεγμα εξουσία/γνώση/λόγος. Η οικογένεια αποτέλεσε τον προνομιούχο τόπο για τη ρύθμιση και τη διαχείριση του πληθυσμού και τη δημιουργία υπάκουων υποκειμένων. Υπό το πρίσμα αυτό, η κοινωνική πολιτική αποτελεί ένα έντονα κανονιστικό γνωστικό πεδίο που κατασκευάζει ιδεατά μοντέλα κοινωνίας στη βάση εννοιών κοινωνικής δικαιοσύνης, αποκρύπτοντας τη λειτουργία της εξουσίας (π.χ. έμφυλες σχέσεις εξουσίας και η δημιουργία θέσεων υποκειμένων με εγγενείς ιδιότητες ή μειονεκτήματα/αδυναμίες) (Watson, S, 2007:98-108)

κοινωνικών σκοπών, αντικατοπτρίζοντας ιεραρχικές θέσεις και κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, εκφράζοντας ιδεολογικές και αξιολογικές επιλογές, σύμφωνες με τις εκάστοτε κοινωνικές αξίες. Εφόσον οι κοινωνικές συνθήκες ακολουθούν τις ταχύρρυθμες και ριζοσπαστικές μεταβολές της σύγχρονης εποχής, ο θεσμός της οικογένειας εισέρχεται σε μια περίοδο κρίσης⁷ ή αμφισβήτησης, λόγω εξάλειψης ή αλλοίωσης συνιστωσών της θεσμικής της ύπαρξης, και οδηγείται σε μεταβολή, προκειμένου να επιβιώσει και να μην καταργηθεί. Στο πλαίσιο αυτό, η οικογένεια, ακολουθώντας την κοινωνικο-οικονομική μεταβολή της κοινωνίας, εξελίχθηκε από την παραδοσιακή αγροτική-γεωργική οικογένεια, με πολύσκοπο και πολυλειτουργικό θεσμικό περιεχόμενο, στη σύγχρονη αστεακή-βιομηχανική και στη συνέχεια μεταβιομηχανική οικογένεια, μεταβιβάζοντας⁸ κάποιες από τις λειτουργίες σε εξειδικευμένους θεσμούς και μεταβάλλοντας ουσιαστικά το περιεχόμενο αυτών που διατηρεί, μειώνοντας παράλληλα τη δυνατότητα επιβολής και ελέγχου των μελών της, μέσω της μεταβίβασης αξιών (Μουσούρου, 2005:53-57).

Στη διάρκεια των αιώνων εξέλιξης και κοινωνικής μεταβολής, η *αναπαραγωγική λειτουργία* της οικογένειας παραμένει στον πυρήνα των σκοπών που επιτελεί, τόσο σε επίπεδο βιολογικής αναπαραγωγής όσο και κοινωνικής αναπαραγωγής, συμβάλλοντας στην κοινωνική και πολιτική δόμηση. Η εξυπηρέτηση αυτού το σκοπού γίνεται αντιληπτή στην κοινωνιολογική θεωρία της οικογένειας με διαφορετικό τρόπο και διαφορετική επικέντρωση από τα διαφορετικά θεωρητικά πλαίσια.⁹ Στο δομολειτουργικό πλαίσιο θεώρησης, οι λειτουργίες του θεσμού της οικογένειας επιτελούν βασικό ρόλο στη συντήρηση και αναπαραγωγή της κοινωνίας, ενώ στο πλαίσιο των θεωριών της σύγκρουσης¹⁰ η οικογένεια εμφανίζεται ως ο μηχανισμός

⁷ Για την κοινωνιολογική θεωρία κάθε θεσμός χαρακτηρίζεται από τη σταθερότητα. Επομένως, η ρευστότητα της σύγχρονης κοινωνίας και η αντανάκλαση της στη ρευστότητα της οικογένειας ως τρόπου οργάνωσης του ιδιωτικού βίου, δημιουργεί μια αναντιστοιχία με τη σταθερότητα του θεσμού, οδηγώντας σε κρίση του θεσμού της οικογένειας και στην «*αποθεσμοποίηση*» της (ο.π., σελ. 24 & 134).

⁸ Για τον Durkheim είναι αναπόφευκτος ο πολλαπλασιασμός των θεσμών καθώς και αναπόφευκτη είναι η εξειδίκευσή τους, καθώς η κοινωνία εκσυγχρονίζεται.

⁹ Τα βασικότερα πλαίσια συνιστούν: το *δομολειτουργικό πλαίσιο* με τις Παρσονικές λειτουργίες της κοινωνικής αναπαραγωγής, καθώς και τη μεταβολή και επιβίωση του θεσμού μέσω της ομοιόστασης, το *πλαίσιο της σύγκρουσης* με κεντρικές έννοιες αυτές των μέσων και της δύναμης και τον αντικατοπτρισμό στις οικογενειακές συγκρούσεις των ευρύτερων ταξικών συγκρούσεων, το *φεμινιστικό πλαίσιο*, όπου η οικογένεια προσδιορίζεται από μια δεσπόζουσα ιδεολογία που θεωρεί μια συγκεκριμένη κατανομή εργασίας ως κανονική και φυσική, δημιουργώντας διακρίσεις και ανισότητες βάσει φύλου, το *πλαίσιο της κοινωνικής ανταλλαγής*, όπου το άτομο λειτουργεί ορθολογικά για τη μεγιστοποίηση τους οφέλους (π.χ. στο διαζύγιο), και το *πλαίσιο της συμβολικής διαντίδρασης*, όπου το συμβολικό νόημα προσδιορίζει συμπεριφορές και σχέσεις (π.χ. οι πολλαπλοί ρόλοι γυναικών χωρίς ταύτιση προσδοκιών και νοήματος από τα μέλη της οικογένειας) (Μουσούρου, 2005:140-148)

¹⁰ Στο μαρξιστικό πλαίσιο κριτικής ανάλυσης της κοινωνικής πολιτικής, η παροχή πρόνοιας από το κράτος εξυπηρετεί το κεφαλαιοκρατικό σύστημα διατηρώντας μία ομαλή λειτουργία της κοινωνίας,

αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος: η οικογένεια παράγει με δικό της κόστος και όχι με κόστος των εργοδοτών το βασικό εμπόρευμα, την εργασία, αναπαράγοντας το εργατικό δυναμικό και ταυτόχρονα τη βασική στάση αποδοχής του καπιταλιστικού συστήματος (Τσαούσης, 1984:464). Σε κάθε οικογένεια πραγματοποιείται μια οικιακή παραγωγή¹¹ και αναπαραγωγή με χάραξη συγκεκριμένων οικογενειακών στρατηγικών και με χρήση διαφορετικών πόρων από μισθούς, παροχές του κοινωνικού κράτους και άμισθη οικιακή εργασία -που συχνά υποκαθιστά και συμπληρώνει τους άλλους πόρους- με αποτέλεσμα να εξασφαλίζεται η οικογενειακή και η ατομική αναπαραγωγή των μελών και κατ' επέκταση η αναπαραγωγή της καπιταλιστικής κοινωνίας¹² στο σύνολό της, στη βάση της επιταγής της ατέρμονης συσσώρευσης (Munro, 2019:455).

Η παραγωγή και η κοινωνική αναπαραγωγή βρίσκονται σε μια διαλεκτική σχέση και διαφοροποιούνται ιστορικά και γεωγραφικά, εξαρτώμενες από το κόστος ζωής, το κοινωνικά αποδεκτό επίπεδο διαβίωσης, τη μεγέθυνση της οικονομίας, το ύψος του «κοινωνικού μισθού» κ.α. Έτσι, για παράδειγμα, το ποιος και σε ποιο βαθμό θεωρείται υπεύθυνος για τη διαμόρφωση του κοινωνικού μισθού (εκπαίδευση, υγειονομική περίθαλψη, παιδική μέριμνα κ.λπ.) διαφοροποιείται στο χρόνο και στο χώρο, διαμορφώνοντας διαφορετικές αναλογίες μεταξύ: ατόμου, οικογένειας/ νοικοκυριού, κράτους, αγοράς/ κεφαλαίου και φορέων της κοινωνίας των πολιτών. Η Munro (2019:454), συμμετέχοντας στη ακαδημαϊκή συζήτηση του μαρξιστικού φεμινισμού και της Θεωρίας της Κοινωνικής Αναπαραγωγής, υποστηρίζει ότι στον καπιταλισμό τόσο η παραγωγή όσο και η κοινωνική αναπαραγωγή στην καθημερινότητα οργανώνονται με αλληλένδετους και αλληλοκαλυπτόμενους τρόπους του καπιταλιστικού συστήματος¹³, γεγονός που καθιστά ανέφικτο το διαχωρισμό της αναπαραγωγής της εργατικής τάξης από την αναπαραγωγή της κοινωνίας στο σύνολό

αναπαράγοντας τις ταξικές σχέσεις και υποστηρίζοντας την πατριαρχική οικογένεια, όπου οι γυναίκες είναι πάροχοι δωρεάν οικιακής εργασίας. Αυτή η προσέγγιση αναπτύχθηκε αργότερα για να συμπεριλάβει και άλλους κοινωνικούς διαχωρισμούς όπως το φύλο/ φεμινιστική προσέγγιση (Watson, 2007:96).

¹¹ Ο τρόπος πραγματοποίησης της κοινωνικής αναπαραγωγής και το ποια αγαθά ή υπηρεσίες θα παραχθούν από την οικογένεια, εξαρτάται από τα έθιμα, τις συνήθειες, τις προσδοκίες, τον πολιτισμό και φυσικά τη διαθεσιμότητα πόρων (Munro, 2019:462).

¹² Η κοινωνική αναπαραγωγή ενσωματώνει πολιτικές, οικονομικές, πολιτιστικές και περιβαλλοντικές πτυχές, οι οποίες ως ένα σύνολο δομημένων υλικών πρακτικών πρέπει να «κρατηθεί μαζί» μέσω της συναινεσης και της δημιουργίας κοινής λογικής κατανόησης του προσανατολισμού του και της φύσης της διάταξής του (Norton, J. & Katz, C. 2017).

¹³ Η οργάνωση και οι διαδικασίες παραγωγής και αναπαραγωγής στον καπιταλισμό, ενσωματώνουν ως εγγενή στοιχεία την εκμετάλλευση και την κυριαρχία, με αποτέλεσμα η παραγωγή και η κοινωνική αναπαραγωγή της καπιταλιστικής κοινωνίας να προχωρά διαιωνίζοντας αυτές τις μορφές οργάνωσης, ανεξάρτητα από τα ποσοστά εκμετάλλευσης και αναδιανομής (Munro, 2019:455-456).

της και ούτε η τελευταία δύναται να διαχωριστεί από τις ανθρώπινες και περιβαλλοντικές καταστροφές που είναι εγγενείς σε αυτήν. Τελικά, οι επιταγές της καπιταλιστικής συσσώρευσης διαμορφώνουν τους θεσμούς¹⁴ και υπαγορεύουν τις δραστηριότητες των ανθρώπων.

Οι περισσότερες οικογένειες διαθέτουν τουλάχιστον ένα μέλος που πουλά μέρος του χρόνου του για την απόκτηση μισθού ή αυτοαπασχολείται (εμπορευματοποίηση της εργασίας) μέσω του οποίου αγοράζονται αγαθά και υπηρεσίες απαραίτητα για την οικογενειακή και ατομική αναπαραγωγή. Όμως αυτά τα εμπορεύματα πρέπει να μετασχηματιστούν μέσω της οικιακής (μη αμειβόμενης) εργασίας ώστε να μετατραπούν σε τελικά αγαθά ή υπηρεσίες που θα καλύψουν τις ανάγκες των μελών της οικογένειας (διατροφή, καθαριότητα, άνεση, υγεία, ψυχαγωγία και πολιτιστική εκπαίδευση, ασφάλεια, κ.α.). Επιπλέον, τα μέλη μιας οικογένειας εκτελούν πολλές μη αμειβόμενες εργασίες με στόχο την αναπαραγωγή και την κάλυψη των αναγκών των μελών της¹⁵, όπως η συλλογή των προμηθειών, η μετάδοση γνώσεων και δεξιοτήτων, η ανατροφή παιδιών, η φροντίδα ενήλικων μη εργαζόμενων ή ανήμπορων μελών και ηλικιωμένων, η συντήρηση και οι επισκευές κ.α. Εκτός των παραπάνω εισροών, κάθε οικογένεια (ή νοικοκυριό¹⁶) στηρίζει την αναπαραγωγή των μελών της στο κράτος: κοινωνικές δομές, υποδομές ή δίκτυα, αγαθά και υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας, δημιουργία και εφαρμογή νόμων που εξασφαλίζουν ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, κρατικά προγράμματα υγείας, εκπαίδευσης, επιδομάτων ανεργίας κ.α. Ο βαθμός ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας μπορεί να συμβάλει σε ένα υψηλότερο βιοτικό επίπεδο για τις εργατικές οικογένειες ή να προσφέρει περισσότερο ελεύθερο χρόνο (Munro, 2019:456-462).

Στην παρούσα εργασία η επικέντρωση βρίσκεται στην κρίσιμη αναπαραγωγική λειτουργία της οικογένειας. Ωστόσο υπάρχουν κι άλλες λειτουργίες του θεσμού της οικογένειας που την καθιστούν βασικό πόρο της κοινωνίας και αποτελούν πτυχές και βασικές διαστάσεις της ανθρώπινης και κοινωνικής αναπαραγωγής. Οι *ψυχολογικές*

¹⁴ Οι καπιταλιστικές επιχειρήσεις, τα νοικοκυριά και το κράτος στον καπιταλισμό, αποτελούν ιστορικά συγκεκριμένες διαμορφώσεις των ανθρώπων και της παραγωγής, που εμφανίστηκαν στην σημερινή τους μορφή ως τμήμα της διαδικασίας ιστορικής ανάπτυξης του καπιταλισμού (Munro, 2019:455).

¹⁵ Να σημειωθεί ότι πέρα των δραστηριοτήτων αμοιβαίας βοήθειας και στήριξης σε μια οικογένεια, μπορεί να υπάρξουν και συμφέροντα μελών που δεν είναι ευθυγραμμισμένα ή είναι επιζήμια για κάποια άλλα μέλη δημιουργώντας συγκρούσεις για τους οικογενειακούς πόρους, ενδοοικογενειακή βία ή βιασμό κ.α. (Munro, 2019:455).

¹⁶ Η Munro (2019:454), προτιμάει την αναφορά στον όρο νοικοκυριό έναντι της οικογένειας, διότι θεωρεί ότι αντανάκλα καλύτερα τόσο της ιδέα της πυρηνικής οικογένειας όσο και το πλήθος άλλων ρυθμίσεων διαβίωσης και συγγένειας που υπήρχαν ιστορικά και συνεχίζουν να υπάρχουν.

λειτουργίες της οικογένειας, στη βάση της στοργής, της συντροφικότητας και της αποδοχής των μελών της, αποκτούν συνεχώς αυξανόμενη σημασία στις σύγχρονες κοινωνικές συνθήκες σύγχυσης, ανασφάλειας, ρευστότητας και αποπροσωποποίησης των ανθρώπινων σχέσεων (Μουσούρου, 2005:61). Η ένωση αγάπης και πειθαρχίας στα πρόσωπα των γονέων επιδρά και διαμορφώνει βαθιά το χαρακτήρα των παιδιών, με τρόπο συχνά ασυνείδητο αλλά και καθοριστικό στις μετέπειτα εμπειρίες και σχέσεις με ερωτικούς συντρόφους και εξουσίες (Lasch, 2007:23).

Στο πλαίσιο της σχεσιακής κοινωνιολογίας, ο Donati (2016), αναλύοντας τη μοναδικότητα της συλλογικότητας που συνιστά η οικογένεια, τη θεωρεί ως ένα σχεσιακό υποκείμενο, που αποτελείται ουσιαστικά από σχέσεις και προσφέρει *sui generis* σχεσιακά αγαθά¹⁷ (καλά αλλά και κακά), από τα οποία εξαρτάται η ανθρώπινη ποιότητα και η πνευματικότητα της ζωής του κάθε ανθρώπου. Πρόκειται για αόρατα, άυλα, ανείπωτα σχεσιακά αγαθά που μόνο η απώλεια τους ή η μετατροπή τους σε πρόβλημα και αντιζοότητα μπορεί να οδηγήσει σε αντανάκλαστική επίγνωση τους. Το κρίσιμο στοιχείο διαφοροποίησης της οικογένειας από άλλες πρωταρχικές σχέσεις (π.χ. φιλία) ή άλλα σχεσιακά υποκείμενα (π.χ. εργατικό συνδικάτο, πολιτικό κόμμα, εταιρία, ίδρυμα) αποτελεί το γεγονός ότι είναι *μοναδικά αδιαφοροποίητη στην ανθρώπινη ζωή*. Μόνο μέσα στην οικογένεια ο άνθρωπος θεωρείται και αντιμετωπίζεται ως *πλήρης προσωπικότητα* κι όχι με βάση μια ιδιότητα ή λειτουργία που επιτελεί. Το κοινό καλό για μια οικογένεια δεν αποτελεί το άθροισμα της ευημερίας των μελών της, αλλά προκύπτει στη βάση της *κοινωνικής σχέσης* που δημιουργείται με πυρήνα το δικό της γονιδίωμα. Το κοινωνικό γονιδίωμα της οικογένειας είναι ένα μοναδικό σύμπλεγμα τεσσάρων στοιχείων: το κίνητρο της δωρεάν προσφοράς, ο κανόνας της αμοιβαιότητας, η σεξουαλικότητα του ζευγαριού και η αναπαραγωγικότητα. Στη βάση αυτή, η οικογένεια παράγει τις πραγματικές πρωταρχικές κοινωνικές αρετές με επίκεντρο την ατομική συνείδηση, μετατρέποντας τις προσωπικές αρετές σε κοινωνικές¹⁸ αρετές. Με βάση την πλήρη αμοιβαιότητα

¹⁷Για να δημιουργηθεί ένα σχεσιακό αγαθό, οι διαφορές μεταξύ των μελών της οικογένειας θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με βάση τον κανόνα της αμοιβαιότητας. Το καλό που υπάρχει στη σχέση «Εμείς» είναι συμβατό με τις διαφορές μεταξύ εκείνων που το δημιουργούν και το εκμεταλλεύονται. Μόνο έτσι η οικογένεια αποτελεί το *βασικό πόρο ευημερίας* για τον άνθρωπο και την κοινωνία κι όχι το εμπόδιο προς τη χειραφέτηση των ατόμων προς μια πιο ελεύθερη, ισότιμη και ευτυχισμένη κοινωνία (Donati, 2016).

¹⁸ Η υπεύθυνη συμμετοχή υγιών, ψυχικά και σωματικά, ατόμων στην κοινωνία και στις δημόσιες υποθέσεις, σφυρηλατείται στο πλαίσιο της οικογένειας, με βάση το πρωταρχικό κοινωνικό κεφάλαιο (σχέσεις αμοιβαιότητας, εμπιστοσύνης, συνεργασίας και τα δίκτυα που αναπτύσσει η οικογένεια με τους φίλους, τη γειτονιά κ.α.) που παρέχει στα μέλη της (Donati, 2016:163).

μεταξύ φύλων και μεταξύ γενεών¹⁹, η οικογένεια δεν έχει λειτουργικά ισοδύναμα και συνιστά το βασικό κοινωνικό πόρο που μπορεί να έχει μια κοινωνία για να επιβιώσει μακροπρόθεσμα.

Αναφορικά στις λειτουργίες που επιτελεί η οικογένεια συμπεριλαμβάνονται και οι εκπαιδευτικές λειτουργίες. Παρά το γεγονός ότι πολλές από τις λειτουργίες αυτές επιτελούνται πλέον από εξειδικευμένους θεσμούς²⁰ (σχολείο, πανεπιστήμια, τηλεόραση, διαδίκτυο κ.α.), η οικογένεια διατηρεί μια δια βίου κοινωνικοποίηση, όπου με μια αμφίδρομη²¹ μύηση οι νεότεροι κοινωνικοποιούνται από τα μεγαλύτερα μέλη της οικογένειας (γονείς, παππούδες κ.α.) και στη συνέχεια οι νεότεροι (παιδιά) εισάγουν στην οικογένεια τις κοινωνικές μεταβολές αξιών κανόνων και τροπών δράσης. Επιπλέον, την ίδια πορεία εξασθένησης παρουσιάζουν και οι οικονομικές λειτουργίες της οικογένειας, αντανakλώντας την κοινωνική μεταβολή. Ο χαρακτήρας της οικογένειας ως πλήρους οικονομικής μονάδας παραγωγής και κατανάλωσης εξασθενεί στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες και περιορίζεται κυρίως σε μονάδα κατανάλωσης. Ωστόσο, η συμμετοχή μελών της οικογένειας στην οικονομική δραστηριότητα μέσω μισθωτής εργασίας και αυτοαπασχόλησης, η μη συμμετοχή κάποιων μελών που θα επιθυμούσαν και που τα καθιστά εξαρτημένα μέλη, αλλά και η απαραίτητη οικιακή (άμισθη) παραγωγή που διατηρείται, εξακολουθούν να είναι ιδιαιτέρως καθοριστικά στοιχεία της ατομικής, της οικογενειακής και της κοινωνικής αναπαραγωγής αλλά και των σχέσεων που διαμορφώνονται μεταξύ των μελών της. Τέλος, διακριτές λειτουργίες της οικογένειας αλλά και πτυχή της αναπαραγωγικής της λειτουργίας, συνιστούν οι λειτουργίες *μέριμνας και πρόνοιας* των μελών της. Οι υπηρεσίες φροντίδας για τους ασθενείς, τα βρέφη, τα παιδιά, τους ηλικιωμένους, τους άνεργους, τα άτομα με ειδικές ανάγκες του άπορους ή όσους την χρειάζονται, για πολλές δεκαετίες μεταφέρονταν σταδιακά σε θεσμούς τους κράτους πρόνοιας ή στην αγορά, δημιουργώντας την από-οικογενειοποίηση τους, αφού η εξω-οικιακή απασχόληση των γυναικών, η συρρίκνωση της οικογενειακής μονάδας ή ομάδας λόγω

¹⁹ Στο πλαίσιο μιας οικογένειας που λειτουργεί σε μεγάλο βαθμό ως Εμείς για την παραγωγή του κοινού καλού(φαγητό, βόλτα, διακοπές, καταμερισμός εργασίας, διαδικασίες στη λήψη των αποφάσεων κ.λπ.), η διαγενεακή αλληλεγγύη συνειδητοποιείται περισσότερο και καλύτερα από τις άλλες μορφές ζωής (Donati, 2016:162).

²⁰ Για τον Πάρσονς, η σταδιακή «απομόνωση» της (οικουμενικής) πυρηνικής οικογένειας από άλλες μονάδες συγγένειας και η απώλεια κάποιων λειτουργιών της, της δίνει τη δυνατότητα να είναι πιο αποτελεσματική στο μέγεθος των παιδιών και στη συναισθηματική παρηγοριά. Γίνεται έτσι ένα λιμάνι έντονου συναισθήματος σε ένα κόσμο όπου ο ανταγωνισμός κυβερνά τις άλλες σχέσεις (Lasch, 2007:145-146).

²¹ Αυτή η δια βίου αμφίδρομη κοινωνικοποίηση επιδρά στις οικογενειακές σχέσεις, άλλοτε ως παράγοντας σύσφιξης και άλλοτε ο παράγοντας κλονισμού (Μουσουρού, 2005: 60).

υπογεννητικότητα και γεωγραφικής κινητικότητας, περιόρισαν τη δυνατότητα της οικογένειας να ανταποκριθεί στις λειτουργίες φροντίδας (Μουσούρου, 2005:59-62). Ωστόσο, όπως θα αναλυθεί παρακάτω, η οικονομική κρίση και η αντίστοιχη κρίση κοινωνικής αναπαραγωγής, καθώς και η υποβάθμιση του συντελεστή της εργασίας και η περιστολή του επίσημου κράτους πρόνοιας, ανάγκασαν πολλές οικογένειες, κυρίως μεσαίων και χαμηλών εισοδημάτων, να επανα-οικογενειοποιήσουν τμήματα των υπηρεσιών φροντίδας, αυξάνοντας την ανεπίσημη κοινωνική πρόνοια της οικογένειας -(συνήθως) με αύξηση της μη αμειβόμενης γυναικείας απασχόλησης- ή να προσφύγουν σε νέες άτυπες μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης και γενικότερα να διαμορφώσουν νέες εναλλακτικές μορφές ανθεκτικότητας σε ατομικό ή οικογενειακό επίπεδο.

2. Οικογένεια και κοινωνική πολιτική στην Ε.Ε

2.1 Καθεστώτα ευημερίας και ο ρόλος της οικογένειας

Το 1990 ο Esping- Andersen με την μελέτη πολιτικής οικονομίας του κράτους πρόνοιας στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες, επιβεβαίωσε εμπειρικά την εγκυρότητα της τυπολογίας του Titmuss (1958,1974), για ένα μεγάλο αριθμό χωρών μελών του ΟΟΣΑ και βελτίωσε το εννοιολογικό πλαίσιο μέσω των θεωρητικών χαρακτηριστικών της από-εμπορευματοποίησης²², της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και του μείγματος πρόνοιας. Συνδέοντας σε ένα βαθμό τη γεωγραφική διάσταση με την πολιτική διάσταση, προσδιόρισε τρία καθεστώτα ευημερίας: το φιλελεύθερο, το συντηρητικό και το σοσιαλδημοκρατικό (Serapioni, M. and Hespanha, P., 2019).

Η επίδραση αυτής της τυπολογίας στις μελέτες που ακολούθησαν ήταν γιγαντιαία και κινήθηκε προς ένα γόνιμο επιστημονικό διάλογο που συχνά είχε τη μορφή της κριτικής, που σε κάποιες περιπτώσεις εστίασε στο γεγονός ότι ορισμένες ομάδες χωρών δεν μπορούσαν να ενταχθούν στην τριλογία του Esping- Andersen, καταδεικνύοντας ένα ουσιώδες κενό που έπρεπε να συμπληρωθεί. Αυτή είναι η περίπτωση των νοτιοευρωπαϊκών (NE) χωρών που εντάχθηκαν πιο αργά στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Ελλάδα, Πορτογαλία, Ισπανία), οι οποίες σύμφωνα με πολλούς συγγραφείς²³ αποτελούν, μαζί με την Ιταλία, ένα διαφορετικό καθεστώς ευημερίας : **το "Λατινο-γενές" ή ημι-περιφερειακό ή Μεσογειακό ή Νότιο Ευρωπαϊκό μοντέλο**²⁴.

Στη συγκριτική ανάλυση των καθεστώτων ευημερίας στον ευρωπαϊκό χώρο μέχρι και σήμερα, μέσα από τις διαφορετικές θέσεις που έχουν διατυπωθεί, εντοπίζεται μια κοινή βάση που αφορά τόσο το χαρακτηριστικό της σχετικής υπανάπτυξης του κοινωνικού κράτους στις NE χώρες, όσο και μια *κοινή αποδοχή της κεντρικότητας της οικογένειας στις χώρες αυτές, ως βασικού άξονα αλληλεγγύης*.

Ο Ferrera (1996, 2000, 2005 & 2010) διατυπώνει την άποψη ότι οι χώρες της Νότιας Ευρώπης μοιράζονται ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά που τις κάνουν "ξεχωριστές" σε σύγκριση με άλλες μακροπεριοχές της Ευρωπαϊκής ηπείρου, και εντοπίζει μεταξύ άλλων: την επικουρικότητα και υπολειμματικότητα του κοινωνικού

²² Η από-εμπορευματοποίηση (decommodification), σχετίζεται με την επίτευξη ενός αξιοπρεπούς βιοτικού επιπέδου ανεξάρτητα από τις επιταγές της αγοράς.

²³ Ferrera, 1996· Leibfried, 1993· Castles, 1994 & 1995· Santos, 1994· Rhodes, 1997· Moreno, 1996· Bonoli, 1997· Andreotti et al., 2001· Petmetzidou· Silva, 2002· Albertini, M. & Kohli, M. · Karamesini κ.α.

²⁴ Latin-rim, semi-peripheral, Mediterranean, Southern European model

κράτους, την «καθολικότητα» στην υγειονομική περίθαλψη, τον κατακερματισμό των εισοδηματικών μεταβιβάσεων και της κοινωνικής προστασίας, με μια ακραία μορφή δυϊσμού, σχεδόν διπολικού χαρακτήρα, μεταξύ των «εντός» και των «εκτός» της θεσμοθετημένης αγοράς εργασίας²⁵ και την **ύπαρξη ισχυρών οικογενειακών δεσμών, με μια παραδοσιακή «οικογένεια του νότου» με εκτεταμένο δίκτυο αλληλεγγύης και εντατική ροή διαγενεακών μεταβιβάσεων**. Διαπιστώνεται μια πολύπλοκη αλληλεπίδραση μεταξύ της οικογενειακής και της συλλογικής προστασίας, χαρακτηρίζοντας την «οικογένεια του νότου» “clearing-house”²⁶, ως ένα εκτεταμένο δίκτυο αλληλεγγύης με εντατική ροή διαγενεακών μεταβιβάσεων, ως αποτελεσματικό φορέα άτυπης προστασίας, ως “shock absorber” και μιλάει για οικογενειοποίηση (familialization) της κοινωνικής προστασίας με επιβάρυνση του ρόλου των γυναικών στην προστασία των παιδιών, των ηλικιωμένων, των άνεργων ή ανάπηρων μελών της, καθώς και μαζί βασικός πάροχος στέγασης των μελών της.

Η οικογένεια, αποτελώντας τον ακρογωνιαίο λίθο του κοινωνικού μοντέλου της νότιας Ευρώπης, αποτέλεσε το βασικό «κοινωνικό αμορτισέρ» (“social shock absorber”) ενάντια στην υψηλή ανεργία των νέων, στην παρατεταμένη μετάβαση από το σχολείο στην εργασία και από την νεότητα στην ενήλικη ζωή, καθώς και σε μια αυξανόμενη ζήτηση για μακροχρόνια φροντίδα των ηλικιωμένων (Karamesini, 2007).

Για το Lluís Flaquer (2000), το μοντέλο οικογενειακής πολιτικής NE χώρες δεν πρέπει να προσδιοριστεί αυστηρά σε σχέση μόνο με τις υπολειμματικές οικογενειακές πολιτικές, αλλά σε σχέση με τα βασικά χαρακτηριστικά των μεσογειακών καθεστώτων πρόνοιας, περιλαμβανομένων του δυϊσμού και της μεροληψίας λόγω φύλου²⁷ στην αγορά εργασίας, της υψηλής ανεργίας των νέων, της ιδιοκατοίκησης (έλλειψη στεγαστικής πολιτικής) και ενός συνόλου οικογενειακών αξιών που συμβάλλουν στην αναπαραγωγή του. Ο «οικογενειοκεντρισμός» του κοινωνικού κράτους συμβαδίζει με ένα «οικογενειοκεντρικό» σύστημα πολιτισμικών αξιών κι αυτό μπορεί να εξηγήσει, σε κάποιο βαθμό, το γιατί η οικογένεια είναι σε πρώτη προτεραιότητα στην κλίμακα αξιών των πολιτών στις μεσογειακές χώρες και γιατί οι

²⁵ «Εντός» της αγοράς εργασίας θεωρούνται το τακτικό εργατικό δυναμικό, οι δημόσιοι υπάλληλοι και οι εργαζόμενοι μεγάλων επιχειρήσεων που απολαμβάνουν τις “κορυφές γενναιοδωρίας”, ενώ ως «εκτός» νοούνται οι παράτυπα εργαζόμενοι, οι εργαζόμενοι στη γεωργία και τις παραδοσιακές υπηρεσίες, οι γυναίκες και η νεολαία, οι οποίοι αντιμετωπίζουν κενά προστασίας και πενιχρές μεταβιβάσεις.

²⁶ «μονάδα εκκαθάρισης».

²⁷ Το συγκριτικά χαμηλό ποσοστό της γυναίκειας απασχόλησης, πιθανότατα σχετίζεται με την έλλειψη φιλικών προς την οικογένεια πολιτικών, ενώ το μοντέλο αναπαράγεται επειδή οι υπηρεσίες φροντίδας που παρέχονται εντός της οικογένειας δεν εξωτερικεύονται στην αγορά (Lluís Flaquer, 2000).

περισσότεροι πιστεύουν ότι οι υπηρεσίες που παρέχονται εντός της οικογένειας είναι ανώτερης ποιότητας από εκείνες που προσφέρονται εκτός, όπως η φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων. Η οικογενειακή αλληλεγγύη δείχνει να εξηγεί αλλά και να είναι το αποτέλεσμα της μη ανεπτυγμένης οικογενειακής πολιτικής, ως ένα ανατροφοδοτικό φαινόμενο.

Στον αντίποδα της επιχειρηματολογίας του Ferrera και των άλλων ακαδημαϊκών περί ύπαρξης νότιου καθεστώτος πρόνοιας, αναπτύχθηκε η διαφορετική θέση και κριτική των Katrougalos²⁸–Lazaridis (2008), η οποία καταλήγει στο διαφορετικό συμπέρασμα: οι «Νότιοι» αντιπροσωπεύουν μια ξεχωριστή ομάδα εντός της οικογένειας των «συντηρητικών-κορπορατιστικών» κρατών πρόνοιας, μια παραλλαγή του ίδιου μοντέλου. Είναι απλώς υπανάπτυκτα είδη του ηπειρωτικού μοντέλου κράτους πρόνοιας «στη βρεφική τους ηλικία», με βασικά κοινά χαρακτηριστικά την *ανωριμότητα και τη σχετική αναποτελεσματικότητα των συστημάτων κοινωνικής προστασίας και μερικές συγκρίσιμες κοινωνικές και οικογενειακές δομές*. Παρόμοια και ο Esping-Andersen²⁹ (1999:90) θεωρεί ότι «οι ιδιαιτερότητες αυτών των περιπτώσεων είναι παραλλαγές εντός μια διακριτής συνολικής λογικής και όχι μια εντελώς διαφορετική λογική καθαυτή».

Η προσέγγιση του Ferrera και των άλλων ακαδημαϊκών περί νότιου καθεστώτος ευημερίας, παρά τον εύστοχο εντοπισμό των κοινών στοιχείων των χωρών της Μεσογείου, ιδωμένη σε επίπεδο ιστορικής προοπτικής παραμένει μάλλον *στατική*, καθώς δεν λαμβάνει υπόψη της τη δυναμική του ξεχωριστού αυτού μοντέλου πρόνοιας. Πρόκειται περισσότερο για ένα "στιγμιότυπο" παρά για μια «κινηματογραφική» προοπτική αυτού του καπιταλιστικού καθεστώτος ευημερίας. Παρόμοια και η προσέγγιση του κράτους πρόνοιας των νοτιοευρωπαϊκών χωρών ως μια υπο-κατηγορία, μια παραλλαγή του ηπειρωτικού μοντέλου, που δύναται να αναπτυχθεί και να το προσεγγίσει, ενσωματώνει την αντίληψη της *γραμμικής εξέλιξης των θεσμών του κράτους πρόνοιας* («εξευρωπαϊσμός»). Και οι δύο αυτές

²⁸ Προγενέστερη τοποθέτηση διαφοροποίησης απέναντι στο νότιο κράτος πρόνοιας αναπτύχθηκε στο Katrougalos (1996).

²⁹ Ο Esping-Andersen είχε συμπεριλάβει στη μελέτη του (1990) την Ιταλία στο ηπειρωτικό/κορπορατιστικό μοντέλο. Σε μεταγενέστερες διατυπώσεις του, θέτει την οικογένεια στο παιχνίδι και ορίζει τα τρία καθεστώτα σε σχέση με «τους τρόπους με τους οποίους η παραγωγή ευημερίας κατανέμεται μεταξύ κράτους, αγοράς και νοικοκυριών» (1999:72), διατυπώνοντας παράλληλα ότι ο «οικογενισμός» συμβαδίζει συνήθως με μια παθητική και υπανάπτυκτη οικογενειακή πολιτική» (1999:51).

προσεγγίσεις³⁰ έχουν τελικά περιορισμούς στην κατανόηση του οικογενειοκεντρικού (familialistic) καπιταλισμού ευημερίας, αφού δε λαμβάνουν σοβαρά υπόψη τους τη σχέση του καθεστώτος ευημερίας με τα καθεστώτα παραγωγής και κεφαλαιακής συσσώρευσης ή τα καθεστώτα απασχόλησης. Σημαντική κρίνεται η εισαγωγή *δυναμικών εννοιών* στην ανάλυση του κάθε καθεστώτος ευημερίας, όπως η σχέση του με την *κοινωνική αναπαραγωγή* και την εξέλιξή της (Papadopoulos, T. and Roumpakis, A. 2013:205-206).

2.2 Πολιτικές Οικογενειοποίησης και από-οικογενειοποίησης

Ο όρος της από-οικογενειοποίησης (de-familization) εισάχθηκε αρχικά το 1994 από τους McLaughlin και Glendinning (1994) και τη Lister Ruth (1994), στο πλαίσιο της φεμινιστικής βιβλιογραφίας αναφορικά στη θέση των γυναικών στα καθεστώτα ευημερίας κι ως κριτική στην τυπολογία του Esping-Anderson (1990), όπου η έννοια της από-εμπορευματοποίησης μέσω του κράτους πρόνοιας δε λάμβανε υπόψη τις διαφορές των φύλων³¹. Η Lister (1994:37) θεωρεί ότι διάσταση της από-εμπορευματοποίησης θα πρέπει να συμπληρωθεί από εκείνη της από-οικογενειοποίησης ώστε τα καθεστώτα ευημερίας να δύνανται να προσδιορίζονται και σε σχέση με το βαθμό στον οποίο οι μεμονωμένοι ενήλικες μπορούν να αναλάβουν το φορτίο και να υποστηρίξουν ένα κοινωνικά αποδεκτό επίπεδο διαβίωσης, ανεξάρτητα από τις οικογενειακές σχέσεις, είτε μέσω της αμειβόμενης εργασίας είτε μέσω του συστήματος κοινωνικής προστασίας. Την ίδια χρονιά οι McLaughlin και Glendinning (1994:65-66) πρότειναν μια πιο γενική έννοια της από-οικογενειοποίησης, πέρα από τη διάσταση της οικονομικής ανεξαρτησίας των φύλων, η οποία εμπεριέχει όλες εκείνες τις ρυθμίσεις και πρακτικές οι οποίες διαφοροποιούν το βαθμό εξάρτησης της

³⁰ Σε μια διαφορετική ιστορική-θεσμική προσέγγιση των νοτιοευρωπαϊκών χωρών, μια «ανάλυση εξαρτημένης πορείας» (“path dependency analysis”), ο Σωτηρόπουλος (2007:23, 104 & 187) ισχυρίζεται ότι «οι τέσσερις ΝΕ χώρες έχουν ακολουθήσει παράλληλους δρόμους προς τη νεωτερικότητα και, ιδίως στα τέλη του 20^{ου} αιώνα, παράλληλες τροχιές προς τον πολιτικό και διοικητικό εκσυγχρονισμό και την εδραίωση της δημοκρατίας», με αποτέλεσμα «η τροχιά των αλλαγών του σήμερα να εξαρτάται από την ιστορική πορεία που ένα κράτος ακολούθησε στο παρελθόν. Είναι αυτό το παρελθόν που βαραίνει πολύ πάνω στο παρόν και, χωρίς να αποκλείει τις αλλαγές, προδιαγράφει ως ένα βαθμό το μέλλον» (Σωτηρόπουλος, 2007:35).

³¹ Οι περισσότερες γυναίκες δεν είναι (πλήρως) «εμπορευματοποιημένες» κι έτσι δεν μπορούν να ωφεληθούν άμεσα από την από-εμπορευματοποίηση μέσω του κράτους πρόνοιας. Η επιβάρυνση των γυναικών με την παροχή φροντίδας στην οικογένεια, δημιουργεί προβλήματα στη συμφιλίωση της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, στην πρόσβαση στην αγορά εργασίας, στην επιλεξιμότητά τους στα επιδόματα του κοινωνικού κράτους (λόγω άτυπης εργασίας), στην πλήρη απασχόληση τους, στη διαστρωμάτωση και περισσότερο στην ισότητα των φύλων και στις μεταξύ τους σχέσεις (Orloff, A.S., 1993).

προσωπικής ευημερίας από τη σχέση του ατόμου με την (πατριαρχική) οικογένεια. Η από-οικογενειοποίηση (de-familialization) αναφέρεται στο βαθμό κατά τον οποίο η ευθύνη για την προστασία και την ευημερία των ατόμων περνά από τη σφαίρα της οικογένειας, στο κράτος ή στην αγορά, ενώ η επαν-οικογενειοποίηση πραγματοποιείται με τη μεταφορά ευθύνης φροντίδας από το κράτος ή την αγορά πίσω στην οικογένεια.

Τα επόμενα χρόνια, η έννοια υιοθετήθηκε από σημαντικούς ακαδημαϊκούς της κοινωνικής πολιτικής, όπως τους Esping-Anderson³² (1999) και Walter Korpi³³ (2000), κυρίως αναφορικά στη δυνατότητα που αυτή δίνει στις γυναίκες να συμμετέχουν στην αγορά εργασίας. Οι θέσεις αυτές δημιούργησαν νέες κριτικές από διάφορους ακαδημαϊκούς (όπως ο Kröger, 2011) στη βάση της σύνδεσης της από-οικογενειοποίησης μόνο με την απασχόληση και τη δυνατότητα των γυναικών να «εμπορευματοποιηθούν» με την είσοδό τους στην αγορά εργασίας, χωρίς να επικεντρώνονται παράλληλα και στην ανάγκη ελάφρυνσης και υποστήριξης έναντι των ευθυνών φροντίδας και προστασίας. Οι Saraceno και Keck (2010), χρησιμοποιούν τον όρο από-οικογενειοποίηση για να περιγράψουν τις κρατικές παροχές των εξατομικευμένων κοινωνικών δικαιωμάτων που μειώνουν τις οικογενειακές ευθύνες και εξαρτήσεις.

Στην ανάλυση των οικογενειακών πολιτικών κοινοί παρονομαστές συνιστούν οι επιμέρους διαστάσεις: α) φύλο ή/και γενιά, β) αμοιβαιότητα φροντίδας και γ) θεσμική πολιτική ή/και κρατική ή μέσω της αγοράς φροντίδα. Οι διαφορές μεταξύ των χωρών στις εφαρμοζόμενες πολιτικές δημιουργούν ιδεοτυπικές πρακτικές και αποτελέσματα, αναφορικά στις σχέσεις εξάρτησης μεταξύ φύλων και γενεών. Ωστόσο, οι ιδεότυποι οικογενειοποίησης και από-οικογενειοποίησης δεν προκύπτουν μόνο από τις διαφορές στις πολιτικές αλλά και από τις στάσεις και τις πολιτισμικές διαφορές.

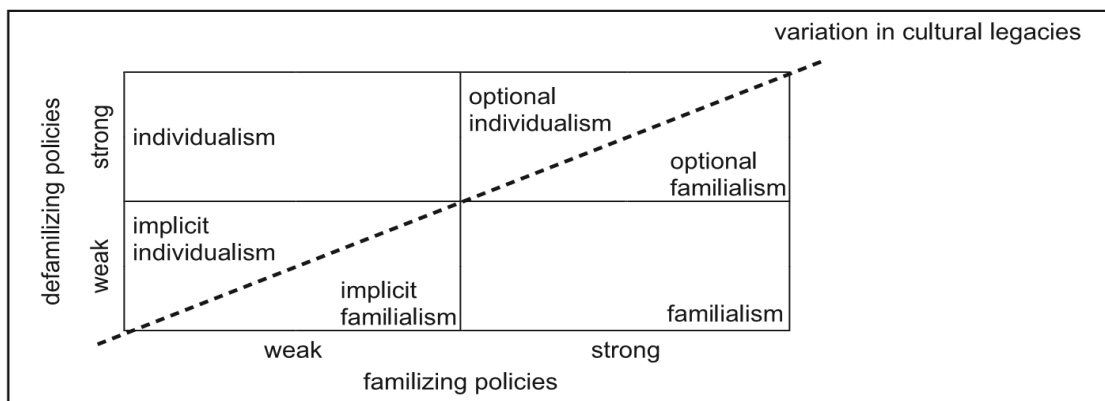
Με βάση το εύρος και το βαθμό οικογενειοποίησης και από-οικογενειοποίησης και του τρόπου που οι *οικογενειακές πολιτικές* δημιουργούν διαφορετικά τυπικά μοτίβα οικογενειακών σχέσεων, έχουν προταθεί διαφορετικές ιδεοτυπικές

³² “Η έννοια της από-οικογενειοποίησης παραλληλίζεται με την έννοια της από-εμπορευματοποίησης· στην πραγματικότητα για τις γυναίκες η από-οικογενειοποίηση είναι μια προϋπόθεση για να έχουν τη δυνατότητα να «εμπορευματοποιηθούν» τους εαυτούς τους. Ως εκ τούτου, η από-οικογενειοποίηση υποδεικνύει το βαθμό στον οποίο η κοινωνική πολιτική (ή οι αγορές) καθιστούν τις γυναίκες αυτόνομες να «εμπορευματοποιηθούν» ή να συστήσουν ένα ανεξάρτητο νοικοκυριό” (Esping-Anderson, 1999:51).

³³ Ο Korpi (2000:143), χωρίς ρητή αναφορά στην από-οικογενειοποίηση, αναπτύσσει την ιδέα των διαφορετικών μοντέλων οικογενειακής στήριξης του κράτους πρόνοιας και την ευρύτερη σημασία που έχουν οι έμφυλες ανισότητες σε κάθε δραστηριότητα και κυρίως στην ένταξη στην αγορά εργασίας.

κατηγοριοποιήσεις³⁴ των παρεμβάσεων του κράτους πρόνοιας στις οικογενειακές ευθύνες και εξαρτήσεις που δημιουργούνται. Έτσι, οι Saraceno και Keck (2010) διέκριναν αντίστοιχα τρεις ιδεοτυπικές κατηγορίες: α) αποοικογενειοποίηση, β) εξορισμού ή από προεπιλογή (by default) οικογενειοποίηση και γ) υποστηριζόμενη οικογενειοποίηση. Οι Lohmann και Zagel (2015), υιοθέτησαν την αντικατάσταση του όρου αποοικογενειοποίηση με τον όρο ατομικισμός³⁵ (individualism) που πρότεινε η Daly (2011). Στη θεώρηση αυτή, οι έμφυλες και διαγενεακές εξαρτήσεις μειώνονται μέσω της θεσμικής υποστήριξης των ατόμων, ενισχύοντας τον ατομικισμό (από-οικογενειοποίηση), χωρίς την υπόρρητη παρουσία εχθρικού οικογενειακού περιβάλλοντος. Στο σχήμα που ακολουθεί των Lohmann και Zagel (2015) μπορούμε να διακρίνουμε πολλαπλούς συνδυασμούς οικογενειοποίησης και αποοικογενειοποίησης.

Σχήμα 1: Θεωρητικές διαστάσεις της παρέμβασης του κράτους πρόνοιας στις οικογενειακές ευθύνες και εξαρτήσεις.

ΠΗΓΗ: Lohmann και Zagel (2015)

Στην περίπτωση της προαιρετικής οικογενειοποίησης ή του προαιρετικού ατομικισμού (από-οικογενειοποίησης), κριτήριο επιλογής δεν αποτελούν οι κοινωνικές πολιτικές αλλά οι πολιτισμικές διαφορές μεταξύ των χωρών. Η διαγώνια γραμμή στο γράφημα αποτυπώνει την επίδραση της «πολιτισμικής κληρονομιάς» στη δημιουργία οικογενειακών εξαρτήσεων. Ταυτόχρονα η «πολιτισμική κληρονομιά»

³⁴ Ο Leitner (2003) πρότεινε τέσσερεις ιδεότυπους: α) αποοικογενειοποίηση, β) έμμεση οικογενειοποίηση, γ) άμεση οικογενειοποίηση και δ) προαιρετική οικογενειοποίηση, στη βάση πολιτικών ισχύος/ή ισχυρής οικογενειοποίησης και αποοικογενειοποίησης.

³⁵ Υπό το πρίσμα ότι οι πολιτικές μείωσης των εξαρτήσεων μεταξύ φύλων και γενεών προωθούν τον ατομικισμό.

είναι ένας παράγοντας που επιδρά, πέρα από τις ατομικές επιλογές, και στη διαμόρφωση του περιεχομένου και της έκτασης των οικογενειακών πολιτικών.

Η ταυτόχρονη και *αμφίδρομη αλληλεπίδραση* μεταξύ πολιτικών οικογενειοποίησης, πολιτικών από-οικογενειοποίησης (ατομικισμού) και πολιτισμικής κληρονομιάς δημιουργεί διαφορετικές αναλογίες στο μείγμα πρόνοιας κάθε χώρας και διαφορετικό φορτίο για την οικογένεια, που είναι δύσκολο τελικά να αναλυθεί ανά παράγοντα³⁶ με συγκεκριμένους δείκτες και να αποδοθεί στον κάθε παράγοντα συγκεκριμένο ποσοστό συμμετοχής στην τελική ισορροπία. Οι πολιτικές οικογενειοποίησης και αποοικογενειοποίησης δεν αποτελούν αντιδιαμετρικούς πόλους σε ένα γραμμικό συνεχές, αλλά μπορούν να συνδυάζονται σε ένα κοινωνικό κράτος και να εμφανίζουν διαφορετικές κάθε φορά ισορροπίες.

Οι *πολιτικές αποοικογενειοποίησης* αφορούν στις παροχές του κράτους πρόνοιας που μειώνουν τη φροντίδα, τις εξαρτήσεις και τις οικονομικές ευθύνες μεταξύ των μελών της οικογένειας και μπορούν να παρέχονται από το κράτος, την αγορά και τον εθελοντικό ή μη κερδοσκοπικό τομέα. Έτσι, η δωρεάν δημόσια παροχή νηπιακής και παιδικής φροντίδας και εκπαίδευσης, οι άδειες μητρότητας ή και πατρότητας³⁷, εφόσον είναι αμειβόμενες και εξασφαλίζουν την πλήρη επιστροφή στην εργασία, η κατ' οίκον ή ιδρυματική φροντίδα των ηλικιωμένων με κρατική χρηματοδότηση, οι άδειες για φροντίδα αρρώστων ή αναπήρων μελών, είναι πολιτικές αποοικογενειοποίησης³⁸.

Οι *πολιτικές οικογενειοποίησης* αφορούν στις κοινωνικές πολιτικές και ρυθμίσεις που ευνοούν τις εξαρτήσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας, αυξάνοντας ενεργά τις κοινωνικές και οικονομικές συνέπειες, όπως την εξάρτηση των γυναικών από τον «άνδρα κουβαλητή», την εξάρτηση των παιδιών από τη φροντίδα των γονέων, την

³⁶ Παράγοντες: στήριξης οικογενειών διπλού εισοδήματος, ρυθμίσεις γενικής οικογενειακής στήριξης, παράγοντες από-οικογενειοποίησης, γονικές άδειες, διατάξεις παιδικής μέριμνας, βοήθεια στο σπίτι για τους ηλικιωμένους, επιδόματα, φορολογικές απαλλαγές, προσχολική φροντίδα και εκπαίδευση, σχολική φροντίδα και εκπαίδευση, ώρες εβδομαδιαίας φροντίδας παιδιών, αξιακό σύστημα, πολιτικές στήριξης νέων ανέργων που διαβιούν με γονείς κ.α.

³⁷ Οι άδειες μητρότητας και πατρότητας αντιμετωπίζονται και κατηγοριοποιούνται διαφορετικά από του ακαδημαϊκούς. Έτσι, για τους Lohmann και Zagel (2015), οι γονικές άδειες θεωρούνται ως παράγοντας αποοικογενειοποίησης εφόσον είναι αμειβόμενες και διασφαλίζουν την πλήρη επιστροφή στην αγορά εργασίας, ενώ για τους Saraceno και Keck, οι γονικές άδειες οδηγούν στην ανάληψη της φροντίδας από τα μέλη της οικογένειας και εντάσσονται στην «υποστηριζόμενη οικογενειοποίηση».

³⁸ Ο Esping-Andersen (1999) αναφέρεται στη συμπλήρωση των θεσμικών πολιτικών αποοικογενειοποίησης από την αγορά για τη φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων. Ωστόσο, οι περισσότερες χώρες διαμορφώνουν ένα μείγμα κοινωνικής πολιτικής μεταξύ κράτους, αγοράς με δημόσιες επιχορηγήσεις και μη κερδοσκοπικών φορέων, ενώ σε άλλες δεν υπάρχουν ανεπτυγμένες πολιτικές αποοικογενειοποίησης αφήνοντας τη ρύθμιση της οικογενειακής φροντίδας στα άτομα και στην ιδιωτική αγορά, εντασσόμενα στη λογική του φιλελεύθερου κράτους πρόνοιας.

εξάρτηση των ηλικιωμένων από τα ενήλικα τέκνα ή άλλα μέλη της οικογένειας. Για τους Lohmann & Zagel (2015), «οι πολιτικές οικογενειοποίησης συνίστανται σε όλες τις μεταβιβάσεις σε χρήμα που υποστηρίζουν την οικογένεια να φροντίζει στο σπίτι». Έτσι, τα επιδόματα παιδιών, τρίτεκνων ή πολύτεκνων οικογενειών, οι φορολογικές μειώσεις για τις δαπάνες παιδιών, τα επιδόματα για ανάπηρα μέλη, η γονική άδεια που δεν αμείβεται ή αμείβεται υποτυπωδώς και η νομική υποχρέωση των παιδιών να φροντίσουν τους ηλικιωμένους γονείς, αποτελούν δείκτες των πολιτικών οικογενειοποίησης.

Στο πλαίσιο των ιδεοτυπικών κατατάξεων που αναλύθηκαν και των εννοιολογικών αποσαφηνίσεων για τις πολιτικές οικογενειοποίησης και αποοικογενειοποίησης, μπορούμε να διακρίνουμε χονδρικά τρεις βασικούς τύπους δημόσιων πολιτικών που επιδρούν στον τρόπο που κατανέμονται οι διαγενεακές ευθύνες φροντίδας μεταξύ κράτους και οικογένειας (και μέσω της τελευταίας και στην αγορά): α) «υποστηριζόμενη οικογενειοποίηση», β) «μη-υποστηριζόμενη οικογενειοποίηση» και γ) «αποοικογενειοποίηση».

2.3 Οικογενειακές πολιτικές στην ΕΕ

Εννοιολογικά οι οικογενειακές πολιτικές δεν αντιστοιχούν σε ένα ακριβές νομικό πλαίσιο, αλλά αναφέρονται σε μέτρα και πολιτικές που εφαρμόστηκαν σε διαφορετικές εποχές και γεωγραφικά όρια, με ποικίλους κάθε φορά στόχους και με βάση το εκάστοτε κοινωνικό-οικονομικό πλαίσιο. Πρόκειται για πολιτικές που αφορούν στην οικογένεια, επηρεάζοντας τους οικονομικούς της πόρους και την αναπαραγωγή της, τη λειτουργία και τους ρόλους των μελών στο οικιακό περιβάλλον, την καθημερινή ζωή παιδιών και γονέων και την ιεράρχηση των ρόλων τους και ουσιαστικά τις ίδιες τις οικογενειακές δομές μια χώρας (Αθανασοπούλου, Α. & Βασιλάκου, Κ. 2018:321). Η ποικιλία των οικογενειακών σχημάτων και η ρευστότητα στην οργάνωση του ιδιωτικού βίου, οδηγούν στην εμφάνιση εξατομικευμένων οικογενειακών σχημάτων και συμπεριφορών και στην ανάγκη συνεχούς επαναχάραξης³⁹ οικογενειακών πολιτικών.

³⁹ Η επαναχάραξη δεν μπορεί να παραβλέπει ότι η σταθερότητα των οικογενειακών σχέσεων είναι ένα πολύτιμο αγαθό, η απουσία του οποίου δημιουργεί κινδύνους για όλα τα μέλη της οικογένειας και ιδιαίτερα για την κοινωνικοποίηση και τις σχέσεις που δημιουργούν τα παιδιά (Donati, 2016:162).

Στο σύγχρονο δυτικό κόσμο αλλά και μεταξύ των μελών της ΕΕ, υπάρχουν μεγάλες διαφορές στις οικογενειακές πολιτικές⁴⁰ που εφαρμόζονται, με κοινή βάση την προσπάθεια διαμόρφωσης ρυθμιστικού πλαισίου της ιδιωτικής ζωής και της μεγαλύτερης ή μικρότερης προστασίας και κάλυψης της οικογένειας έναντι των κινδύνων και των αναγκών, είτε σε επίπεδο οικογένειας, είτε σε ατομικό επίπεδο. Οι οικογενειακές πολιτικές δεν είναι εύκολα μετρήσιμες και συγκρίσιμες, δημιουργώντας ένα εύρος μεικτών εμπειρικών αποτελεσμάτων που χαρακτηρίζεται από μια έλλειψη εννοιολογικής συναίνεσης. Ωστόσο, βασικές διαστάσεις για την αποτύπωση της διακύμανσης των οικογενειακών πολιτικών εντός και εκτός μιας χώρας, αποτελούν οι παρεμβάσεις που επιδρούν στις εξαρτήσεις μεταξύ των φύλων και στις διαγενεακές εξαρτήσεις (Lohmann and Zagel, 2015).

Σε επίπεδο ΕΕ, από το τέλος της δεκαετίας του 1990, εισήχθησαν κατευθυντήριες γραμμές και στόχοι μέσω της Ανοιχτής Μεθόδου Συντονισμού⁴¹ στους τομείς της κοινωνικής πολιτικής και των πολιτικών για την απασχόληση, οι οποίες ωστόσο διατηρήθηκαν επίμονα σε υψηλό επίπεδο ρητορικής και σε χαμηλό πρακτικό επίπεδο εφαρμογής. Μέσω των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης (ΚΠΣ) της ΕΕ, την ενσωμάτωση Ευρωπαϊκών Οδηγιών και την εισαγωγή πολιτικών που έχουν στο επίκεντρο τους τα κοινωνικά δικαιώματα⁴² (ισότητα φύλων, δράσεις ενάντια στο ρατσισμό, περιορισμός αποκλεισμών κ.α.), έγινε προσπάθεια για τη διαμόρφωση Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Ταυτότητας. Όμως, η μορφή με την οποία υλοποιούνται καθώς και ο τρόπος με τον οποίο οι κοινοί στόχοι της ΕΕ επιδιώκονται, υπόκεινται στα χαρακτηριστικά των επιμέρους κρατών και στον τρόπο λειτουργίας του ίδιου του κράτους και τις δεδομένες πολιτικές και κοινωνικές σχέσεις (Taylor-Gooby, 2006). Να σημειωθεί ότι στην ΕΕ, η κεντρική ευθύνη της κοινωνικής προστασίας εναπόκειται στις εθνικές πολιτικές, βάσει της αρχής της επικουρικότητας,

⁴⁰ Ο χαρακτήρας και το περιεχόμενο των οικογενειακών πολιτικών, σε επίπεδο ανάλυσης και θεωρίας, συνδέονται συνήθως με την ιδεοτυπική τυπολογία (-ες) των καθεστώτων ευημερίας των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών, τα διαφορετικά μοντέλα κοινωνικής προστασίας και τις διαφορετικές σχέσεις και ισορροπίες μεταξύ αγοράς, κράτους, οικογένειας, φορέων της κοινωνίας των πολιτών και ατόμου.

⁴¹ Στο τέλος της δεκαετίας του 1990 άρχισαν να τίθενται στην Ευρωπαϊκή Ένωση οι βάσεις για την εισαγωγή στρατηγικών, οι οποίες στόχευαν στην εμβάθυνση της κοινωνικής πολιτικής, λειτουργώντας παράλληλα και αντισταθμιστικά με τις οικονομικές πολιτικές. Στο πολιτικό πλαίσιο της ΕΕ εντάσσεται το ζήτημα της ανανέωσης του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Προτύπου, η θέσπιση του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και η διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής. Στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Λισσαβόνας το 2000 τέθηκε σε ισχύ η Ανοιχτή Μέθοδος Συντονισμού, ως μια ήπιας μορφής διακυβέρνηση, η οποία στοχεύει στη μετάδοση καλών πρακτικών και στην επιδίωξη της σύγκλισης των στόχων που τίθενται σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Λόγω της μη δεσμευτικότητας, δεν φαίνεται να έχει φέρει αποτελέσματα στα θέματα της κοινωνικής προστασίας.

⁴² Στη διεθνή τους διάσταση και με πρόταξη της ατομικής ελευθερίας έναντι της συλλογικής ευθύνης.

αναγνωρίζοντας τη μεγάλη διαφοροποίηση των συστημάτων κοινωνικής προστασίας, ως αποτέλεσμα διαφορετικών κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών συνθηκών αλλά και ιστορικών διαδρομών.

Μετά την κρίση του 2008, τα κοινωνικά κράτη των ευρωπαϊκών χωρών εμφανίζουν μια τάση σύγκλισης με έναυσμα τις πολιτικές της διαρθρωτικής προσαρμογής και της λιτότητας, με κοινό παρονομαστή την εφαρμογή νεοφιλελεύθερων συνταγών και την απέκδυση του κράτους από την ευθύνη προστασίας των πολιτών από τους παλιούς και νέους κοινωνικούς κινδύνους. Αποτέλεσμα είναι η εμφάνιση τάσεων σύγκλισης προς την κοινή κατεύθυνση της μείωσης των κοινωνικών παροχών, χωρίς αυτό να συνεπάγεται απαραίτητα τη σύγκλιση σε κοινό *Ευρωπαϊκό Πρότυπο*. Αντίθετα, παρατηρείται μια αυξανόμενη διαφοροποίηση κυρίως λόγω των ριζικών αλλαγών των πιο χρεωμένων χωρών, όπως η Ελλάδα, όπου οι βασικοί πυλώνες του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Μοντέλου τελούν υπό κατάρρευση (Καμπούρη κ.α. 2020:172-173).

Η διαφορετική ανάπτυξη οικογενειακών πολιτικών επηρεάζει τη δομή μιας κοινωνίας, τη διαστρωμάτωση και τους κοινωνικούς ρόλους. Ταυτόχρονα, υπάρχει και η αντίστροφη επίδραση, όπου η θέση της οικογένειας στο σύστημα πολιτικής οικονομίας μπορεί να καθορίζει το βαθμό (υπ)ανάπτυξης των οικογενειακών πολιτικών. Ωστόσο, σε ένα πιο ολιστικό πλαίσιο αξιολόγησης των κοινωνικών πολιτικών μπορεί κανείς να πει ότι σε όλα τα πολιτικο-κοινωνικά συστήματα αντί να προωθείται και να εκτιμάται η αξία της οικογένειας ως παραγωγού ατομικών και κοινωνικών αγαθών και ως σημαντικού φορέα κοινωνικών λειτουργιών, «τιμωρείται» με την μεταφορά φορτίου προστασίας και κόστους αναπαραγωγής. Αυτό μπορεί και να εξηγήσει εν μέρει τη μείωση του ποσοστού γεννήσεων, τη γήρανση του πληθυσμού, την κατάρρευση των οικογενειών και της συνεκτικής κοινότητας και γενικά μια σειρά από κοινωνικές και ψυχολογικές παθογένειες (Donati, 2016:165).

Η χάραξη οικογενειακών πολιτικών σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη της την ενδυνάμωση των μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών, ο οποίες ακολουθούν τη ροή ασφάλειας ή της μεγέθυνσης και συσσώρευσης του πλούτου, η οποία ασκούμε και ασκεί επιβεβαιωμένη γοητεία. Αυτή η υψηλή διεθνική κινητικότητα, δημιούργησε νέες μορφές οικογενειακών σχέσεων και τις λεγόμενες «διεθνικές οικογένειες» (Αθανασοπούλου, Α. & Βασιλάκου, Κ. 2018:329). Η μετανάστευση θέτει υπό αμφισβήτηση της σταθερές οικογενειακές σχέσεις, οδηγώντας συχνά σε χαλάρωση ή και διάρρηξη του οικογενειακού δεσμού, στο

φυσικό χωρισμό γονιών με παιδιά, μέχρι και την μετακίνηση ασυνόδευτων ανηλίκων που ζητούν οικογενειακή συνένωση.

Οι κοινωνικές πολιτικές, όπου κι αν εφαρμόζονται, μπορούν να θεωρηθούν φιλικές προς την οικογένεια μόνο όταν έχουν ως κεντρικό σκοπό τη δημιουργία της οικογένειας και δεν περιορίζονται απλά στην επιδίωξη γενικών στόχων ευημερίας, όπως η καταπολέμηση της φτώχειας, η μείωση της ανεργίας κ.α. Οι τελευταίες είναι σιωπηρές και έμμεσες πολιτικές που δεν προάγουν την κοινωνική αξία της οικογένειας. Οι οικογενειακές πολιτικές απαιτούν συγκεκριμένα, άμεσα και σαφή μέτρα υπέρ των δυνατοτήτων της οικογένειας να παράγει τα σχεσιακά αγαθά. Επιπλέον, οι πολιτικές ισότητας των φύλων θα πρέπει να αναπτύσσονται παράλληλα με τις οικογενειακές πολιτικές, ώστε μαζί να υποστηρίζουν τη δημιουργία και ανάπτυξη των οικογενειακών σχέσεων, στη βάση σχέσεων αμοιβαιότητας τόσο μεταξύ των ενήλικων μελών της όσο και μεταξύ των γενεών. Τέτοιες πολιτικές συνιστούν: οι πολιτικές συμφιλίωσης οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής, οι φορολογικές πολιτικές που αναγνωρίζουν τα οικογενειακά έξοδα και στηρίζουν τις εκπαιδευτικές λειτουργίες της οικογένειας, οι κοινωνικές υπηρεσίες και υπηρεσίες υγείας που επικεντρώνονται στην υποστήριξη της σχέσης του ζευγαριού και του γονεϊκού τους ρόλου, οι στεγαστικές πολιτικές για νέα ζευγάρια κ.λπ. (Donati, 2016: 165)

3. Οικογένεια και Κοινωνική Αναπαραγωγή στην Ελλάδα

Ο ρόλος της οικογένειας στον οικογενειοκεντρικό⁴³ προνοιακό καπιταλισμό (Familistic Welfare Capitalism) είναι διπλός⁴⁴: αποτελεί βασικό πάροχο ανεπίσημης ευημερίας και φροντίδας αλλά και *βασικό παράγοντα στην κοινωνικό-οικονομική και πολιτική αναπαραγωγή του συστήματος*. Η ιστορική εξέλιξη και οι προκλήσεις που αντιμετωπίζει κάθε χώρα (π.χ. «εξευρωπαϊσμός», κρίση χρέους και νεοφιλελεύθερες πολιτικές λιτότητας), αλληλοεπιδρούν, μεταβάλλουν ή και υπονομεύουν το διπλό αυτό ρόλο της οικογένειας. Στην Ελλάδα, τόσο την περίοδο πριν από την κρίση του 2008 αλλά κυρίως μετά από αυτή, με τα μέτρα λιτότητας υπέρ της αγοράς και την εκ νέου εμπορευματοποίηση, την εξασθένηση του κοινωνικού κράτους και την υπονόμηση βασικών πυλώνων της οικογενειακής ευημερίας και ασφάλειας (απασχόληση, συντάξεις, κοινωνικός μισθός κ.α.), διαμορφώθηκε μια *κρίση της κοινωνικής αναπαραγωγής και μια πολιτική οικονομία γενικευμένης ανασφάλειας* (Papadopoulos, T. and Roumpakis, A. 2013:204-205).

Ιστορικά οι μεσογειακές χώρες υστερούσαν⁴⁵ σε βιομηχανική ανάπτυξη, σε παραγωγικότητα και επενδύσεις σε δεξιότητες και τεχνολογία, καθώς και σε επίπεδο μισθών σε σχέση με τις ηπειρωτικές ευρωπαϊκές χώρες. Η βασική επιχειρηματική δραστηριότητα αφορά μικρομεσαίες επιχειρήσεις (συχνά οικογενειακές), με έλλειψη ενός μακροπρόθεσμου σχεδιασμού βιομηχανικής ανάπτυξης⁴⁶. Έτσι από νωρίς, το μοντέλο οικονομικής ανταγωνιστικότητας⁴⁷ που υιοθετήθηκε μεταφράστηκε πολιτικά ως μια συνεχής προσπάθεια των εργοδοτών και του κράτους να ελαχιστοποιήσουν το μερίδιο ευθύνης τους στην κοινωνική αναπαραγωγή. Αναπτύχθηκαν έτσι

⁴³ Τον όρο απέδωσαν, μεταξύ άλλων, οι Papadopoulos & Roumpakis (2013) στο καθεστώς ευημερίας που αφορά στις χώρες της Νότιας Ευρώπης και το οποίο χαρακτηρίζει και χώρες της Λατινικής Αμερικής και της Ασίας.

⁴⁴ Το διπλό αυτό ρόλο της οικογένειας διαπιστώνει και η Καραμεσίνη (2007:5), προσδιορίζοντας ότι η οικογένεια αποτελεί πρωταρχικό τόπο αλληλεγγύης με διπλό ρόλο: ο *κοινωνικός ρόλος* με την παροχή φροντίδας και υποστήριξης και ο *παραγωγικός ρόλος* με τη δημιουργία οικογενειακών επιχειρήσεων.

⁴⁵ Εξαιρέσεις αποτελούσαν ορισμένες περιφέρειες της Ιταλίας (π.χ. Εμίλια Ρομάνια, Λομβαρδία, Πιεμόντε) και της Ισπανία (π.χ. Χώρα των Βάσκων, Καταλονία) (Papadopoulos, T. and Roumpakis, A. 2013:206).

⁴⁶ Η Karamesini (2007), θεωρεί ότι υπάρχουν κοινά χαρακτηριστικά στις νοτιοευρωπαϊκές χώρες τόσο στο κράτος πρόνοιας όσο και στην αγορά εργασίας αλλά και στο πρότυπο κοινωνικής αναπαραγωγής, αποδίδοντάς τα στην όψιμη βιομηχανική ανάπτυξη, όπου το κράτος προστατεύει επίμονα τον παραγωγικό ρόλο των μικρών και οικογενειακών επιχειρήσεων, με ανοχή της φοροδιαφυγής και της παραιοικονομίας και με υπερφορολόγηση της μισθωτής εργασίας.

⁴⁷ Για τον Mingione (2002) οι νότιες ευρωπαϊκές χώρες εμφάνιζαν ένα κοινό πρότυπο κοινωνικό-οικονομικής ανάπτυξης με πυρήνα: α) τον ισχυρό οικονομικό ρόλο της οικογένειας και β) το μη πλήρως προλεταριοποιημένο εργατικό δυναμικό (οικογενειακές επιχειρήσεις, άτυπη εργασία και υψηλή εξωτερική μετανάστευση).

υπολειμματικές και κατακερματισμένες κοινωνικές πολιτικές και προγράμματα, με «χαμηλό βαθμό διεύθυνσης του κράτους» (Ferreira, 1996:17). Για τους Papadopoulos, T. and Roumpakis, A. (2013) «δεν είναι η έλλειψη κράτους πρόνοιας στις χώρες του ευρωπαϊκού νότου που οδήγησε την οικογένεια να αναλάβει το ρόλο του κύριου φορέα φροντίδας και προστασίας των μελών της αλλά η συγκεκριμένη πολιτική οικονομία που ενσωμάτωσε στη λογική της το ρόλο που έπαιζε παραδοσιακά η οικογένεια σε αυτές τις κοινωνίες». Κάτω από αυτό πρίσμα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι υπάρχει μια *αμφίδρομη επίδραση* μεταξύ ανάπτυξης οικογενειακών πολιτικών και θέσης της οικογένειας στο σύστημα πολιτικής οικονομίας, όπου η θέση αυτή επιδρά με τη σειρά της στην μη ανάπτυξη των οικογενειακών πολιτικών και στην κεντρική της θέση στην κοινωνική αναπαραγωγή. Το ανατροφοδοτικό αυτό φαινόμενο έχει τις ρίζες του ήδη από τη διάρκεια ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας, το οποίο δομήθηκε πάνω σε αυτό το ρόλο της οικογένειας⁴⁸, καθιστώντας έμμεσα την παρουσία της οικογένειας αναγκαία και επιβεβλημένη, λόγω του ελλειπούς του χαρακτήρα. Έτσι, παρά τη σημαντική αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας⁴⁹, στις ΝΕ χώρες η φροντίδα για νέους, άρρωστους ή ανάπηρους και ηλικιωμένους εξακολουθεί να αποτελεί σε μεγάλο βαθμό ευθύνη της οικογένειας.

Για την αναπαραγωγή της ελληνικής πολιτικής οικονομίας, η οικογένεια στηρίχθηκε για δεκαετίες στη δυνατότητα συγκέντρωσης και διανομής πόρων: *ως ιδιοκτήτης* κινητής και ακίνητης περιουσίας (ιδιοκατοίκηση και διαγενεακές μεταβιβάσεις), *ως εργοδότης* (οικογενειακές επιχειρήσεις), *ως επενδυτής* σε ανθρώπινο κεφάλαιο και στην πραγματική οικονομία, *ως μέλος του πελατειακού πολιτικού συστήματος* και *ως διεκδικητής δικαιωμάτων* κοινωνικής ασφάλισης (μέσω της επέκτασης ιατρικών, συνταξιοδοτικών κ.α. δικαιωμάτων από τα μέλη που συμμετέχουν στην επίσημη αγορά εργασίας προς τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας). Οι πόροι που συγκεντρώνονται και διανέμονται από την οικογένεια μπορεί να είναι χρήματα (μισθοί, ενοίκια, επιδόματα κ.α.), καταναλωτικά προϊόντα (γεωργικά κ.α.), η ιδιόκτητη κατοικία διαμονής ή και φιλοξενίας (π.χ. άνεργοι νέοι, ηλικιωμένοι γονείς) των μελών της, ακίνητα, οικογενειακές επιχειρήσεις (αυτοαπασχόλησης και κυρίως

⁴⁸Για τον Gal (2010:293), η κεντρική θέση της οικογένειας και η αποδοχή από μέρους της των ευθυνών φροντίδας των μελών της (κυρίως από τις γυναίκες), μειώνει την πίεση των Μεσογειακών κρατών να αντιμετωπίσουν τις σχετικές ανάγκες, επιτρέποντάς τους να περιορίσουν ή και να εκτρέψουν τις δαπάνες που προορίζονται να αντιμετωπίσουν τις ανάγκες αυτές.

⁴⁹ Στην Ελλάδα το ποσοστό των απασχολούμενων γυναικών επί του συνόλου των απασχολούμενων ατόμων κυμάνθηκε αυξητικά: 1981: 31,34%, 1994: 35,3%, 2004: 38,22, 2010: 40,76, 2019: 42,05 <https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SJO03/->

ανασφάλιστης εργασίας -συνβοηθούντα μέλη- ή και συμπληρωματικής) και ένα πλέγμα πελατειακών σχέσεων και ασφαλιστικών δικαιωμάτων για την εξασφάλιση των μελών της.

Οι Papadopoulos και Roumpakis, (2013:209-210) διακρίνουν δύο περιόδους αναπαραγωγής του οικογενειοκεντρικού προνοιακού καπιταλισμού στην περίπτωση της Ελλάδας. Η *πρώτη* αφορά στη μεταπολεμική περίοδο και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 90, όταν η οικογένεια συγκέντρωνε ή και μεγιστοποιούσε τους οικογενειακούς πόρους (αγορά/κτήση πρώτης κατοικίας, στήσιμο επιχείρησης, οικοδόμηση εμπορικών ακινήτων ως πηγή σταθερού εισοδήματος κ.α.), όντας ταυτόχρονα ο βασικός φορέας αναδιανομής, και στηριζόμενη στη σκληρή δουλειά, σε στρατηγικές «χαμηλού κινδύνου», στις πυκνές σχέσεις αμοιβαιότητας μεταξύ των μελών της διευρυμένης οικογένειας (από-εμπορευματοποιημένες ανταλλαγές), στην επένδυση σε «ανθρώπινο κεφάλαιο» για τα νέα μέλη της με στόχο την κοινωνική κινητικότητα και στις πελατειακές σχέσεις⁵⁰ με κρατικούς φορείς και πολιτικά κόμματα. Η περίοδος αυτή⁵¹ εμφάνιζε συμβατότητα με τη λογική αναπαραγωγής της ελληνικής πολιτικής οικονομίας, όπου κάθε κρίση του συστήματος πρόνοιας έδειχνε να μπορεί να απορροφηθεί από την «οικογένεια-αμορτισέρ».

Η *δεύτερη περίοδος* ξεκινάει στα μέσα της δεκαετίας του 90 και συνδέεται με την προσπάθεια «εξευρωπαϊσμού/εκσυγχρονισμού», όταν στο πλαίσιο της ένταξης στην ΟΝΕ και με εισαγωγή κανόνων της αγοράς, οι οικονομικές πολιτικές «κλείδωσαν» μαζί με το δημόσιο δανεισμό, περιορίζοντας τη διανομή κρατικών πόρων και οδηγώντας σε «περισσότερη αγορά και λιγότερο κράτος». Η οικογένεια υιοθέτησε νέες στρατηγικές υψηλού κινδύνου με επικέντρωση στον καταναλωτισμό ή την επένδυση που χρηματοδοτείται από πιστώσεις-δάνεια (στεγαστικά, καταναλωτικά, επιχειρηματικά, πιστωτικές κάρτες, διακοποδάνεια κ.α.), με αποτέλεσμα να βρεθεί αντιμέτωπη με τη χρηματιστηριακή κρίση του 2008 όντας υπερχρεωμένη, διαθέτοντας χαμηλή ικανότητα συσσώρευσης, κινητοποίησης και αναδιανομής πόρων, αδύναμη να

⁵⁰Χαρακτηριστική ήταν η ανοχή του κράτους στις αυθαίρετες κτήσεις, την ανασφάλιστη εργασία, την καταπάτηση δημόσιας γης, την παραοικονομία και την φοροδιαφυγή, αναγνωρίζοντας έτσι τον κεντρικό ρόλο της οικογένειας στην αναπαραγωγή της ελληνικής πολιτικής οικονομίας. Επίσης, χαρακτηριστική ήταν η θεσμοποίηση προνομίων σε ισχυρές κοινωνικοεπαγγελματικές ομάδες (γιατροί, δικηγόροι, πολιτικού μηχανικοί κ.α), καθώς και η προνομιακή φορολογική μεταχείριση συγκεκριμένων οικονομικών ελίτ (πλοιοκτήτες, βιομήχανοι, τραπεζίτες κ.α.) (ibid).

⁵¹ Η περίοδος από την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση το 1981 και μέχρι το 2009, χαρακτηρίστηκε από μια μεγέθυνση της ελληνικής οικονομίας, στηριζόμενη κυρίως στους πόρους των Ευρωπαϊκών Διαρθρωτικών Ταμείων, από τη συσσώρευση του δημόσιου δανεισμού και τον αυξανόμενο καταναλωτισμό της μεσαίας τάξης. Μια περίοδος οικονομικής ανάπτυξης συνδυασμένη με υψηλά ποσοστά ανεργίας (Dimoulas, 2014:50-53).

απορροφήσει τις νέες τεράστιες ανάγκες και κινδύνους της κρίσης και τελικά να αδυνατεί σε πολλές περιπτώσεις να αναπαραχθεί.

Κατά τη διάρκεια των δεκαετιών 1990 και 2000 και μέχρι την έκρηξη της κρίσης, η Ελλάδα μαζί με τις τρεις άλλες ΝΕ χώρες, βρέθηκαν σε μια πιεστική κατάσταση “recalibration”⁵² του κράτους πρόνοιας, κυρίως λόγω εξωτερικών παραγόντων όπως: οι όροι σύγκλισης των οικονομιών προς την ένταξη στην ΟΝΕ, η αυξανόμενη παγκοσμιοποίηση και ο εντεινόμενος διεθνής ανταγωνισμός, αλλά επίσης και η αρνητική δημογραφική εξέλιξη της γήρανσης του πληθυσμού. Υπό την επίδραση του βορειοευρωπαϊκού «εκσυγχρονισμού», η Ελλάδα προσπάθησε να αντιμετωπίσει τα «ελλείμματα» στην κοινωνική προστασία και την κοινωνική ένταξη, στις οικογενειακές πολιτικές, στις κοινωνικές επενδύσεις στο ανθρώπινο κεφάλαιο και την παιδική ηλικία, στα διοικητικά συστήματα και σε πολιτικές φύλου με σκοπό την συμφιλίωση οικογενειακής και εργασιακής ζωής. Ωστόσο, αυτή η διαδικασία ήταν αργή, αποσπασματική και μερικώς επιτυχημένη (Petmetzidou –Guillen, 2015).

Τη δεύτερη αυτή περίοδο του οικογενειοκεντρικού προνοιακού καπιταλισμού, το κοινωνικό κράτος της Ελλάδας και των άλλων ΝΕ χωρών δείχνει να αυξάνει το βαθμό από-οικογενειοποίησης, ή υποστηριζόμενης οικογενειοποίησης εμφανίζοντας ουσιαστικές διαφορές τόσο μεταξύ των χωρών αυτών ή ακόμα και των περιφερειών τους, αλλά και διατηρώντας απόσταση από τα συστήματα κοινωνικής προστασίας των βορειοευρωπαϊκών⁵³ χωρών και το βαθμό από-οικογενειοποίησης τους. Η επέκταση του κράτους πρόνοιας στις ΝΕ χώρες έγινε περισσότερο στον τομέα φροντίδας των παιδιών και λιγότερο στην φροντίδα των ηλικιωμένων (Petmetzidou –Guillen, 2015).

Σε όλες τις περιόδους εξέλιξης και αναπαραγωγής του οικογενειοκεντρικού προνοιακού καπιταλισμού της Ελλάδας, οι εισροές της οικογένειας στη διαδικασία

52 «Επανα-ιεράρχηση» (αναβαθμομόνηση) των προτεραιοτήτων της κοινωνικής πολιτικής του κράτους με υποβάθμιση των δαπανών για συντάξεις και αναβάθμιση των δαπανών κοινωνικής επένδυσης (παιδί και αγορά εργασίας). Στόχος ήταν η κάλυψη της απόστασης με τα άλλα υποψήφια κράτη μέλη της ΟΝΕ και με κύρια μέσα: τα λιγότερο γενναιόδωρα επιδόματα για τους «εντός της αγοράς εργασίας, τη χρηματοδότησή νέων ελαχίστων «κοινωνικών» παροχών και υπηρεσιών για τους «εκτός της αγοράς» εργασίας, την εισαγωγή και προώθηση του «δίκτυ ασφαλείας» με σχήματα ελέγχου του ελάχιστου εισοδήματος, την επέκταση και βελτίωση των οικογενειακών παροχών και των κοινωνικών υπηρεσιών -με ρητή εστίαση στην ισότητα των φύλων- μέτρα κατά της παραοικονομίας και της φοροδιαφυγής, τη νομοθετική μεταρρύθμιση της αγοράς εργασίας με στόχο την άμβλυνση του κατακερματισμού και την τροποποίηση των επιδομάτων ανεργίας (Ferreira, 2005).

53 Στον ευρωπαϊκό Βορρά, η ύπαρξη ισχυρών θεσμών κοινωνικής προστασίας, αύξησε το αίσθημα ασφάλειας, επέτρεψε τη μεγαλύτερη αυτονομία των ατόμων και την εφαρμογή εξατομικευμένων πολιτικών, αφήνοντας στους οικογενειακούς θεσμούς ένα δευτερεύοντα ρόλο. Αντίθετα, στον ευρωπαϊκό Νότο, ο οικογενειακός δεσμός εμφανίζεται ισχυρός, ακόμα κι όταν δεν είναι, ελλείπει άλλου δικτύου προστασίας. Η αυτονομία του μέλους της οικογένειας που βρίσκεται σε ανάγκη «δεν έχει καμιά αξία μπροστά στη διάσωσή του» (Παπαδοπούλου, 2012:140-144).

κοινωνικής αναπαραγωγής και στη συνακόλουθη αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος ήταν πάντα υψηλές, κυρίως μέσω της υψηλής μη αμειβόμενης γυναικείας οικιακής εργασίας, γεγονός που επιπρόσθετα σχετίζεται και με το ρόλο και την (υπό)ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους (υπολειμματικότητα, κατακερματισμός, αναποτελεσματικότητα, πελατειακός χαρακτήρας κ.α.), καθώς και τη μορφή (μικρές και συχνά οικογενειακές επιχειρήσεις) και το βαθμό συμμετοχής των επιχειρήσεων στην κοινωνική αναπαραγωγή (επίπεδα μισθών, παραοικονομία, φοροδιαφυγή, κρατικοδίαιτες επιχειρήσεις κ.α.).

Η σύγχρονη κρίση χρέους της 2010 στην Ελλάδα, οδήγησε πολλούς να μιλούν για «επανα-οικογενειοποίηση» (re-familialization) της προστασίας, στο βαθμό που οι οικογένειες⁵⁴ ανέλαβαν και πάλι τη βασική ευθύνη για ευημερία και φροντίδα των μελών τους, καθώς το κράτος δήλωνε ότι αδυνατεί (για λόγους χρέους και οικονομικής κρίσης) ή δεν οφείλει να εμπλακεί (υιοθετώντας το νεοφιλελεύθερο πρόταγμα). Η εφαρμογή νεοφιλελεύθερων πολιτικών λιτότητας και δημοσιονομικής πειθαρχίας και η υιοθέτηση ιδεολογιών ατομικής ευθύνης, πίστης στην αυτορρυθμιζόμενη αγορά, εξωγενούς (κι όχι ενδογενούς) απόδοσης της αιτιότητας της κρίσης και στόχευση στη λιγότερη κρατική παρέμβαση και στη μείωση του κράτους, φαίνεται να αλλοίωσαν σημαντικά το προϋπάρχον σύστημα της ελληνικής πολιτικής οικονομίας, το οποίο πλέον *αδυνατεί να αναπαραχθεί* με τους ίδιους όρους, αφήνοντας ακάλυπτες πολλές ανθρώπινες ανάγκες. Η νεοφιλελεύθερη μετατόπιση στη πολιτική διαχείριση της κρίσης και των συνεπειών της, επιβάρυνε την οικογένεια με επιπλέον φορτίο και κόστος κοινωνικής αναπαραγωγής, αναγκάζοντας την να παραμείνει ο βασικός θεσμός και μηχανισμός για τη στήριξη και την ικανοποίηση των αναγκών των ευάλωτων ομάδων, καλύπτοντας το μεγαλύτερο μέρος της εισοδηματικής στήριξης των άνεργων μελών της, τη φροντίδα των ανήμπορων και την αγορά υπηρεσιών εκπαίδευσης και υγείας (Δημουλάς, 2018:175). Ταυτόχρονα όμως, αναδείχθηκε και η αδυναμία πολλών οικογενειών να διαχειριστούν το φορτίο της κρίσης που επωμίστηκαν και σε συνδυασμό με την κατάρρευση των δύο άλλων παραγόντων στήριξης της κοινωνικής αναπαραγωγής (αμειβόμενη εργασία/αυτοαπασχόληση⁵⁵ και

⁵⁴ Στην σύγχρονη ελληνική κοινωνία η οικογένεια, παράλληλα με την ανάπτυξη των νέων οικογενειακών σχημάτων, εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από μια στενή σύνδεση και επαφή μεταξύ της πυρηνικής οικογένειας και κυρίως των γονέων του ζευγαριού ή με άλλα μέλη του συγγενικού δικτύου, αποδίδοντας της τον όρο της «αστικής εκτεταμένης οικογένειας» (Αθανασοπούλου, Α. & Βασιλάκου, Κ. 2018:330-334).

⁵⁵Βάσει της κατηγοριοποίησης της Ευρωπαϊκής Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (EU LFS), οι αυτοαπασχολούμενοι διακρίνονται σε : εργαζόμενους για δικό τους λογαριασμό χωρίς να προσφεύγουν

κράτος πρόνοιας), να οδηγηθούν σε μια κατάσταση γενικευμένης ανασφάλειας και κρίσης. Η δε κανονικοποίηση της κρίσης οδήγησε εκατοντάδες χιλιάδες, κυρίως νέους ειδικευμένους, να μεταναστεύσουν, άλλους να στραφούν σε άτυπες μορφές αλληλεγγύης ή σε μορφές άτυπης και αδήλωτης εργασίας, ενώ σε πολλές οικογένειες αυξήθηκε η χρήση και η υποκατάσταση εμπορευμάτων από την μη μισθωτή οικιακή εργασία με επαναχάραξη οικογενειακών στρατηγικών, δημιουργώντας τελικά ad hoc συνδυασμούς διαφορετικών αναλογίων των παραπάνω εναλλακτικών τρόπων προσαρμογής και επιβίωσης.

στην πρόσληψη υπαλλήλων, συμβοηθούντα μέλη της οικογενείας (“family workers”) που δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως μισθωτοί και σε εργοδότες που ασκούν τη δραστηριότητα τους (επιχείρηση, ελεύθερο επάγγελμα, γεωργική δραστηριότητα) με σκοπό το κέρδος και έχουν τουλάχιστον έναν υπάλληλο. Στην Ελλάδα είναι κυρίαρχες οι δύο πρώτες κατηγορίες αυτοαπασχολούμενων ενώ οι εργοδότες έχουν στην πλειοψηφία τους μικρό αριθμό υπαλλήλων.

4. Οικογενειακές πολιτικές στην Ελλάδα

Στην Ελλάδα, τόσο η πολιτικές «υποστηριζόμενης οικογενειοποίησης» όσο και οι πολιτικές «αποοικογενειοποίησης» ήταν παραδοσιακά σε πολύ χαμηλές επιδόσεις, οδηγώντας σε μικρότερο ή και πολύ μεγαλύτερο βαθμό σε μια «μη-υποστηριζόμενη» (unsupported/ by default/ implicit) οικογενειοποίηση αναγκών και κινδύνων (Lohmann & Zagel, 2015:15), όπου η οικογένεια αποτελούσε και αποτελεί ένα βασικό πάροχο ευημερίας και φροντίδας αλλά και βασικό παράγοντα στην κοινωνικό-οικονομική και πολιτική αναπαραγωγή του ίδιου του συστήματος. Είναι με άλλα λόγια, αυτό που διαπιστώνουν οι Papadopoulos, T. και Roumpakis, A. (2013:207-208), ότι στο οικογενειοκεντρικό μοντέλο πρόνοιας της Ελλάδας και του Ευρωπαϊκού Νότου εν γένει, *«είναι η οικογένεια -κι όχι το κράτος πρόνοιας- που αποτελεί τον κύριο φορέα από-εμπορευματοποίησης για τα μέλη της που βρίσκονται εκτός αγοράς εργασίας ή δε διαθέτουν επαρκείς πόρους για να διατηρήσουν το βιοτικό τους επίπεδο»*.

Ο Πίνακας 2 του Παραρτήματος Ι παρουσιάζει τις δημόσιες κοινωνικές δαπάνες για την οικογένεια και τα παιδιά και τα ποσοστά συμμετοχής των παιδιών στην τυπική προσχολική φροντίδα από το 2008 και μετά, βάσει των στοιχείων του ΟΟΣΑ. Οι συνολικές δημόσιες κοινωνικές δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ, κυμαίνονται από 1% ως και 1,6% σε όλη αυτή την περίοδο (κυρίως σε χρήμα παρά σε είδος), αποτυπώνοντας την υπολειμματικότητα τους σε σύγκριση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες⁵⁶, πλην της Ισπανίας και της Πορτογαλίας που κυμαίνονται στο ίδιο ή λίγο μεγαλύτερο ποσοστό. Αν λάβει κανείς υπόψη του και την κατακόρυφη πτώση του ΑΕΠ της Ελλάδας, η ποσοστιαία αύξηση της μεταβολής των συνολικών κοινωνικών δαπανών για την οικογένεια, ως ποσοστό του ΑΕΠ, στην ουσία αφορά στη μείωση των πραγματικών δαπανών σε δις ευρώ για την οικογένεια από το 2010 έως και το 2016 (πλην του 2014).

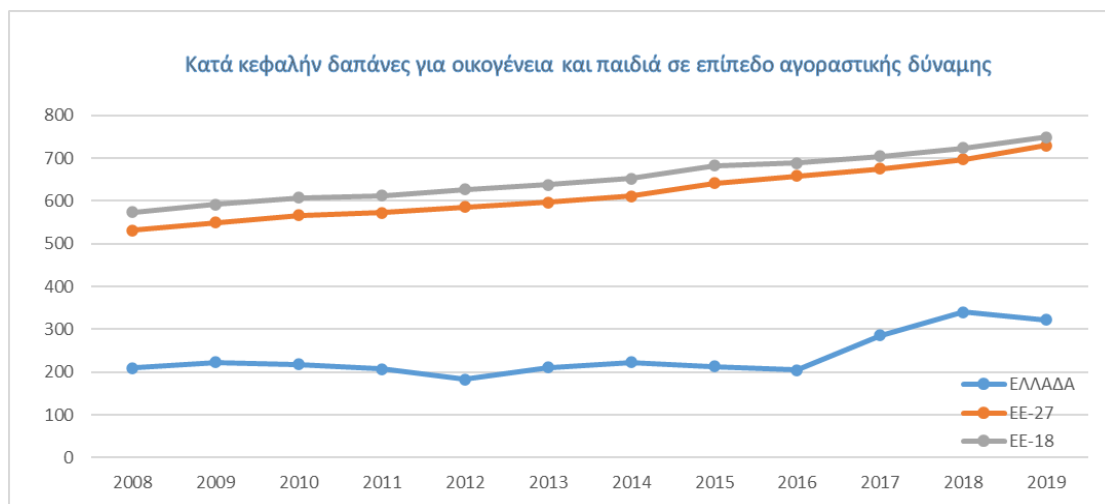
⁵⁶ Βλέπε το συγκριτικό Πίνακα 1 με τους ευρωπαϊκούς μ.ο. που ακολουθεί

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: ΣΥΓΚΡΙΣΕΙΣ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ ΓΙΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΑ (ΣΕ ΕΠΙΠΕΔΟ ΑΓΟΡΑΣΤΙΚΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ) ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Μ.Ο. ΕΕ

ΔΕΙΚΤΗΣ		2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Κατά κεφαλήν δαπάνες για οικογένεια και παιδιά σε επίπεδο αγοραστικής δύναμης	ΕΛΛΑΔΑ	223,69	217,76	207,23	182,67	211,33	223,37	212,94	204,59	285,68	340,24	322,36
	ΕΕ-27	549,54	566,22	572,27	585,75	596,42	611,40	641,58	658,36	675,52	696,74	729,43
	ΕΕ-18	592,52	607,30	612,75	626,58	637,46	652,69	682,74	688,58	704,61	724,40	749,34
Ποσοστιαία μεταβολή % του δείκτη της Ελλάδας με έτος βάσης το 2009	ΕΛΛΑΔΑ	-----	-2,65	-7,36	-18,34	-5,53	-0,14	-4,81	-8,54	27,71	52,10	44,11

Πηγή: EUROSTAT

Γράφημα 1: Η Εξέλιξη των δημόσιων οικογενειακών δαπανών στην Ελλάδα και οι Μ.Ο. της ΕΕ

Ο παραπάνω Πίνακας 1 και το σχετικό Γράφημα 1, με τη χρήση του σταθμισμένου δείκτη⁵⁷ κατά κεφαλήν δαπανών για οικογένεια και παιδιά σε επίπεδο αγοραστικής δύναμης (Eurostat), αποτυπώνουν τις χαμηλές τιμές του δείκτη αυτού

⁵⁷ Η κατά κεφαλή δαπάνη σε μονάδες αγοραστικής δύναμης (ΜΑΔ) είναι ένας δείκτης που εξαλείφει τις διαφορές σε επίπεδα τιμών μεταξύ των χωρών και κάνει ουσιαστικές τις συγκρίσεις.

στην Ελλάδα και την εξέλιξη του κατά το διάστημα 2008 έως 2019. Ο Δείκτης αυτός για τους μέσους όρους της ΕΕ-18 και της ΕΕ-28, σε όλη την περίοδο, είναι υπερδιπλάσιος έως και υπερτριπλάσιος σε σχέση με το δείκτη της Ελλάδας. Τα πρώτα χρόνια της Μεγάλης Ύφεσης, ο δείκτης αυτός στην Ελλάδα (2009-2012) μειώθηκε και λαμβάνοντας ως έτος βάσης το 2009, η ποσοστιαία μείωση του δείκτη έφτασε στο -18,34% το 2012, ενώ στη συνέχεια άρχισε να αυξάνεται από το 2013 έως το 2016, αλλά και πάλι σε τιμές μικρότερες από το 2009. Το 2017 ο δείκτης αυξάνεται απότομα και εμφανίζει ποσοστιαία αύξηση σε σχέση με το 2009 27,7%, το 2018 η ποσοστιαία αύξηση φτάνει στο 52,1% , ενώ το 2019 διαμορφώνεται στο 44,1%.

Η μείωση των κατά κεφαλή κοινωνικών μεταβιβάσεων σε χρήμα για οικογένειες και παιδιά σε ΜΑΔ την περίοδο 2009-2012, δείχνουν τη μείωση της υποστηριζόμενης οικογενειοποίησης και της αποοικογενειοποίησης, στη γενικότερη λογική της μείωσης των κοινωνικών δαπανών για την εξυπηρέτηση του χρέους. Έτσι, η οικογένεια αναλαμβάνει να στηρίζει ενεργά τα μέλη της απέναντι στις σοβαρές ανάγκες και επισφάλειες των μελών της, όπως θα φανεί και από τους δείκτες ανεργίας, απασχόλησης, αποστέρησης και κινδύνου φτώχειας. Το 2^ο Μνημόνιο (Ν. 4093/2012) θέτει στόχο την αναθεώρηση των οικογενειακών επιδομάτων, ως προς τον κατακερματισμό⁵⁸ και τον «εξορθολογισμό» τους (εξοικονόμηση πόρων⁵⁹). Τέλος, το 2018 αναθεωρήθηκαν ξανά τα οικογενειακά επιδόματα, με εσωτερική αναδιανομή υπέρ των οικογενειών με ένα ή δύο παιδιά, εις βάρος των τρίτεκνων και πολύτεκνων οικογενειών και περαιτέρω αυστηροποίηση των εισοδηματικών κριτηρίων (Φερόνας, 2019:224-225).

Η συμμετοχή των παιδιών ηλικίας 3-5 ετών στην προσχολική φροντίδα αυξήθηκε το 2014 σε 71% από 56,1% το 2013, ενώ των νηπίων από 0-2 ετών αυξήθηκε το 2017 σε 23,4 % και το 2018 σε 44%, από 11,5% το 2016, γεγονός που αποτυπώνεται και στο σχετικό δείκτη κατά κεφαλή δαπανών και η οποία χρηματοδοτήθηκε⁶⁰ από το ΕΣΠΑ 2014-2020. Η σημαντική αύξηση που παρατηρείται

⁵⁸ Κατάργηση της ισόβιας σύνταξης πολύτεκνης μητέρας, του επιδόματος (2000€) για τη γέννηση κάθε παιδιού, της προσαύξησης του αφορολόγητου ορίου για παιδιά και του επιδόματος τρίτου παιδιού και θεσμοθετείται ενιαίο επίδομα τέκνου 13-40€ το μήνα για κάθε παιδί και στήριξη με ειδικό επίδομα (42€/μήνα) για τρίτεκνους και πολύτεκνους.

⁵⁹ Κατάργηση της καθολικότητας των επιδομάτων και θέσπιση αυστηρών εισοδηματικών κριτηρίων στη παροχή επιδομάτων.

⁶⁰ Στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2014-2020 και ειδικότερα του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση» (ΕΠΑΝΑΔΕΔΒΜ) εντάχθηκε η δράση «Εναρμόνιση Οικογενειακής και Επαγγελματικής Ζωής 2018-2019» η οποία επιδότησε βρεφικούς, βρεφονηπιακούς και παιδικούς σταθμούς ώστε να παρέχονται θέσεις φιλοξενίας σε βρέφη, νήπια και

μετά το 2017, διατηρώντας τις κατά κεφαλήν δαπάνες για οικογένεια και παιδιά σε τουλάχιστον υποδιπλάσια ποσά σε σχέση με τους ευρωπαϊκούς μέσους όρους, οδήγησε σε μια *αύξηση της αποοικογενειοποίησης στην Ελλάδα*, μέσω της τυπικής προσχολικής φροντίδας. Ωστόσο, παρά τα αυξημένα ποσοστά συμμετοχής στην τυπική προσχολική φροντίδα, η απόκλιση από τα αντίστοιχα ποσοστά άλλων ευρωπαϊκών χωρών εξακολουθεί να κρίνεται υψηλή τόσο για την ηλικιακή κατηγορία νηπίων 0-2 ετών⁶¹ όσο και την ηλικιακή κατηγορία 3-5 ετών⁶². Επιπλέον, το 2018 η περαιτέρω αύξηση του δείκτη⁶³ της Ελλάδας σε σχέση με το 2017, ενσωματώνει την αύξηση του προϋπολογισμού των επιδομάτων για οικογένειες και παιδιά από 650 εκατομμύρια € το 2017 σε 910 το 2018 (ποσοστιαία αύξηση 40%) η οποία προήλθε από κατάργηση άλλων παροχών και επιδομάτων⁶⁴ (Φερόνας, 2019:226-227). Η αύξηση αυτή σηματοδοτεί και την *αύξηση της υποστηριζόμενης οικογενειοποίησης στη χώρα*.

Τέλος, η άδεια μητρότητας στην Ελλάδα αυξήθηκε το 2008 σε 43 εβδομάδες και διατηρείται σταθερή έως σήμερα, που αποτελεί μέγεθος που συγκλίνει με πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες⁶⁵. Βέβαια, η άδεια μητρότητας θα πρέπει να συσχετίζεται με τα διαφορετικά ποσοστά απασχόλησης των γυναικών στις διαφορετικές ευρωπαϊκές χώρες που τελικά την δικαιούνται, καθώς και τα διαφορετικά μεγέθη στην άδεια πατρότητας σε κάθε χώρα. Η άδεια πατρότητας στην Ελλάδα είναι σταθερά στις 0,4 εβδομάδες το χρόνο, δηλαδή 3 ημέρες, μέγεθος που αποκλίνει σημαντικά από άλλες ευρωπαϊκές χώρες⁶⁶.

παιδιά σε αντίστοιχες δομές. Στόχος της δράσης ήταν οι ωφελούμενες μητέρες να διευκολυνθούν στην πρόσβαση τους στην απασχόληση και να εναρμονιστεί η οικογενειακή με την επαγγελματική ζωή, με την παροχή υπηρεσιών φροντίδας παιδιών και εξαρτημένων προσώπων.

⁶¹ Τα ποσοστά συμμετοχής των παιδιών 0-2 ετών σε τυπικές προσχολικές μονάδες φροντίδας για το έτος 2017, ενδεικτικά για κάποιες ευρωπαϊκές χώρες ήταν: Γερμανία: 37,2%, Γαλλία: 56,3%, Βέλγιο: 56,6%, Δανία: 56,1%, Η.Β.: 37,7%, Ισπανία: 36,4%, Πορτογαλία: 39,6%, Ιταλία: 27,4%, Ελλάδα: 23,4% <https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=27359#>

⁶² Τα ποσοστά συμμετοχής των παιδιών 3-5 ετών σε τυπικές προσχολικές μονάδες φροντίδας για το έτος 2017, ενδεικτικά για κάποιες ευρωπαϊκές χώρες ήταν: Γερμανία: 94,6%, Γαλλία: 100%, Δανία:97,5%, Η.Β.: 100%, Ισπανία: 97,1%, Πορτογαλία: 90,9%, Ιταλία:93,9 Ελλάδα: 65,3% <https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=27359#>

⁶³ Δείκτης κατά κεφαλήν δαπανών για οικογένεια και παιδιά σε επίπεδο αγοραστικής δύναμης

⁶⁴ Η κατάργηση του ΕΚΑΣ το 2018 εξοικονόμησε 234 εκατομ. Ευρώ.

⁶⁵ Η άδεια μητρότητας σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες ανέρχεται σε *εβδομάδες*: Γερμανία :58,0, Γαλλία:42, Ιταλία:47,7, Σουηδία:60, Ισπανία:16,0, Η.Β.:39, Πορτογαλία: 30,1, Δανία:50, Ελλάδα:43 <https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=27359#>

⁶⁶ Ενδεικτικά η άδεια πατρότητας σε εβδομάδες ανέρχεται : Γερμανία: 8,7, Γαλλία: 28,0, Δανία: 2,0, Πορτογαλία: 22,3 (από 2015-2021), Η.Β.:2,0 και με ανοδική πορεία στην Ιταλία: 3,8 (2021) και την Ισπανία:16,0 (2021, ίση με την άδεια μητρότητας στη χώρα), Σουηδία:14,3, Ελλάδα:0,4 <https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=27359#>

Κρίνεται σκόπιμο να γίνει ιδιαίτερη αναφορά στις οικογένειες προσφύγων και μεταναστών που βρέθηκαν στην Ελλάδα, ως χώρα υποδοχής ή διέλευσης, μετά τη προσφυγική κρίση του 2015 (η προσφυγική κρίση μέσα στην οικονομική κρίση) και οι οποίες συνήθως εμφανίζουν σοβαρή (πολλαπλή) ευαλωτότητα και ταυτόχρονα δεν είναι επιλέξιμες στις οικογενειακές μεταβιβάσεις και τα κοινωνικά δικαιώματα. Μόνο το 2015 καταγράφηκαν 853.650 άτομα που πέρασαν τα θαλάσσια σύνορα της χώρας και 3.713 άτομα που πέρασαν τα χερσαία σύνορα (IOM, 2016). Οι οικογενειακές πολιτικές, οι πολιτικές μετανάστευσης και ασύλου και οι ευρύτερες κοινωνικές πολιτικές, δεν μπόρεσαν ούτε και μπορούν να προσφέρουν τα βασικά ανθρώπινα δικαιώματα (πρόσβαση των παιδιών στην εκπαίδευση, αξιοπρεπείς συνθήκες διαβίωσης των οικογενειών, πρόσβαση σε κοινωνικά δικαιώματα κ.α.) σε οικογένειες προσφύγων και μεταναστών ή ακόμα και σε ασυνόδευτα παιδιά⁶⁷, αλλά αντίθετα διαμόρφωσαν κακές έως και απειλητικές συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων στα Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης (KYT-hotspots) στα πέντε νησιά του βορειανατολικού Αιγαίου ή και σε δομές της ενδοχώρας και καταπάτηση θεμελιωδών δικαιωμάτων τους⁶⁸, με αποτέλεσμα τη διαμόρφωση ενός ζοφερού σκηνικού που εκτυλίσσεται και αφορά αρκετές χιλιάδες προσφύγων και μεταναστών στη μνημονιακή αλλά μεταμνημονιακή Ελλάδα, οικογενειών, ασυνόδευτων ανηλίκων ή και μεμονωμένων μελών που ζητούν την οικογενειακή τους επανένωση, την κοινωνική ένταξη ή και ενσωμάτωση και τη διεθνική φροντίδα.

Τα παραπάνω στοιχεία για την εξέλιξη των δημόσιων δαπανών για οικογένεια και παιδιά στην Ελλάδα της σύγχρονης οικονομικής κρίσης (2008), αναδεικνύουν αρχικά το διαχρονικό υπολειμματικό χαρακτήρα της σε σχέση με τους ευρωπαϊκούς μ.ο, (το 2019 ο δείκτης⁶⁹ της Ελλάδας προσεγγίζει μόλις στο 44,2% το δείκτη της ΕΕ-

⁶⁷ Βάσει των στοιχείων του ΕΚΚΑ (2018), στις 15 Ιουνίου 2018, υπήρχαν 3790 ασυνόδευτοι ανήλικοι στην Ελλάδα, με διαθέσιμες θέσεις σε δομές να φτάνουν τις 1.141 και τους υπόλοιπους να βρίσκονται σε μακροχρόνια αναμονή. Μεταξύ αυτών, αναφέρονται 216 ανήλικοι σε συνθήκες προστατευτικής κράτησης με στέρηση της ελευθερίας, 690 παιδιά σε αστεγία και για 412 δεν αναφέρεται τοποθεσία. «Ένα παιδί που περιμένει 1,5 χρόνο για να επανενωθεί με την οικογένεια του, τότε του κάνεις μια χαρακιά μέσα στον ψυχισμό του. Και πολλές φορές μετά ακολουθεί και η κυριολεκτική χαρακιά», αναφέρει στέλεχος της Υπηρεσίας Ασύλου σε hotspot, στο πλαίσιο της έρευνας πεδίου του Κουραχάνη (2019).

⁶⁸ Ο υπερπληθυσμός στα κοντέινερ και η διαμόρφωση αυτοσχέδιων καταυλισμών εκτός των hotspots, η ανεπάρκεια ηλεκτροδότησης, οι συχνά άθλιες συνθήκες υγιεινής και καθαριότητας, η αδυναμία πρόσβασης σε νοσοκομείο, επισιτιστικά ζητήματα με τις ατέλειωτες ουρές, η έλλειψη πυρασφάλειας, η μη πρόσβαση σε ζεστό ή ακόμα και πόσιμο νερό, η έλλειψη πλυντηρίων ρούχων και υπηρεσιών αποκομιδής σκουπιδιών, η έλλειψη επαρκών δομών για τη προστασία των χιλιάδων ασυνόδευτων ανηλίκων, ψυχικά ασθενών ή φορέων μεταδιδόμενων νοσημάτων, οι ελλείψεις σε ατομικά είδη υγιεινής, κ.α.

⁶⁹ Δείκτης κατά κεφαλήν δαπανών για οικογένεια και παιδιά σε επίπεδο αγοραστικής δύναμης

27 και στο 43% το δείκτη της EE-18) και μια *αύξηση της αποοικογενειοποίησης και της υποστηριζόμενης οικογενειοποίησης μετά το 2017*. Παρά το γεγονός ότι η μεταβολή μετά το 2017 κρίνεται σημαντική για τις οικογενειακές εξαρτήσεις αλλά και την επιβάρυνση -κυρίως των γυναικών- από την φροντίδα παιδιών, ωστόσο αν συνεκτιμηθεί με την επιδείνωση των δεικτών απασχόλησης, ανεργίας, εισοδημάτων, της περιστολής και άλλων κοινωνικών μεταβιβάσεων του κράτους πρόνοιας κ.α., δεν κρίνεται επαρκής για την κάλυψη των υπερδιογκωμένων αναγκών που προκάλεσε η κρίση στην πλειοψηφία των οικογενειών της χώρας, ούτε προσφέρει την αξιοπρεπή επιβίωση των οικογενειών των προσφύγων. Σε κάθε περίπτωση, η οικογενειακή πολιτική που *στοχεύει στην ακραία φτώχεια* δεν μπορεί να προκαλέσει δημογραφική ανατροπή, καθώς *δεν στοχεύει στη στήριξη της δημιουργίας της οικογένειας*, ως σχεσιακού υποκειμένου χωρίς λειτουργικά ισοδύναμα και ως ο βασικός πόρος μακροπρόθεσμης επιβίωσης και αναπαραγωγής της κοινωνίας.

5. Η Μεγάλη Ύφεση του 2008 και η κοινωνική αναπαραγωγή στην Ελλάδα

Η χρηματοπιστωτική και οικονομική κρίση του 2008 έφερε την Ελλάδα (όπως και την Πορτογαλία- bailout countries⁷⁰) σε μνημόνια και συμφωνίες διάσωσης, που προκάλεσαν οξεία πίεση στο κράτος πρόνοιας και βαθιές περικοπές κοινωνικών δαπανών, ως επιβαλλόμενη λύση στην εξυπηρέτηση του χρέους και στη διαχείριση της κρίσης, βάσει των αναγκών διατήρησης της μορφής και της κερδοφορίας της παγκοσμιοποιημένης συσσώρευσης, με ταυτόχρονο πολλαπλασιασμό των αναγκών και των κινδύνων των ατόμων και των οικογενειών, με κυριαρχία ενός νέου εργασιακού προτύπου σοβαρής επισφάλειας και απορρύθμισης, οδηγώντας τελικά στην αποδυνάμωση των βασικών πυλώνων κοινωνικής αναπαραγωγής της ελληνικής οικογένειας και κοινωνίας, εξωθώντας στη φτώχεια, στην αποστέρηση και στον κοινωνικό αποκλεισμό μεγάλα τμήματα κυρίως των μεσαίων και χαμηλότερων εισοδημάτων και των ευάλωτων ομάδων. Η κρίση χρέους οδήγησε σε αυξητικές τάσεις επανα-εμπορευματοποίησης της εργασίας με βασικά χαρακτηριστικά την ευελικτοποίηση και την απορρύθμισή της, σε αύξηση της πίεσης για περαιτέρω μη υποστηριζόμενη οικογενειοποίηση των κινδύνων και του κόστους κοινωνικής αναπαραγωγής, σε υποχώρηση του κράτους και των εργοδοτών από τις κοινωνικές τους ευθύνες, σε περισσότερή φτωχοποίηση και υλική αποστέρηση, σε μετανάστευση κυρίως νέου εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού⁷¹, στην ανάπτυξη των φορέων άτυπης προστασίας της κοινωνίας των πολιτών και στη διαμόρφωση νέων εναλλακτικών μορφών ανθεκτικότητας για άτομα και οικογένειες.

Με βάση το όριο φτώχειας του 2008⁷², προσαρμοσμένο στα επόμενα χρόνια, η εισοδηματική φτώχεια 2010-2019 στην Ελλάδα εμφανίζει ακραίες τιμές, όπως εμφανίζονται στο παρακάτω Γράφημα 2. Από 18% το 2010 έφτασε στο 48% το 2014 και παρά τη μικρή μείωση από το 2016 παραμένει στην πρωτοκαθεδρία της ΕΕ με

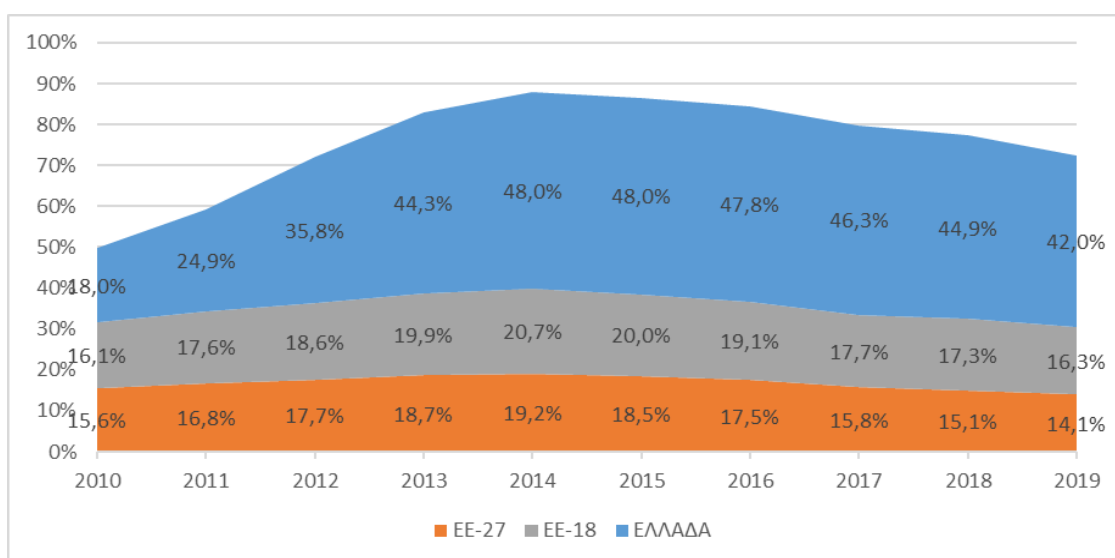
⁷⁰ Η Ισπανία και την Ιταλία αξιολογήθηκαν ως “at risk of bailout countries” και οδηγήθηκαν σε υποχρεωτικές εφαρμογές πολιτικών λιτότητας.

⁷¹ Στην Ελλάδα, από το 2010 και μετά, πάνω από τετρακόσιες χιλιάδες άτομα (περίπου το 9% του εργατικού δυναμικού), κυρίως νέοι υψηλών προσόντων, αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν (Pagoulatos, 2018), δημιουργώντας σοβαρές μεταβολές στις οικογενειακές σχέσεις.

⁷² Η επιλογή του δείκτη σχετικής φτώχειας με βάση το όριο φτώχειας του 2008, έγινε για να αποδοθούν καλύτερα οι μεταβολές στο βιοτικό επίπεδο. Επειδή το όριο της σχετικής φτώχειας ορίζεται από το 60% του διάμεσου ισοδύναμου εισοδήματος των νοικοκυριών κάθε χώρας, αυτό συνεχώς φθίνει στα πλαίσια της βαθιάς ύφεσης και της συρρίκνωσης των εισοδημάτων των μεσαίων και χαμηλότερων στρωμάτων στην Ελλάδα μετά την κρίση. Έτσι, αποτυπώνονται καλύτερα οι συνέπειες στο επίπεδο διαβίωσης μετά το 2008.

42% το 2019. Η απόκλιση από τη δεύτερη σε ποσοστό χώρα (24,9% στην Ισπανία το 2019) είναι σχεδόν διπλάσια και η απόκλιση από τους ευρωπαϊκούς μέσους όρους (για το 2019 ήταν 14,1% για ΕΕ-27 και 16,3% για ΕΕ-18), αντικατοπτρίζουν την τεράστια επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου των ελληνικών νοικοκυριών σε σχέση με το 2008 ακόμη και σήμερα που παρουσιάζει μια μικρή βελτίωση (37,8% το 2020).

Γράφημα 2: Ποσοστό πληθυσμού (%) σε κίνδυνο φτώχειας με βάση το όριο φτώχειας του 2008 (με προσαρμογή τα επόμενα χρόνια)

Πηγή : Eurostat

Μετά το 2010, η βίαιη περικοπή εισοδημάτων μαζί με τη μαζική υποχρεωτική έξοδο από την αγορά εργασίας εξαιτίας της οικονομικής κρίσης, καθώς και η περιστολή των κοινωνικών δαπανών, οδήγησαν στη μαζική απειλή αποκλεισμού και στην φτωχοποίηση της πλειοψηφίας του ελληνικού πληθυσμού. Στα Γραφήματα 4-7 του Παραρτήματος II αποτυπώνονται: η εξέλιξη του ποσοστού (%) κινδύνου φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού επί του συνολικού πληθυσμού, το οποίο κορυφώθηκε το 2014 στο 36%, η δε σχετική φτώχεια έφτασε στο 23,1% το 2013. Και οι δύο δείκτες εμφάνισαν μια σταδιακή ανάκαμψη στη συνέχεια, παραμένοντας ωστόσο σε υψηλά ποσοστά με τον πρώτο δείκτη στο 30% το 2019 και τη σχετική φτώχεια στο 17,9% το 2020. Τα δε χάσμα (βάθος) του κινδύνου φτώχειας, που αντικατοπτρίζει το πόσο φτωχοί είναι οι φτωχοί, έφτασε από 23,4% το 2010 στο 32,7% το 2013 και βρίσκεται στο 26,9% το 2020.

Τα παραπάνω στοιχεία φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού της Ελλάδας δίνουν μια καθαρή εικόνα για τις σοβαρές δυσκολίες που αντιμετώπισαν και αντιμετωπίζουν οι οικογένειες και τα άτομα στην επιβίωση και την κοινωνική αναπαραγωγή τους. Ωστόσο, κρίνεται σκόπιμο να αναλυθούν και να παρουσιαστούν διεξοδικά οι εξελίξεις στους δείκτες της απασχόλησης και της ανεργίας και η γενικότερη υποβάθμιση του συντελεστή της εργασίας, καθώς και η εξέλιξη των δημόσιων κοινωνικών δαπανών, μέσα στην περίοδο των μνημονίων, ώστε να αποκαλυφθούν οι όποιες μεταβολές και μετατοπίσεις στις αναλογίες των εισροών μεταξύ κρατους, επιχειρήσεων (κεφαλαίου) και οικογένειας στην κοινωνική αναπαραγωγή, μέσα σε ένα πλαίσιο αλληλεξάρτησής τους. Στόχος είναι να αναζητηθεί το πώς μια οικονομική κρίση μπορεί να δημιουργήσει μια κρίση κοινωνικής αναπαραγωγής και μια κατάσταση γενικευμένης ανασφάλειας της μεγάλης πλειοψηφίας του πληθυσμού, δημιουργώντας ταυτόχρονα νέες ετεροβαρείς ισορροπίες μεταξύ αμειβόμενης εργασίας και αυτοαπασχόλησης, μη αμειβόμενης οικογενειακής εργασίας (ή επανα-οικογενειοποίησης κινδύνων), εθελοντικής εργασίας ή άλλων πρακτικών επιβίωσης και ανθεκτικότητας.

5.1 Η υποβάθμιση της εργασίας ως μέσο κοινωνικής αναπαραγωγής

Ο καταγισμός μέτρων στην αγορά εργασίας της Ελλάδας, με αφορμή την κρίση και με πρόσχημα την αύξηση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας, οδήγησε σε ραγδαία και δραματική υποβάθμιση και ευελικοποίηση της εργασίας, η οποία δεν μπορεί πλέον να αποτελέσει, για μεγάλα τμήματα του πληθυσμού, το μέσο κοινωνικής ένταξης και κοινωνικής αναπαραγωγής, προσφέροντάς τους αξιοπρέπεια και αυτοεκτίμηση. Υιοθετώντας τις επιταγές που απορρέουν από τα τρία Προγράμματα Προσαρμογής⁷³, οι ελληνικές κυβερνήσεις προχώρησαν σε ένα καταγισμό παρεμβάσεων στην αγορά εργασίας με βασικό χαρακτηριστικό την επιδίωξή της ευελιξίας και της συμπίεσης των δαπανών για την εργασία, ως επιβαλλόμενη λύση στην εξυπηρέτηση του χρέους και στη διαχείριση της κρίσης. Ήδη από τη δεκαετία του 1990, σε ολόκληρο τον ευρωπαϊκό χώρο, «η εργασία υποβαθμίζεται με στόχο τη

⁷³ Υπογράφηκαν το 2010, το 2012 και το 2015 και αφορούσαν δανειακή κάλυψη σε 110 δις, 130 δις και 86 δις, αντιστοίχως. Ταυτόχρονα, τα Προγράμματα Προσαρμογής υποχρέωναν την ελληνική πλευρά να προχωρήσει σε μια ευρεία σειρά μεταρρυθμίσεων σε όλους τους τομείς της ελληνικής οικονομίας σε τέσσερις βασικές κατευθύνσεις: α)δημοσιονομική εξυγίανση, β)μεταρρυθμίσεις στη δημόσια διοίκηση, γ)σειρά ιδιωτικοποιήσεων και δ)μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας. Μετά τον Αύγουστο του 2018 που έληξε το τρίτο πρόγραμμα «οικονομικής προσαρμογής», αντικαταστάθηκε από το μηχανισμό αυξημένης εποπτείας της Νομισματικής Ένωσης (Δημουλάς, 2018:176-177).

μείωση του εργασιακού κόστους, μέσα από μια γενικευμένη απορρύθμιση -με θεσμικούς όρους- της αγοράς εργασίας, σε συνδυασμό με την απορρύθμιση του μεταπολεμικού κράτους πρόνοιας και την επέλαση του νεοφιλελευθερισμού, ως ακραία έκφραση της επιθετικότητας του κεφαλαίου» (Κουζής, 2016). Ωστόσο, αποτελεί ελληνική καινοτομία ο καταγιγισμός μέτρων σε τέτοια ποσότητα και μέσα σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα, στη γενικότερη ευρωπαϊκή εμπειρία. Το «δόγμα του σοκ» φαίνεται να είναι ο κεντρικός πυρήνας της ελληνικής «διάσωσης» και να αποτελεί βασικό τρόπο ακύρωσης εργατικών κατακτήσεων πολλών δεκαετιών.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η εργασία και το κόστος της θυματοποιούνται και συνδέονται με την ανταγωνιστικότητα της Ελλάδας, σε νεοφιλελεύθερη ιδεολογική βάση. Η οικονομική κρίση και η διάχυτη κοινωνική ανασφάλεια αποτελούν μια ευκαιρία για την βίαιη και συστηματική επιβολή νεοφιλελεύθερων μέτρων σε βάρος του όγκου, του μεγέθους, του περιεχομένου και της μορφής των αμοιβών και της διαμόρφωσής τους, των ελαστικών ωραρίων, της ευελικοποίησης⁷⁴ κάθε μορφής, της εισαγωγής στοιχείων εμπορικού δικαίου στο εργατικό δίκαιο και της ασφάλειας (απελευθέρωση απολύσεων) της εργασίας στην Ελλάδα (Κουζής, 2010, 2016, 2018).

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή είχε υιοθετήσει επίσημα από το 2006 την έννοια της ευελισφάλειας (flexicurity⁷⁵), ως ανεξάρτητου παραδείγματος «βέλτιστης πολιτικής απασχόλησης»⁷⁶. Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο το 2009 ανανέωσε την εμπιστοσύνη του στις αρχές της ευελισφάλειας, επίσης το 2015 στην Έκθεση⁷⁷ του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης διατυπώνεται ρητά ότι θα πρέπει να συνεχιστούν οι μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας, ώστε να «εξασφαλίζεται μια σωστή ισορροπία

⁷⁴ Κάποια από τα μέτρα που εφαρμόστηκαν προς την κατεύθυνση της *ευελιξίας της εργασίας* ήταν: η άρση της ευνοϊκότερης ρύθμισης υπέρ του εργαζόμενου, η κατάργηση των Εθνικών Γενικών Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας, το πάγωμα των επιδομάτων πολυετίας, η άρση των εμποδίων στην ενοίκιαση εργαζομένων, η επέκταση της εκ περιτροπής εργασίας, η αναστολή επέκτασης των κλαδικών συμβάσεων, οι «ενώσεις προσώπων» στις συλλογικές συμβάσεις εργασίας, η μείωση της μετενέργειας, το πάγωμα των αυξήσεων και των ωριμάνσεων, η χρήση της κοινωφελούς εργασίας χωρίς προστασία από την εργατική νομοθεσία, η υποβάθμιση της διαιτησίας, η 12μηνη επέκταση της δοκιμαστικής περιόδου χωρίς αποζημίωση απόλυσης, η μείωση των αποζημιώσεων απόλυσης, η μείωση του χρόνου προειδοποίησης πριν την απόλυση, η απόλυση χωρίς αιτιολόγηση, η μείωση των συνδικαλιστικών αδειών, οι αύξηση των εμποδίων στο δικαίωμα άσκησης απεργίας, διευκόλυνση της εφαρμογής της ελαστικής διευθέτησης του χρόνου εργασίας με την αυξομείωση των ελαστικών ωραρίων, επέκταση από 2 σε 3 χρόνια του ανώτατου χρόνου των ανανεώσεων των συμβάσεων προσωρινής απασχόλησης, αύξηση του χρόνου υπερωριών σε 150 ώρες κ.α.

⁷⁵ Flexibility with security, ευελιξία με ασφάλεια (ευελισφάλεια ή ευελασφάλεια).

⁷⁶ Το «χρυσό τρίγωνο» της ευελιξίας με ασφάλεια βασίζεται στο τρίπτυχο: ευελιξία στην αγορά εργασίας, κοινωνική ασφάλεια των εργαζομένων/ανέργων και ενεργές πολιτικές εργασίας, συνδεδεμένες με δικαιώματα και υποχρεώσεις για τους ανέργους.

⁷⁷ Στην ίδια Έκθεση ωστόσο, διαπιστώνεται η ιδιαίτερα δυσμενής κατάσταση των κοινωνικών δεικτών και των δεικτών της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα, στη θέση του ουραγού της ΕΕ (Council of the European Union, 2015).

μεταξύ ευελιξίας και ασφάλειας» (Council of the European Union, 2015:2) και το 2021, μετά και την κρίση της πανδημίας της covid-19, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή⁷⁸ διατηρεί την προσήλωσή της στην ανάγκη εξισορρόπησης ευελιξίας και ασφάλειας στις αγορές εργασίας (EC, 2021:76). Ωστόσο, στην Ελλάδα το πρότυπο της ευελισφάλειας εφαρμόστηκε ως ακραία και βίαιη ευελικτοποίηση με ανασφάλεια για τον κόσμο της εργασίας, με μόνο στόχο την υποτιθέμενη αύξηση της ανταγωνιστικότητας και την *μεταφορά μεγάλου τμήματος της εσωτερικής υποτίμησης στον παραγωγικό συντελεστή της εργασίας*, επιβεβαιώνοντας ότι σε κάθε κρίση πραγματοποιείται βίαιη αναδιανομή του πλούτου και φτωχοποίηση μεγάλου τμήματος του πληθυσμού. Στην ουσία, στην Ελλάδα η ευελισφάλεια⁷⁹ (flexicurity) μετατράπηκε σε «ευέλικτη εκμετάλλευση» –“flexploitation” (Κούγιας, 2016:31).

Ο Πίνακας 3 του Παραρτήματος III παρουσιάζει στοιχεία από χρονοσειρές δεικτών (2008-2020) από τη βάση δεδομένων της Eurostat, οι οποίες σκιαγραφούν τη σοβαρή υποβάθμιση της (εμπορευματοποιημένης) εργασίας ως μέσω επιβίωσης των ατόμων αλλά και των οικογενειών στην Ελλάδα και επιτρέπουν τη σύγκριση με τους αντίστοιχους Ευρωπαϊκούς μέσους όρους (EE-27 & EE-19). Τα βασικά στοιχεία της εξέλιξης των δεικτών απασχόλησης και ανεργίας στην Ελλάδα, EE-27 και στην EE-19 μπορούν να συνοψιστούν στα ακόλουθα:

- Η ποσοστιαία μεταβολή της συνολικής⁸⁰ απασχόλησης του ενεργού πληθυσμού (15-64 ετών) μειώθηκε κατά -20,01% από το 2009 έως το 2013, πέφτοντας από το 60,7 % στο 48,5%. Από το 2014 ξεκίνησε αργά να αυξάνει ξανά φτάνοντας στο 56,1% το 2019 και μειώθηκε στο 53,7% το 2020, μετά την πανδημική κρίση. Επιπλέον, ενώ το 2009 οι αποκλίσεις από τους Μ.Ο. της EE-27 και EE-19 ήταν μόλις 2,9 και 3,6 ποσοστιαίες μονάδες αντίστοιχα, έφτασε το 2013 να αποκλίνει 15,4 ποσοστιαίες μονάδες από τους ευρωπαϊκούς Μ.Ο., ενώ και το 2019 εξακολουθεί να αποκλίνει κατά 12,4 ποσοστιαίες

⁷⁸Να σημειωθεί ότι η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ήδη από το 2007 (EC,2007a:19), διαμορφώνοντας την πενταπλή ταξινόμηση των ευρωπαϊκών χωρών σε σχέση με την αγορά εργασίας και προσδιορίζοντας πέντε ιδεότυπους αγορών εργασίας, είχε κατατάξει την Ελλάδα στο «Μοντέλο της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης και η Ελλάδα» (BG,CZ,EE,EL,HU,LT,PO,SK,SI) κι όχι στο «Μεσογειακό Πρότυπο» (IT,ES,PT), στο οποίο ομαδοποιείται η Ελλάδα στη συζήτηση για το κράτος πρόνοιας

⁷⁹ Οι μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας προκάλεσαν σοβαρό πλήγμα στα εργασιακά δικαιώματα αυξάνοντας την “flexicarity” (flexibility without security) έναντι της “flexicurity” (Petmesidou, 2018).

⁸⁰Να σημειωθεί ότι μεταξύ 2010 και 2019 η απασχόληση των γυναικών ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης εμφάνισε ποσοστιαία αύξηση 3,19 % (από 40,8% σε 42,1%), ενώ η απασχόληση των ανδρών ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης εμφάνισε ποσοστιαία μείωση -2,20% (από 59,2% σε 57,9%), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι σε αριθμούς οι απασχολούμενες γυναίκες αυξήθηκαν, γιατί το ποσοστό της συνολικής απασχόλησης έπεσε <https://stats.oecd.org/Index.aspx?QueryId=33477> .

μονάδες από τον Μ.Ο. της ΕΕ-27 και κατά 12 μονάδες από τον αντίστοιχο της ΕΕ-19.

- Το ποσοστό ανεργίας αυξήθηκε⁸¹ από το 9,6% του 2009 στο 27,5% το 2013 (ποσοστιαία μεταβολή 186,5%) και στη συνέχεια άρχισε αργά και σταδιακά να μειώνεται μέχρι το υψηλό 16,5% του 2019. Ιδιαίτερα σημαντικό κρίνεται το γεγονός ότι από το 2014 και μέχρι το 2019 το ποσοστό των μακροχρόνια ανέργων ξεπερνά το 70% των ανέργων της χώρας (73,6% το 2014, ήτοι 950.000 άτομα), ενώ οι δικαιούχοι επιδόματος μακροχρόνιας ανεργίας δεν υπερβαίνουν ετησίως τα 10.000 άτομα (Δημουλάς, 2018:179). Επιπλέον, τα ποσοστά μακροχρόνια ανέργων στην Ελλάδα είναι μέχρι και σήμερα υπερτριπλάσια των ευρωπαϊκών Μ.Ο.. Στα υψηλά ποσοστά ανεργίας της Ελλάδας αυτής της περιόδου, θα πρέπει να συνεκτιμηθεί τόσο ο διπλασιασμός της μερικής απασχόλησης (από 14,6% το 2009 σε 30,1% το 2019), ως μέσο μείωσης της ανεργίας, όσο και οι πάνω από 400.000 πολίτες που μετανάστευσαν αυτή την περίοδο, επιδρώντας στα ποσοστά ανεργίας.
- Οι εργαζόμενοι σε κίνδυνο φτώχειας εμφάνισαν ποσοστιαία μεταβολή 26,9% σε ένα χρόνο (από 11,9% το 2011 σε 15,1% το 2012). Επίσης, το ποσοστό ατόμων 18-59 ετών που διαβιούν σε νοικοκυριά χωρίς κανένα εργαζόμενο αυξήθηκε από 8,4% το 2009 σε 19,6% το 2013 (ποσοστιαία μεταβολή 133,33%) και διατηρήθηκε σε παρόμοια υψηλά επίπεδα μέχρι και το 2016, ενώ το 2020 μειώθηκε στο υψηλό 13,5 %.

Την παραπάνω εικόνα συμπληρώνουν οι δείκτες του Πίνακα 4 του Παραρτήματος IV, οι οποίοι αφορούν στοιχεία από χρονοσειρές δεικτών (2009-2020) από τη βάση δεδομένων του OECD και αποτυπώνουν την εξέλιξη του ΑΕΠ και των μισθών της Ελλάδας. Μέσω αυτών διαπιστώνονται τα ακόλουθα:

- Το ΑΕΠ της Ελλάδας σε τρέχουσες τιμές παρουσίασε μια πρωτοφανή μείωση σε περίοδο ειρήνης, το οποίο με έτος βάσης το 2009 εμφάνισε ποσοστιαίες μειώσεις της τάξης του -24,38% το 2013, κορυφώθηκε στο -26,65% το 2016 και στη συνέχεια εμφάνισε μικρές βελτιώσεις μέχρι το 2019, βυθιζόμενο ξανά στο -30,19% το 2020, λόγω της πανδημίας της covid-19. Αυτές οι ποσοστιαίες μεταβολές του ΑΕΠ μετακυλίστηκαν (μείωση απασχόλησης και ανεργία,

⁸¹ Οι απώλειες θέσεων εργασίας στην Ελλάδα υπήρξαν τεράστιες. Από το 2009 έως το 2014 (β' τρίμηνο) χάθηκαν 3,2 εκατομμύρια θέσεις εργασίας του ενεργού πληθυσμού, το 30% του οποίου πέρασε στην ανεργία (Petmetzidou –Guillen, 2015).

μείωση μισθών, ευέλικτες μορφές μη πλήρους απασχόλησης κ.α.) με περίπου αντίστοιχες ποσοστιαίες μεταβολές του μεριδίου των εισοδημάτων της εργασίας και μάλιστα *τα έτη 2013-2015 η ποσοστιαία μεταβολή του μεριδίου της εργασίας εμφάνιζε μεγαλύτερες μειώσεις από τις ποσοστιαίες μεταβολές του ΑΕΠ.*

- Χαρακτηριστικό της μακροοικονομικής κατάστασης της χώρας και της μνημονιακής της πορείας, αποτελεί η εξέλιξη του δημόσιου χρέους το οποίο από 127,74% του ΑΕΠ το 2009 βρίσκεται στο 205,68% του ΑΕΠ το 2020, ακολουθώντας τη μείωση του ΑΕΠ και την αύξηση των δημόσιων χρεών.
- Η ποσοστιαία μεταβολή του μέσου ισοδύναμου ετήσιου εισοδήματος με έτος βάσης το 2009 εμφάνισε μειώσεις της τάξης του -34,25% το 2014, -35,79% το 2016 και βελτιώθηκε ελαφρώς στο -30,53% το 2019.
- Η Ελλάδα ήταν η μόνη ευρωπαϊκή χώρα όπου το εισόδημα του κατώτατου μισθού εμφάνιζε μείωση στη δεκαετία 2010-2020 και μάλιστα κατά 9,46%.
- Ο δείκτης χρέους των νοικοκυριών, που παρουσιάζει το συνολικό ανεξόφλητο χρέος των νοικοκυριών ως ποσοστό (%) του ακαθάριστου διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών, ξεκινώντας από ένα πολύ υψηλό ποσοστό 81,95% το 2009 έφτασε στο 115,39% το 2013, ενώ υπερέβαινε το 100% της ετήσιας ροής του διαθέσιμου εισοδήματος για όλη την περίοδο 2011-2016, πέφτοντας στο υψηλό 88,12% το 2020.

Στα παραπάνω στοιχεία που αφορούν στην υποβάθμιση του συντελεστή της εργασίας στην Ελλάδα, κρίνεται σημαντικό να προστεθούν και τα ποσοστά των νέων 15-29 ετών εκτός εργασίας, εκπαίδευσης και κατάρτισης (NEETs), οι οποίοι αναγκάστηκαν να στηριχθούν στην οικογενειακή ή άλλη άτυπη φροντίδα, να μεταναστεύσουν, να αναζητήσουν άλλες μορφές ανθεκτικότητας ή και συχνά να βιώσουν φτώχεια και κοινωνικό αποκλεισμό. Στον Πίνακα 6 του Παραρτήματος VI, αποτυπώνεται ότι το ποσοστό των NEETs 15-29 ετών αυξήθηκε από 16% το 2008 σε 28,5% το 2013 εμφανίζοντας ποσοστιαία μεταβολή 78,12% και το 2019 μειώθηκε στο υψηλό 19,6 %. Επιπλέον, η επιμέρους ανάλυση ανά ηλικιακή ομάδα αναδεικνύει ότι οι ποσοστιαίες μεταβολές ήταν μεγαλύτερες για τις ηλικίες 20-24 (ποσοστιαία αύξηση από το 2008 έως το 2013 κατά 87,43% και ποσοστό 31,3% το 2013) και ακόμα μεγαλύτερη για τις παραγωγικές ηλικίες των 25-29 (ποσοστιαία αύξηση από το 2008 έως το 2013 κατά 93,42% και ποσοστό 41,2% το 2013), ενώ το 2019 τα ποσοστά τους κυμαίνονται σε 22% και 30,1% αντίστοιχα. Αν συνυπολογιστούν οι εκατοντάδες

χιλιάδες υπερεκπαιδευμένοι νέοι που οδηγήθηκαν στο εξωτερικό τα ποσοστά αυτά μοιάζουν επικίνδυνα στη διαμόρφωση ενός περιθωρίου από σύγχρονους «παρίες», των οποίων βασικά χαρακτηριστικά ακόμη και σήμερα παραμένουν η ανεργία, οι χαμηλοί μισθοί, οι ελαστικές εργασιακές σχέσεις, οι δυσμενείς εργασιακές συνθήκες, η εργασιακή επισφάλεια κ.ά.

Η αυτοαπασχόληση⁸² ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης μειώθηκε από 35,6% το 2010 σε 31,9% το 2019⁸³ (ποσοστιαία μείωση -10,39% που αντιστοιχεί σε 315.400 αυτοαπασχολούμενους), με κλείσιμο πολλών μικρών και μεσαίων -συχνά οικογενειακών- επιχειρήσεων που αποτελούσαν για δεκαετίες βασικό πυλώνα της κοινωνικής αναπαραγωγής σε ατομικό και κυρίως οικογενειακό επίπεδο. Στην περίοδο της ύφεσης η αυτοαπασχόληση αποτελεί συχνά μία σημαντική επιλογή για τα άτομα που είναι σε καθεστώς ανεργίας και δεν μπορούν να βρουν απασχόληση στην μισθωτή εργασία. Τα άτομα αυτά, εξαναγκάζονται σε μεγάλο βαθμό στην επιχειρηματικότητα με αμφίβολη ωστόσο την επιτυχία ή τη βιωσιμότητα αυτών των επιχειρήσεων (Πρωτοπαπαδάκης, 2018). Δημιουργείται έτσι ένας φαύλος κύκλος δημιουργίας νέων μικρών επιχειρήσεων και κλεισίματος χιλιάδων μικρών επιχειρήσεων. Επιπροσθέτως, τα νοικοκυριά της μεσαίας τάξης έχασαν πάνω από 40% του πλούτου τους μεταξύ 2007 και 2015, εδραιώνοντας το χάσμα της από τις ανώτερες τάξεις που αυξάνουν τα κέρδη τους και αντιμετωπίζοντας τη συνεχή απειλή της ανεργίας και της ανασφάλειας. Η έντονη συρρίκνωση της μεσαίας τάξης, η αυξανόμενη κοινωνική πόλωση και εξατομίκευση του κινδύνου ασκεί μεγάλες πιέσεις στο παραδοσιακό οικογενειοκεντρικό μοντέλο παροχής φροντίδας. Τη μνημονιακή περίοδο τα ποσοστά σχετικής φτώχειας αυξάνουν ταχύτερα για τα άτομα σε παραγωγικές ηλικίες, λόγω της υψηλής ανεργίας και των επισφαλών μορφών απασχόλησης. Το περιεχόμενο των συμφωνιών διάσωσης δείχνουν την πρόθεση των δανειστών για συνεχή συρρίκνωση των μισθών με τάσεις βαλκανοποίησης και κοινωνικά προγράμματα με έλεγχο των πόρων (Petmesidou, 2018). Οι αποταμιεύσεις των νοικοκυριών κατέρρευσαν από το 9% πριν την κρίση στο αρνητικό -9,7% το 2017. Αυτό αντικατοπτρίζει την κατανάλωση που στηρίχτηκε στη χρήση προηγούμενων αποταμιεύσεων των πολιτών για την κάλυψη καθημερινών εξόδων και

⁸² Περιλαμβάνει το σύνολο των διαφορετικών μορφών αυτοαπασχολούμενων, το οποίο επηρεάζεται στην ποσοστιαία διαμόρφωσή του και από την πτώση της συνολικής απασχόλησης. Βάσει της ΕΛΣΤΑΤ, το 2017 η συνολική απασχόληση αναλύεται σε : 66% μισθωτοί, 22,8 % εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό, 3,9% συμβοληθούντα μη αμειβόμενα μέλη των νοικοκυριών και 7,3% αυτοαπασχολούμενοι που είναι και εργοδότες

⁸³ <https://stats.oecd.org/Index.aspx?QueryId=33477>

αυξημένων φορολογικών υποχρεώσεων, ως αντιστάθμισμα στις μειώσεις μισθών και εισοδημάτων. Κατά τα χρόνια της κρίσης ο ρυθμός μείωσης του ΑΕΠ ήταν μεγαλύτερος από το ρυθμό αύξησης της ανεργίας, γεγονός που προκάλεσε την *αρνητική αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας* (Pagoulatos, 2018).

Η μόνη εξασφάλιση για το μέλλον την ελληνικής αγοράς εργασίας είναι η δέσμευση της χώρας ότι δεν θα αλλάξει τίποτα στα εργασιακά προς την προγενέστερη κατάσταση μέχρι το 2060 (μνημόνιο 2015) χωρίς την έγκριση των δανειστών, ότι θα παρακολουθεί και θα συγκλίνει με τις χώρες των Βαλκανίων και της ανατολικής Ευρώπης (μνημόνιο 2012) και ότι οι νεοφιλελεύθερες «ρυθμίσεις» της εργασίας θα ενδυναμωθούν κι άλλο με το *βαθύτερο ρίζωμα φιλελευθέρων αξιών στις συνειδήσεις των πολιτών*, διευκολύνοντας έτσι κάθε απορρύθμιση χωρίς κοινωνικές αντιδράσεις. Ο καταγισμός επαναρρυθμίσεων που εφαρμόστηκαν στην αγορά εργασίας της Ελλάδας της κρίσης, οδήγησαν ουσιαστικά στη βίαιη απορρύθμισή της, μέσω των νεοφιλελευθέρων μνημονικών συνταγών (Κουζής, 2018). Τα χαμηλά ποσοστά απασχόλησης, η διαρροή επιστημονικού προσωπικού (brain drain), η γήρανση του πληθυσμού, η αύξηση της φτώχειας και της κοινωνικής ευαλωτότητας, η απότομη αποεπένδυση και η καταστροφή κεφαλαίων ήταν η κληρονομιά των πολιτικών λιτότητας στο αναπτυξιακό δυναμικό της χώρας. Σε επίπεδο αναπαραγωγής του συστήματος πολιτικής οικονομίας, το βάρος της προσαρμογής μετακυλίστηκε κυρίως στην εργασία και τους μισθούς και λιγότερο στις αγορές προϊόντων και υπηρεσιών, όπου ισχυροί συνασπισμοί συμφερόντων αντιστάθηκαν στην απελευθέρωση. Η αγορά εργασίας υπέστη ένα βαθύ μετασχηματισμό, αποκτώντας στοιχεία μιας απελευθερωμένης⁸⁴ οικονομίας της αγοράς (Pagoulatos, 2018). Ταυτόχρονα, οι φορολογικές πολιτικές που εφαρμόστηκαν επιβάρυναν σοβαρά την αναπαραγωγή των νοικοκυριών και λειτούργησαν υπέρ των κερδών.

Η εμμονική προσκόλληση σε νεοφιλελεύθερες συνταγές δημιουργεί μια συνεχή απομάκρυνση από ένα βιώσιμο αναπτυξιακό μοντέλο χωρίς κοινωνικούς και οικονομικούς αποκλεισμούς. Η οποιαδήποτε προσπάθεια ανάπτυξης δεν μπορεί και δεν πρέπει να βασιστεί σε χαμηλούς μισθούς και στη δημιουργία μιας ειδικής οικονομικής ζώνης για τους μισθωτούς στην Ελλάδα, διότι «η προστασία της εργασίας δεν αποτελεί φιλανθρωπία αλλά είναι παραγωγικό πλεονέκτημα και

⁸⁴ Απελευθέρωση των μισθολογικών διαπραγματεύσεων, μετάβαση από το επίπεδο των συλλογικών συμβάσεων σε επίπεδο επιχειρησιακών συμβάσεων, χαλάρωση των απολύσεων, επέκταση των συμβάσεων ορισμένου χρόνου και μερικής απασχόλησης, μείωση του κόστους των υπερωριών κ.α. (Pagoulatos, 2018:19).

παραγωγικός συντελεστής». Η εργασία λειτουργεί ως μηχανισμός επιβίωσης και ως μέσο ανεξαρτητοποίησης και αυτονόμησης των ατόμων, όπου η εμπορευματοποίηση της συνιστά το θεμέλιο της καπιταλιστικής κοινωνίας επιτρέποντας την ατομική και κοινωνική αναπαραγωγή. Στο οικονομικό σύστημα του καπιταλισμού υπάρχει μια «επικυριαρχία των εμπορευματικών σχέσεων και της εμπορευματοποίησης όλων των συντελεστών παράγωγής, συμπεριλαμβανομένης και της εργασίας», η οποία τροποποιείται σε κάθε ιστορική στιγμή και γεωγραφική ενότητα, βάσει της οργανωμένης αντίδρασης της κοινωνίας και των εργαζόμενων» (Παπαθεοδώρου και Σακελλαρόπουλος 2020:13). Ωστόσο, σε περιόδους οικονομικής κρίσης και με επιχείρημα τον παγκοσμιοποιημένο ανταγωνισμό, *το κράτος ως μηχανισμός εξισορρόπησης φαίνεται να χάνει τη «σχετική αυτονομία του» και να υποτάσσεται στις επιταγές της ατέρμονης συσσώρευσης*. Έτσι, στην Ελλάδα το κόστος προσαρμογής στην οικονομική κρίση και τη συρρίκνωση της οικονομίας απορροφήθηκε τελικά σε μεγάλο βαθμό από τους μισθούς και το κοινωνικό σύνολο⁸⁵, στο όνομα της κερδοφορίας και της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων, διαμόρφωσε μια πραγματικότητα στην οποία τα μεσαία και κατωτέρα στρώματα αδυνατούν να εξασφαλίσουν την κοινωνική τους αναπαραγωγή και να επιτύχουν την αυτονομία και την ελεύθερη προσωπική ευημερία.

5.2 Συρρίκνωση και αναπροσανατολισμός του κράτους πρόνοιας

Η χρηματοπιστωτική και τραπεζική κρίση του 2008 και η συνακόλουθη κρίση χρέους, ανέδειξαν μια υπερκάλυψη της κοινωνικής και πολιτικής σφαίρας από την κυρίαρχη οικονομία. Οι μνημονιακές συμφωνίες διάσωσης προτεραιοποίησαν τις ανακεφαλαιοποιήσεις των τραπεζών με ενέσεις ρευστότητας, στο όνομα της σταθεροποίησης της ελληνικής αλλά και της ευρωπαϊκής οικονομίας, διαμορφώνοντας παράλληλα ένα πλαίσιο αμφισβήτησης των κοινωνικών δαπανών. Συχνά το κοινωνικό κράτος θεωρήθηκε αναχρονιστικό και εμπόδιο για την ανταγωνιστικότητα και την οικονομική ανάπτυξη με αποτέλεσμα το κράτος, από ρυθμιστή της οικονομίας με στόχο την κοινωνική ευημερία των πολιτών, να μετατραπεί σε μέσο απομάκρυνσης της ευθύνης πρόνοιας από την κοινωνική και

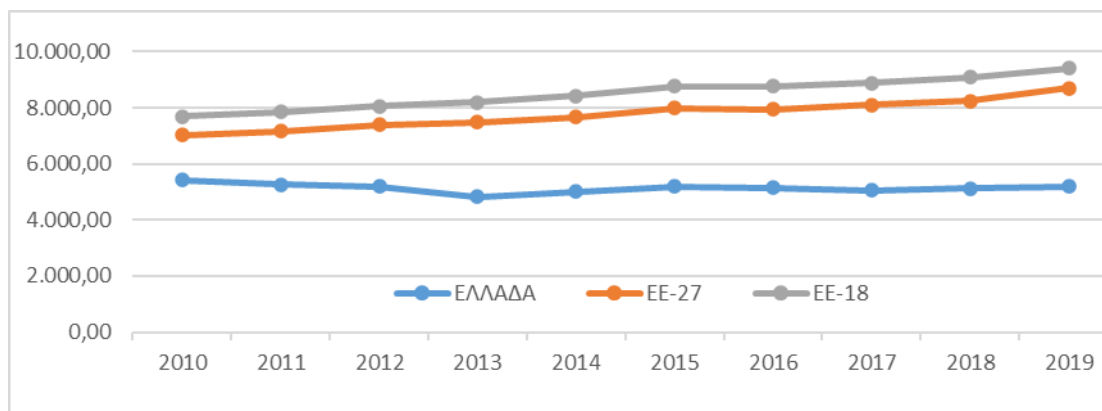
⁸⁵ Οι περικοπές στους μισθούς, στις συντάξεις και στα επιδόματα, η αύξηση των άμεσων και έμμεσων φόρων, οι κατασχέσεις, οι πτωχεύσεις και τα κύματα απολύσεων (στον ιδιωτικό αλλά και στο δημόσιο τομέα), προκάλεσαν σοβαρές δυσκολίες αναπαραγωγής των χαμηλών και μεσαίων εισοδημάτων, δημιούργησαν νεόπτωχους και μετέτρεψαν την χρηματοπιστωτική κρίση σε βαθιά οικονομική, κοινωνική και τελικά ανθρωπιστική κρίση (Petmetzidou –Guillen, 2015).

εργοδοτική βάση στο ατομικό ή άλλοτε οικογενειακό επίπεδο. Οι σκληρές πολιτικές λιτότητας που εφαρμόστηκαν στη χώρα μετά το 2010, διόγκωσαν τα κοινωνικά προβλήματα και τις δυσκολίες αναπαραγωγής ατόμων και οικογενειών και δημιούργησαν ρωγμές στην κοινωνική συνοχή, ενισχύοντας παράλληλα τα αντιευρωπαϊκά, εθνικιστικά και ξενοφοβικά αισθήματα και την ετεροποίηση.

Οι νέες τάσεις που εμφανίζονται στις κοινωνικές πολιτικές που εφαρμόζονται μετά την κρίση του 2008, αφορούν: στην απόσυρση του κράτους από την κοινωνική πολιτική με νομιμοποίηση της μείωσης των κοινωνικών παροχών, στην προώθηση της από-κοινωνικοποίησης των κοινωνικών και οικονομικών κινδύνων και στην υποβάθμιση της σημασίας της συλλογικής δράσης και της δημόσιας παρέμβασης για τη βελτίωση των γενικών συνθηκών διαβίωσης. Ως αντιστάθμισμα στη νεοφιλελεύθερη ενίσχυση των ιδεολογιών της ατομική ευθύνης, του ενεργητικού πολίτη, της μεταφοράς της ευθύνης για την αντιμετώπιση της κρίσης και των συνεπειών της μακριά από τη δημόσια σφαίρα και της απόσυρσης της δημόσιας στήριξης σε όσους αντιμετωπίζουν φτώχεια και αποκλεισμό, οικοδομούνται συχνά οικογενειακές και συλλογικές κοινωνικοοικονομικές πρακτικές ανθεκτικότητας, για την επιβίωση, την αντιμετώπιση και την υπέρβαση των προβλημάτων που γεννά η κρίση (Καμπούρη κ.α., 2020). Ωστόσο όταν αυτό δεν είναι εφικτό κι εφόσον τα εισοδηματικά «όρια» είναι σε επίπεδο απόλυτης φτώχειας, κάποιοι λαμβάνουν τα κατώτερα επίπεδα κοινωνικής πρόνοιας και συνδυάζοντας άλλες μορφές άτυπης προστασίας προσπαθούν να επιβιώσουν. Δεν είναι λίγοι εκείνοι, που διαθέτοντας συνήθως ένα σημαντικό εκπαιδευτικό κεφάλαιο μετανάστευσαν για μια καλύτερη και αξιοπρεπή ζωή, διαρρηγνύοντας οικογενειακούς και κοινωνικούς δεσμούς και συμβάλλοντας συχνά στην επιβίωση άλλων συγγενικών προσώπων που παρέμειναν στην Ελλάδα.

Η εξελικτική παρουσίαση κοινωνικών δεικτών και κοινωνικών δαπανών, μέσα από στοιχεία χρονοσειρών της Eurostat, μπορούν να αναδείξουν τις επιπτώσεις της κρίσης και των συμφωνιών δάσωσης στο κράτος πρόνοιας της Ελλάδας και ταυτόχρονα να προσδιορίσουν τη γενικότερη τάση εξέλιξής του. Η μνημονιακή εξέλιξη των βασικών τομέων κοινωνικής πολιτικής σε επίπεδο δαπανών αποτυπώνεται στον Πίνακα 7 του Παραρτήματος VII.

Γράφημα 3. Συνολικές κατά κεφαλή δημόσιες κοινωνικές δαπάνες σε επίπεδο αγοραστικής δύναμης (Ελλάδα και Μ.Ο. ΕΕ)

Πηγή : Eurostat

Κατά τις δεκαετίες 1990 και 2000, η Ελλάδα, έχοντας σημαντικές διαφορές στην αφετηρία της, προχώρησε με το δικό της βηματισμό προς το στόχο του «εξευρωπαϊσμού». Μέχρι την έλευση της κρίσης του 2008, αποτυπώνεται μια μετατόπιση κοινωνικής προστασίας από την οικογένεια στο κράτος αλλά και στην αγορά. Ταυτόχρονα αυτό μεταφράστηκε με μια τάση σύγκλισης⁸⁶ στα επίπεδα⁸⁷ κοινωνικών δαπανών της χώρας με τον αντίστοιχους μέσους όρους της ΕΕ, ωστόσο σε ρυθμό μικρότερο από το ρυθμό αύξησής του κατά κεφαλήν ΑΕΠ (Petmetzidou – Guillen, 2015). Οι **συνολικές κατά κεφαλή κοινωνικές δαπάνες σε ΜΑΔ** έφτασαν στην Ελλάδα το 2009 στο ύψος των 5.561,59, με τους Μ.Ο. της ΕΕ-27 στις 6.693,10 και ΕΕ-18 στις 7.458,65, προσεγγίζοντας ουσιαστικά στο 83,09% τον αντίστοιχο δείκτη της ΕΕ-27 και στο 74,56% της ΕΕ-18. Από το 2010, ο δείκτης αυτός άρχισε σταδιακά να μειώνεται στην Ελλάδα, αποτυπώνοντας την αύξηση της υπολειμματικότητας του κοινωνικού κράτους, φτάνοντας το **2013** σε 4.837,96 μονάδες, εμφανίζοντας ποσοστιαία μεταβολή **-13%** σε σχέση με το 2009 και αυξάνοντας την απόκλισή του από τους ευρωπαϊκούς Μ.Ο. (στο 64,58% του δείκτη της ΕΕ-27 και στο 58,9% του δείκτη της ΕΕ-18). Από το 2014 ο δείκτης ξεκίνησε ξανά να αυξάνει, με αυξομειώσεις στην πορεία του, και το **2019** ανέκαμψε στις 5.197,43 μονάδες, εξακολουθώντας να είναι **μειωμένος κατά -6,55%** (σε ποσοστιαίες

⁸⁶Οι αθροιστικές κοινωνικές δαπάνες δεν αποτυπώνουν τον τρόπο κατανομής τους μεταξύ των ανθρώπινων αναγκών και των τομέων κοινωνικής πολιτικής. Έτσι, οι διαφορές στο ύψος των συνολικών δαπανών κοινωνικής προστασίας, είναι ακόμα μεγαλύτερες αν αφαιρέσει κανείς το κυρίαρχο ποσοστό των δαπανών για συντάξεις που εμπεριέχονται σε αυτές και που στην Ελλάδα το 2008 ήταν στο 47,7 % και το 2019 στο 54,5% των συνολικών δαπανών κοινωνικής προστασίας <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00107/default/table?lang=en>

⁸⁷Οι αθροιστικές κοινωνικές δαπάνες δεν αποτυπώνουν τον τρόπο κατανομής τους μεταξύ των ανθρώπινων αναγκών και των τομέων κοινωνικής πολιτικής. Για παράδειγμα, το μεγαλύτερο ποσοστό των κοινωνικών δαπανών στην Ελλάδα κατευθύνεται προς τις συντάξεις .

μονάδες) από το 2009 και αυξάνοντας την απόκλιση από τους ευρωπαϊκούς Μ.Ο., που όλη αυτή την χρονική περίοδο συνέχιζαν να αυξάνονται σταθερά χρόνο με το χρόνο (το 2019 ο δείκτης της Ελλάδας ανέρχεται στο 59,79% του δείκτη της ΕΕ-27 και στο 55,16% του δείκτη της ΕΕ-18). Έτσι, την περίοδο αυτή που η οικονομική κρίση, η ύφεσή και οι εφαρμοζόμενες πολιτικές λιτότητας⁸⁸ διόγκωσαν τα κοινωνικά προβλήματα, διεύρυναν τις ανάγκες για κοινωνικές δαπάνες, διαμορφώθηκε μια πίεση στην κατεύθυνση της αναπροσαρμογής του κράτους πρόνοιας.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν η κατανομή των κοινωνικών δαπανών και η εξέλιξή τους μεταξύ των διαφορετικών πεδίων κοινωνικής πολιτικής, που μπορούν διαφωτίσουν πιο διεξοδικά την ανασύσταση της φύσης της κοινωνικής πρόνοιας και τη συμβολή της στην αντιμετώπιση νέων και παλιών κοινωνικών κινδύνων, στην ατομική και κοινωνική αναπαραγωγή, στην αναδιανομή και στη δημιουργία ανθεκτικότητας στους πολίτες.

Ο δείκτης κατά κεφαλή δαπανών σε ΜΑΔ για συντάξεις εμφανίζει μια συνεχή αύξηση, με εξαίρεση το 2013, παρά τις πολλαπλές μειώσεις⁸⁹ των συντάξεων. Συγκρίνοντας κανείς το συγκεκριμένο δείκτη για τις κατά κεφαλή συνολικές δαπάνες με το δείκτη των κατά κεφαλή κοινωνικών δαπανών για συντάξεις μπορεί να εντοπίσει τη μόνιμη κυριαρχία των δαπανών για συντάξεις στην Ελλάδα, που αποτελεί και το κυρίαρχο χαρακτηριστικό του -κατά τα άλλα υπολειμματικού- κράτους πρόνοιας της χώρας. Το ποσοστό των δαπανών⁹⁰ για συντάξεις αποτελούν το 2010 το 46,96% των συνολικών κοινωνικών δαπανών⁹¹, το 52,24% το 2013, το 57,63% το 2015 και το 54,53% για τα έτη 2018 και 2019. Επίσης, από τις συγκρίσεις του δείκτη αυτού με τους αντίστοιχους δείκτες τον Μ.Ο. της ΕΕ-27 και ΕΕ-18, διαπιστώνεται η μεγαλύτερη σύγκλιση, σε αντίθεση με άλλους τομείς της κοινωνικής πολιτικής, παρά το γεγονός ότι τη δεκαετία του 2010 σταδιακά η σύγκλιση αυτή μειώνεται: το 2010 ο δείκτης για την Ελλάδα προσεγγίζει στο 95% το δείκτη της ΕΕ-27 και στο 86% της ΕΕ-18, το 2013 η απόκλιση μεγαλώνει στο 87% της ΕΕ-27

⁸⁸ Η εφαρμογή πολιτικών σκληρής λιτότητας εμφανίζουν μια κυκλικότητα με τη διόγκωση των κοινωνικών προβλημάτων, μέσω του περιορισμού της κοινωνικής πρόνοιας. Ενώ τα «Μνημόνια Κατανόησης» και οι Συμφωνίες Διάσωσης με την τρόικα (ΔΝΤ, Ευρωπαϊκή Επιτροπή και Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα) προέβλεπαν ότι μέσω της λιτότητας και των «μεταρρυθμίσεων» θα έβγαζαν την Ελλάδα από την κρίση, οι προβλέψεις και οι στόχοι αυτών των εξουθενωτικών προγραμμάτων οδήγησαν σε επανειλημμένες διαψεύσεις ως προς το βάθος, τη διάρκεια και τις (κοινωνικές) επιπτώσεις της κρίσης (Petmetzidou –Guillen, 2015:13).

⁸⁹ Η μέση σύνταξη μειώθηκε πάνω από 30% (Δημουλάς, 2018:179)

⁹⁰ Κατά κεφαλή σε ΜΑΔ.

⁹¹ Κατά κεφαλή σε ΜΑΔ.

και 80% της ΕΕ-18, ενώ η απόκλιση για το 2019 φτάνει στο 81% της ΕΕ-27 και στο 76% της ΕΕ-18.

Αυτή η διαχρονικά μεροληψία υπέρ των δαπανών για συντάξεις στην Ελλάδα και η περαιτέρω αύξηση της στα μνημονιακά χρόνια, αναδεικνύει τη σημαντική και αυξανόμενη υπολειμματικότητα των κοινωνικών δαπανών στα υπόλοιπα πεδία άσκησης κοινωνικής πολιτικής. Μετά την υπογραφή των μνημονίων εφαρμόστηκαν πολυάριθμες νομοθετικές «μεταρρυθμίσεις» στο συνταξιοδοτικό σύστημα⁹², οι οποίες, σε συνδυασμό με τη μείωση των εσόδων των ταμείων από την πτώση των μισθών και συνακόλουθα των εισφορών, την τεράστια ανεργία, την αδυναμία των μικρών επιχειρήσεων να καταβάλουν εισφορές, την εκρηκτική αύξηση των νέων⁹³ συνταξιοδοτήσεων, δημιούργησαν ένα φαύλο κύκλο μεταξύ δημοσιονομικής βιωσιμότητας του ασφαλιστικού συστήματος και επάρκειας των παροχών, μειώνοντας περαιτέρω τις δημοσιονομικές παροχές (Ρομπόλης και Μπέτσης, 2018· Petmetzidou & Guillen, 2015). Η δε συνένωση των πολυάριθμων ασφαλιστικών ταμείων, ενώ θα μπορούσε να συμβάλει θετικά στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, στην ουσία πραγματοποιήθηκε με στόχο τη συρρίκνωση των παροχών προς ένα κοινό κατώτατο παρονομαστή (εξίσωση προς τα κάτω), με αποτέλεσμα τη φτωχοποίηση μεγάλου μέρους του πληθυσμού τρίτης ηλικίας (Πετμεζίδου, 2014:65-66).

Ο δείκτης κατά κεφαλή δαπανών σε ΜΑΔ για την ανεργία της Ελλάδας ήταν ανέκαθεν χαμηλός σε σχέση με τους ευρωπαϊκούς μ.ο. Καθώς το επίδομα ανεργίας καθορίζεται ως ποσοστό αναπλήρωσης (60%) του κατώτατου βασικού μισθού, ο οποίος και μειώθηκε, το επίδομα ανεργίας είναι χαμηλό (κάτω από 400€ ακόμα και σήμερα). Το ποσοστό των μακροχρόνια ανέργων επί του συνόλου των ανέργων εκτινάχθηκε από το 34,7% το 2007 στο 70,5 % το 2013, ενώ το 2014 ήταν 950.000 άτομα. Επιπλέον, οι μακροχρόνια άνεργοι που δεν λαμβάνουν κάποιο επίδομα ξεπερνούν τις 600 χιλιάδες άτομα σε όλο το διάστημα της κρίσης (Δημουλάς, 2018:178-179). Παράλληλα, μέσα στην κρίση, προωθήθηκε μια αυστηροποίηση των κριτηρίων πρόσβασης σε παροχές κοινωνικής πρόνοιας με ταυτόχρονη μείωση της

⁹² Πολλαπλοί πυλώνες συνταξιοδότησης, νοητή κεφαλαιοποίηση καθορισμένων εισφορών, μειώσεις ονομαστικών συντάξεων (κύριων και επικουρικών), αύξηση ορίου συνταξιοδότησης, περιορισμός της πρόσβασης σε πρόωρες συνταξιοδοτήσεις, μειώσεις των ποσοστών αναπλήρωσης, εισαγωγή όρων ανταποδοτικότητας, μείωση των αποθεματικών των ταμείων μέσω PSI (σύστημα ανταλλαγής ομολόγων με τον ιδιωτικό τομέα, που εφαρμόστηκε το 2012 και οδήγησε στην απώλεια 12 δις € για τα αποθεματικά των ασφαλιστικών ταμείων), εισαγωγή πλαφόν στο ύψος των συνολικών συντάξεων προς το ΑΕΠ στο 16% έως το 2060 κ.α. .

⁹³ Οι νέοι συνταξιούχοι υπολογίζονται στις 600.000 μεταξύ 2010-2016 (Ρομπόλης και Μπέτσης, 2018).

διάρκειας και του ποσού των επιδομάτων (Κούγιας, 2016). Κι ενώ η ανεργία παρουσίασε ποσοστιαία αύξηση 116,5% από το 2010 έως το 2013, οι κατά κεφαλή δαπάνες για ανεργία⁹⁴ την ίδια περίοδο μειώθηκαν (ποσοστιαία) κατά 25,8%. Νέοι άνεργοι σε παραγωγική ηλικία, οικογένειες με ένα ή και τους δύο γονείς άνεργους, νοικοκυριά με άνεργα ενήλικα μέλη τους, αυτοαπασχολούμενοι⁹⁵ που έκλεισαν την επιχείρησή τους και δεν ήταν καν επιλέξιμοι για επίδομα ανεργίας, μη μπορώντας να επιβιώσουν και να αναπαραχθούν μέσω της εργασίας τους (μισθωτής ή αυτοαπασχόλησης) ταυτόχρονα δεν στηρίχτηκαν ούτε από το κράτος πρόνοιας μέσω επιδομάτων ανεργίας ή κάποιου δίκτυ ασφαλείας. Η αναζήτηση κυρίως οικογενειακής ή άλλης άτυπης προστασίας, η μετανάστευση, η παραοικονομία ήταν οι εναλλακτικές επιλογές απέναντι στη φτώχεια και στον αποκλεισμό. Η κοινωνική προστασία μετά την κρίση, διατήρησε την επικέντρωσή της κυρίως στους εντός της αγοράς, αφήνοντας τους εκτός αγοράς με ελάχιστη προστασία. Οι άνεργοι και κυρίως οι μακροχρόνια άνεργοι και οι νεοεισερχόμενοι στην αγορά εργασίας, δεν στηρίχτηκαν από πολιτικές απασχόλησης και ταυτόχρονα εργαζόμενοι που διέθεταν σχετική εργασιακή ασφάλεια βρέθηκαν σε κατάσταση επισφάλειας (Zambarloukou, 2015:17).

Ο δείκτης κατά κεφαλήν δαπανών για ανεργία σε ΜΑΔ, συνέχισε την πτώση έως το 2015, οπότε και εμφάνισε ποσοστιαία μείωση 45% σε σχέση με το 2010, ενώ το 2019 ο δείκτης εμφάνισε μια μικρή ανάκαμψη που ωστόσο εξακολουθεί να εμφανίζει ποσοστιαία μείωση πάνω από 39% σε σχέση με το 2010 (Πίνακας 7, Παράρτημα VII). Οι συγκρίσεις του δείκτη με τους αντίστοιχους ευρωπαϊκούς μ.ο. δείχνουν μια αύξηση της απόκλισης στη διάρκεια της δεκαετίας του 2010, όπου ενώ το 2010 ο δείκτης της Ελλάδας προσέγγιζε το 80% αυτού της ΕΕ-27 και το 63% της ΕΕ-18, το 2014 έφτανε μόλις το 49% της ΕΕ-27 και το 37% της ΕΕ-18, ενώ το 2019 εμφανίζει μια μείωση της απόκλισης που ωστόσο βρίσκεται στο 52,25% της ΕΕ-27 και στο 45,27% της ΕΕ-18.

Οι Ενεργητικές Πολιτικές Απασχόλησης (ΕΠΑ) και τα προγράμματα δια βίου εκπαίδευσης, κατάρτισης συμβουλευτικής και προώθησης στην απασχόληση, μπόηκαν

⁹⁴ Σε ΜΑΔ

⁹⁵ Μετά το 2013, ένας ελάχιστος αριθμός αυτοαπασχολούμενων (λιγότερα από 5.000 άτομα στους πάνω από 300.000 αυτοαπασχολούμενους που έκλεισαν τις επιχειρήσεις τους) έλαβε επίδομα ανεργίας για 5 μήνες, βάσει εισοδηματικών και περιουσιακών κριτηρίων, ενώ οι περισσότεροι δεν ήταν σε θέση να καλύψουν τις εισφορές τους για ασφάλιση υγείας (Dimoulas, 2014).

στην κεντρική ατζέντα της ΕΕ με την έλευση του 21ου αιώνα, στο πλαίσιο της μετατόπισης από το «παθητικό» προς το «ενεργητικό»⁹⁶ κράτος πρόνοιας και συνδέθηκε στενά με την έννοια της «κοινωνικής επένδυσης» (Πετμεζίδου, 2014:68). Παρά το γεγονός ότι η στροφή από την «παθητική» στην «ενεργητική» πρόνοια δεν μπορεί να εξασφαλίσει την κοινωνική ένταξη και ασφάλεια για μεγάλο τμήμα του πληθυσμού, επιπλέον οι ΕΠΑ στην Ελλάδα δεν εφαρμόστηκαν με αποτελεσματικότητα ώστε να συμβάλλουν στην αντιμετώπιση διαρθρωτικής και γενικευμένης κρίσης. Το γεγονός αυτό μαζί με την χρονική καθυστέρηση που δημιουργείται κατά τον σχεδιασμό και την υλοποίηση από τα εγχώρια και ευρωπαϊκά γραφειοκρατικά εμπόδια, οδηγούν σε προγράμματα ευκαιριακά, αποσπασματικά, αναποτελεσματικά και χαμηλής προστιθέμενης αξίας (Dimoulas, 2014). Επίσης, σε σχέση με το μέγεθος της ανεργίας και της ύφεσης στην Ελλάδα, οι ΕΠΑ καταλήγουν να λειτουργούν περισσότερο ως κυματοθραύστες ανάσχεσης ή ανακύκλωσης της ανεργίας και άμβλυνσης των κοινωνικών συνεπειών της κρίσης, ως πολιτικές υποκατάστασης των συμβατικών μορφών απασχόλησης (Δημουλάς, 2018:180), χωρίς τελικά να κατορθώνουν να δημιουργούν σταθερές θέσεις εργασίας μετά τη λήξη της περιόδου χρηματοδότησης. Αθροιστικοί παράγοντας αναποτελεσματικότητας των ΕΠΑ στην Ελλάδα αποτελούν η «φτώχη» απόδοση των δημόσιων υπηρεσιών απασχόλησης στην παρακολούθηση των σχεδίων εύρεσης εργασίας, καθώς και οι ιδιαίτερα χαμηλές⁹⁷ δαπάνες για ΕΠΑ, που στις περιόδους λιτότητας δύσκολα πραγματοποιούνται (Κούγιας, 2016:67). Είναι φανερό ότι η κρίση ανέδειξε αφενός το έλλειμμα ικανού αριθμού θέσεων εργασίας που θα διασφαλίσουν την ασφάλεια απασχόλησης και αφετέρου την αδυναμία των εθνικών κυβερνήσεων να επενδύσουν επαρκείς πόρους σε ΕΠΑ και ενισχυμένα επιδόματα ανεργίας (Κούγιας, 2015).

Ο Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ), αποτελώντας το βασικό κρατικό οργανισμό υλοποίησης προγραμμάτων απασχόλησης, υλοποίησε δύο κυρίως κατηγορίες προγραμμάτων: α) τα προγράμματα για ανέργους: ένταξης και

⁹⁶ Η κοινωνική επένδυση αφορά στην επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο ως μέσω αντιμετώπισης των κοινωνικών προβλημάτων και των ανισοτήτων, μέσω προγραμμάτων προώθησης στην απασχόληση, συμφιλίωσης εργασιακού και οικογενειακού βίου κ.λπ.. Η μετατόπιση από το «παθητικό» (συντάξεις, επιδόματα ανεργίας, επιδόματα ανάπηρων ατόμων κ.α.) προς το «ενεργητικό» κράτος πρόνοιας (κατάρτιση, συμβουλευτική, προώθηση της «απασχολησιμότητας» κ.α.), αποτυπώνουν μια αξιακή μετατόπιση του κέντρου βάρους του κράτους πρόνοιας από τις καθολικές παροχές ευημερίας και τον αξιοπρεπή βιοπορισμό εκτός αγοράς σε μικρότερα (και χαμηλότερου κόστους) προγράμματα. Ωστόσο, η διάκριση της επένδυσης από τη μη-επένδυση είναι έωλη, εφόσον δεν μπορεί να διασφαλιστεί η κοινωνική ένταξη και αναπαραγωγή του πληθυσμού (Πετμεζίδου, 2014:68-69)

⁹⁷ <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=STLABOUR#>

επανεένταξης ανέργων στην αγορά εργασίας, προώθησης της επιχειρηματικότητας των ανέργων, κατάρτισης, προγράμματα για ειδικές κοινωνικές ομάδες και προγράμματα προώθησης προσλήψεων σε επιχειρήσεις με κάλυψη των εργοδοτικών εισφορών ή ακόμα και μέρους του μισθολογικού κόστους και β) προγράμματα για εργαζόμενους για τη διατήρηση των θέσεων εργασίας, με κάλυψη των εργοδοτικών εισφορών ή επαγγελματικής κατάρτισης εργαζομένων, όπως τα ΛΑΕΚ ή συγχρηματοδοτούμενα. Επιπλέον, ένα άλλο συγχρηματοδοτούμενο πρόγραμμα που εφαρμόζεται την τελευταία δεκαετία κατά κόρον, είναι αυτό της Κοινωφελούς Εργασίας, που δίνει το στίγμα μετάβασης σε πολιτικές απασχόλησης που διέπονται από νεοφιλελεύθερο χαρακτήρα. Πρόκειται για εργαζόμενους υπό ένα ιδιαίτερο καθεστώς⁹⁸ και σε διαφορετική (δεύτερη) ταχύτητα, συχνά με ίδιο περιεχόμενο εργασίας με το μόνιμο προσωπικό αλλά διαφορετική αμοιβή και δικαιώματα, χωρίς πληρωμή επιδομάτων ή πληρωμή αργιών, στερούμενοι επαγγελματικής εξέλιξης και δικαιωμάτων συλλογικής διαπραγμάτευσης. Στην ουσία καλύπτουν μόνιμες και διαρκείς ανάγκες των φορέων, γεγονός που «σιωπηρά» παραγνωρίζεται (Κούγιας, 2016:65-68).

Ο δείκτης κατά κεφαλή δαπανών σε ΜΑΔ για την οικογένεια, όπως αναλύθηκε στην ενότητα 4, άρχισε να μειώνεται τα πρώτα χρόνια της κρίσης (2009-2012), όπου λαμβάνοντας ως έτος βάσης το 2009, η ποσοστιαία μείωση του δείκτη έφτασε στο **-18,34%** το **2012**, ενώ στη συνέχεια άρχισε να αυξάνεται από το 2013 έως το 2016 αλλά και πάλι σε τιμές μικρότερες από το 2009. Το 2017 ο δείκτης αυξάνεται απότομα και εμφανίζει ποσοστιαία μεταβολή σε σχέση με το 2009 27,7%, το 2018 η ποσοστιαία μεταβολή φτάνει στο 52,1% και το 2019 διαμορφώνεται στο 44,1%. Οι μεταβολές αυτές δημιούργησαν μια *αύξηση της από-οικογενειοποίησης* (αύξηση συμμετοχής παιδιών 0-5 σε δομές τυπικής φροντίδας) και *αύξηση της υποστηριζόμενης οικογενειοποίησης* (αύξηση προϋπολογισμού οικογενειακών παροχών), απαραίτητης για τη μείωση των οικογενειακών εξαρτήσεων και την ανάληψη φροντίδας από την οικογένεια για τα μέλη της, ωστόσο μη επαρκής στην κάλυψη των διευρυμένων αναγκών επιβίωσης και οικογενειακής αναπαραγωγής. Οι ευρωπαϊκοί μ.ο. για οικογενειακές πολιτικές εξακολουθούν να κινούνται σε υπερδιπλάσια επίπεδα σε σχέση με την Ελλάδα, αναδεικνύοντας διαρκώς το μεγάλο φορτίο της ελληνικής

⁹⁸ Η απαγόρευση των προσλήψεων στο δημόσιο και οι μεγάλες ανάγκες πολλών δημόσιων υπηρεσιών (Δήμοι, Περιφέρειες, Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης), οδήγησαν στο σχεδιασμό και υλοποίηση προγραμμάτων Κοινωφελούς Εργασίας, 5μηνες ή 8μηνες ή και ακόμα 10μηνες, μετά από παράταση, απασχόλησης πολλών χιλιάδων ανέργων σε δημόσιους φορείς με σημαντικές ανάγκες (καθαριότητα και πράσινο των Δήμων, φύλαξη σχολείων, υποδοχή μεταναστών κ.α.), έναντι συγκεκριμένης μηνιαίας αποζημίωσης (αυξήθηκε στα 550€ στο τελευταίο πρόγραμμα του 2020).

οικογένειας στη φροντίδα και αναπαραγωγή των μελών της. Με στόχευση στην (ακραία) φτώχεια, βάσει εισοδηματικών κριτηρίων, οι οικογενειακές πολιτικές δεν είναι ικανές να συμβάλουν στη δημιουργία της οικογένειας.

Ο δείκτης⁹⁹ κατά κεφαλή δαπανών σε ΜΑΔ για την υγεία άρχισε να μειώνεται μετά την κρίση εμφανίζοντας ποσοστιαία μείωση από το 2010 έως το 2015 **-31,35%** (-34,9 % από το 2008 έως το 2015). Από το 2016 ο δείκτης παρουσίασε μικρές αυξομειώσεις μέχρι το 2019, με ποσοστιαίες μεταβολές σε σχέση με το 2010 στο -32,1% το 2018 και -28,8% το 2019. Καθώς οι αντίστοιχοι δείκτες αυξάνονται σταθερά κάθε χρόνο την περίοδο 2010 έως 2019 για τους ευρωπαϊκούς μ.ο., η απόκλιση του δείκτη της Ελλάδας *αυξάνεται σταθερά* κι ενώ το 2010 προσεγγίζει στο 71,4% το δείκτη της ΕΕ-27 και στο 63,1% της ΕΕ-18, το 2019 προσεγγίζει στο 39,9% το δείκτη της ΕΕ-27 και στο 36,3% το δείκτη της ΕΕ-18. Οι μειώσεις αυτές των δημόσιων δαπανών για την υγεία οδήγησαν τελικά στην αύξηση συμμετοχής των πολιτών στο κόστος χρήσης υπηρεσιών υγείας και στον περιορισμό των ασφαλιστικών παροχών και τελικά στη χειροτέρευση του επιπέδου φροντίδας υγείας του πληθυσμού. Το 2015 η Ελλάδα κατατάχθηκε στην πρώτη θέση της ΕΕ με τη μεγαλύτερη ιδιωτική δαπάνη για υγεία, ως ποσοστό του μέσου εισοδήματος των νοικοκυριών (Οικονόμου, 2018:231-237)

Το δαπανηρό και «ανολοκλήρωτο» σύστημα υγείας -κυρίως στην πρωτοβάθμια φροντίδα- μέσω των βίαιων περικοπών¹⁰⁰ οδηγήθηκε σε περεταίρω στρέβλωση μειούμενων ενιαίων παροχών με περαιτέρω συμπίεση των ήδη υπολειμματικών παροχών (Petmesidou, 2014: 66-67). Παρά το γεγονός ότι η κρίση δεν οδήγησε σε προσπάθεια καταστροφής του δημόσιου χαρακτήρα του συστήματος υγείας, ωστόσο οι πολιτικές λιτότητας οδήγησαν σε μεγάλες περικοπές δαπανών μετατοπίζοντας ένα μέρος του κόστους περίθαλψης μακριά από το κράτος, σε υποβάθμιση της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών και σε συνολική διάβρωση του. Αυξήθηκαν οι ψυχικές διαταραχές, οι καρδιαγγειακές παθήσεις, οι θνησιγενείς τοκετοί, οι εθισμοί στο αλκοόλ και ναρκωτικά, οι φορείς HIV και το ποσοστό αυτοκτονιών (Petmetzidou – Guillen, 2015). Η καθολική κάλυψη¹⁰¹ παρέμεινε ως αρχή του υγειονομικού

⁹⁹https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/SPR_EXP_FSI_custom_2029624/default/table?lang=en

¹⁰⁰ Οι δαπάνες για υγεία μειώθηκαν κατά € 5 δις από το 2019 έως το 2012 και περεταίρω μείωση € 1 δις για το 2013-2014 (Petmesidou, 2014: 66)

¹⁰¹ Από το 2010 έως και το 2016 που ψηφίστηκε ο Ν.4368 για δωρεάν πρόσβαση ανασφάλιστων στο σύστημα ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, υπήρχαν τουλάχιστον 2,3 εκατομμύρια πολίτες χωρίς πρόσβαση στη δημόσια υγεία (Δημουλάς, 2018:179).

συστήματος, ωστόσο η ιδιωτική συμμετοχή αυξήθηκε, το ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό μειώθηκε και γενικότερα οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές δημιούργησαν μεγαλύτερη ανισότητα στην πρόσβαση στο αγαθό της καλής υγείας.

Παρόμοια πορεία συρρίκνωσης εμφάνισε ο **δείκτης κατά κεφαλή δαπανών σε ΜΑΔ για αναπηρία** από το 2010 έως το 2018¹⁰², εμφανίζοντας ποσοστιαία μεταβολή σχεδόν 40% μέσα στην οκταετία. Ταυτόχρονα, τα κριτήρια επιλογής των δικαιούχων επιδομάτων αναπηρίας, οι διαδικασίες εξέτασης, ελέγχου και πιστοποίησης ενοποιήθηκαν και αυστηροποιήθηκαν (Δημουλάς, 2018:181). Επιπλέον, η απόκλιση από τους αντίστοιχους δείκτες των ευρωπαϊκών μ.ο. συνεχώς αυξάνει, καθώς οι τελευταίοι εμφανίζουν σταθερή αυξητική τάση σε όλη αυτή τη χρονική περίοδο. Κι ενώ το 2010 ο δείκτης της Ελλάδας προσέγγιζε στο 66% τον αντίστοιχο δείκτη της ΕΕ-27 και στο 64,4% της ΕΕ-18, το 2018 η προσέγγιση αγγίζει μόλις το 32,7% του δείκτη της ΕΕ-27 και το 31,1% της ΕΕ-18. Να σημειωθεί ότι η μείωση δημόσιας στήριξης των ατόμων με αναπηρία κατά 40%, υποδηλώνει *έμμεσα μια σημαντική αύξηση της επανα-οικογενειοποίησης της φροντίδας τους, από τη στιγμή που τα άτομα με αναπηρίες δεν μπορούν εύκολα να αναζητήσουν εναλλακτικές πηγές επιβίωσης και ανθεκτικότητας* (π.χ. εργασία, μετανάστευση κ.α.).

Ο **δείκτης κατά κεφαλή δαπανών σε ΜΑΔ για κοινωνικό αποκλεισμό**, φαίνεται να κινείται με πολύ χαμηλότερο ρυθμό αύξησης σε σχέση με την εκτόξευση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στη χώρα. Τα άτομα σε κίνδυνο φτώχειας (σχετικής ή απόλυτης), κοινωνικού αποκλεισμού¹⁰³ και (απόλυτης) υλικής αποστέρησης, αυξήθηκαν ραγδαία τα πρώτα χρόνια της κρίσης και διατηρήθηκαν - παρά τη μείωση τους- σε αρκετά υψηλά ποσοστά σε σχέση με τους ευρωπαϊκούς μ.ο., με το σχετικό δείκτη δαπανών της Ελλάδας για κοινωνικό αποκλεισμό το 2019 να προσεγγίζει τον μ.ο. της ΕΕ-27 μόλις στο 43,2% και της ΕΕ-18 στο 39,7%. Ως αντιστάθμισμα στις σημαντικές περικοπές των κοινωνικών παροχών, θεσπίστηκαν νέα επιδόματα για τους αποκλεισμένους και ενδεείς, στη λογική του αρνητικού φόρου εισοδήματος του Milton Friedman (1962), όπως τα κοινωνικά τιμολόγια ενέργειας και ύδρευσης και θεσμοθετήθηκαν τα Κέντρα Κοινότητας των Δήμων κυρίως για τους αποκλεισμένους (Δημουλάς, 2018:182).

¹⁰² Το 2019 είναι η πρώτη χρονιά που εμφανίζει μια ποσοστιαία αύξηση 8,5% σε σχέση με το 2018.

¹⁰³ Βλέπε Γραφήματα του Παραρτήματος II.

Το σκληρό πλαίσιο των συμφωνιών διάσωσης από τους δανειστές για την εξοικονόμηση πόρων με στόχο την κάλυψη τους δημόσιου χρέους, σε συνδυασμό με τις αποτυχημένες και κοινωνικά άδικες εξειδικεύσεις του πλαισίου αυτού από τις εθνικές κυβερνήσεις της μνημονιακής περιόδου, οδήγησαν στον αναπροσανατολισμό της κοινωνικής πρόνοιας και στην υιοθέτηση (νέο)φιλελεύθερων κοινωνικών πολιτικών με *έλεγχο των πόρων, στοχεύοντας κυρίως στην απόλυτη φτώχεια*, με βασικά χαρακτηριστικά τον κοινωνικό έλεγχο και τον στιγματισμό. Αυτό δε σημαίνει ότι το κράτος πρόνοιας μετατράπηκε εξολοκλήρου σε ένα φιλελεύθερο καθεστώς ευημερίας, αλλά κινείται σε ένα επίπεδο υβριδισμού με στοιχεία από διάφορα μοντέλα, κυρίως φιλελεύθερου προσανατολισμού (Zambarloukou, 2015:17). Με χαρακτηρίστηκα την υπολειμματικότητα, τον εμβالωματικό και πελατειακό χαρακτήρα, την παθητική στήριξη, την περιορισμένη αναδιανεμητική¹⁰⁴ του επίδραση και διαθέτοντας σημαντικές παθολογίες και δυσλειτουργίες, το κράτος πρόνοιας της Ελλάδας εισήλθε στην περιδίνηση της οικονομικής κρίσης και της εξυπηρέτησης των δανειακών υποχρεώσεων, απομακρυνόμενο από το σταθερό αξιακό του περιεχόμενο για την στήριξη της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, την προάσπιση των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τη δικαιοσύνη και την αλληλεγγύη. Οι κοινωνικές δαπάνες αναδιαρθρώθηκαν, διαμορφώνοντας νέο παράδειγμα στο καθεστώς κοινωνικής πολιτικής, μέσω της ενοποίησης φορέων, επιδομάτων και υπηρεσιών, της θεσμοθέτηση αυστηρών εισοδηματικών και περιουσιακών στοιχείων και της επιβολής αυστηρών κανόνων αιρεσιμότητας των κοινωνικών παροχών, με νεοφιλελεύθερο¹⁰⁵ χαρακτήρα, με επικέντρωση στους πιο φτωχούς και αποκλεισμένους και μείωση της συνολικής χρηματοδότησης (Δημουλάς, 2018:178-183).

Η κοινωνική ειρήνη και συνοχή είναι προϋποθέσεις για τη λειτουργία του οικονομικού συστήματος. Αυτό σημαίνει ότι η διατήρηση ή αύξηση της ανταγωνιστικότητας δεν μπορεί να εμφανίζεται ως αντίπαλο δέος στις κοινωνικές πολιτικές. Η σχέση οικονομικού και κοινωνικού οφείλει να είναι συνεργατική και

¹⁰⁴ Η Πετμεζίδου (2014:57-60) αιτιολογεί τη χαμηλή αναδιανεμητική ικανότητα των κοινωνικών δαπανών στην Ελλάδα από το γεγονός ότι το ποσοστό σχετικής φτώχειας παρέμενε υψηλό και πριν από την κρίση (20-22%), καθώς η Ελλάδα υποδαπανούσε για την κοινωνική προστασία σε σχέση με τον μέχρι τότε ρυθμό αύξησης του ΑΕΠ της. Επομένως, η ρητορική που αναπτύχθηκε κατά την κρίση περί δαπανηρού κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα που σπαταλούσε πάνω από τις δυνάμεις της δεν ευσταθεί.

¹⁰⁵ Ακρογωνιαίος λίθος της μετάλλαξης του μοντέλου της κοινωνικής πολιτικής από δυϊκό-υπολειμματικό σε νεοφιλελεύθερο-υπολειμματικό, αποτέλεσε το Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης (ΚΕΑ), που γενικεύτηκε το 2017 (όρος του 2^{ου} Μνημονίου), με στόχο τη βοήθεια των φτωχών και των άπορων (Δημουλάς, 2018:183).

ισορροπημένη. Η αυτορρύθμιση της αγοράς και η αρχή της ατομικής ευθύνης, που προωθεί ο ακραίος νεοφιλελευθερισμός, δεν είναι οι λύσεις στα κοινωνικά προβλήματα στη βάση της ισότητας πρόσβασης και της διάρκειας των κοινωνικών δικαιωμάτων. Η κοινωνική πολιτική συμβάλει τελικά στην αναπαραγωγή της κοινωνίας και επιτρέπει ή και διευρύνει την οικονομική μεγέθυνση και ανάπτυξη. Δεν είναι ο διεθνής ανταγωνισμός, αλλά αντίθετα η διεθνής συνεργασία και η υιοθέτηση κοινών κοινωνικών προτύπων και παγκοσμιοποιημένων δικαιωμάτων, που μπορούν να υπερασπιστούν τους ανθρώπους έναντι των κοινωνικών κινδύνων που συνεχώς αυξάνονται σε παγκόσμια βάση. Ο ρόλος της κοινωνικής πολιτικής στην προστασία των περιθωριοποιημένων από την αγορά κοινωνικών στρωμάτων, απαιτεί ενίσχυση σε εποχές κρίσης (οικονομικής ή υγειονομικής), στη βάση της από-εμπορευματοποίησης των κοινωνικών αναγκών του «πολίτη» και επιτάσσει την προτεραιοποίηση της κοινωνίας και των αναγκών της έναντι της οικονομίας και του κέρδους (Σακελλαρόπουλος, 2020:25-38).

5.3 Νέες άτυπες μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης

Η κοινωνική αναπαραγωγή οικογενειών και ατόμων δύναται να συμπεριλάβει και να ενσωματώσει πόρους και υπηρεσίες φροντίδας και άλλων μορφών άτυπης προστασίας, πέραν της οικογενειακής. Μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης του 2008 και σε συνδυασμό με την υπολειμματικότητα του ελληνικού κράτους πρόνοιας, εντοπίζεται η δημιουργία ενός προνοιακού κενό το οποίο πολλές φορές καλύφθηκε, εκτός από την οικογένεια, και από άτυπες οργανωμένες «από τα κάτω προς τα πάνω» πρωτοβουλίες πρόνοιας. Εμφανίστηκε έτσι ένας πολλαπλασιασμός των δρώντων εμπλεκομένων στις πολιτικές πρόνοιας διαμορφώνοντας μια «οριζόντια επικουρικότητα». Προκειμένου να αποτυπωθεί ο βαθμός και ρόλος τέτοιων πρωτοβουλιών και δράσεων, θα παρουσιαστούν δευτερογενώς κάποια από τα συμπεράσματα του προγράμματος «RESCuE».¹⁰⁶

¹⁰⁶ Patterns of resilience during socioeconomic crisis among households in Europe (RESCuE)/ «Μοτίβα αντοχής των νοικοκυριών κατά τη διάρκεια της κοινωνικοοικονομικής κρίσης στην Ευρώπη». Πρόκειται για ερευνητικό πρόγραμμα που έλαβε χώρα σε 8 κράτη της ΕΕ και την Τουρκία, από το 2014 έως το 2017. Στο πλαίσιο του προγράμματος αυτού πραγματοποιήθηκαν περίπου 500 συνεντεύξεις σε περίπου 225 οικογένειες που αντιμετωπίζουν οικονομικές δυσκολίες και χρησιμοποιήθηκαν συμπληρωματικά οπτικά δεδομένα (φωτογραφίες των συνθηκών διαβίωσης και εργασίας) και δεδομένα από παρατήρηση των ερευνητών. Στη συνέχεια διαμορφώθηκε μια συγκριτική προοπτική ανάλυσης μεταξύ των χωρών (Γερμανία, Ηνωμένο Βασίλειο, Ιρλανδία, Φινλανδία, Ισπανία, Πορτογαλία, Ελλάδα και Πολωνία). Στην παρούσα ενότητα θα γίνει προσπάθεια δευτερογενούς παρουσίασης κάποιων ευρημάτων του ερευνητικού προγράμματος «RESCuE».

Στο πλαίσιο των συνεντεύξεων που πραγματοποιήθηκαν στο συγκεκριμένο ερευνητικό πρόγραμμα, ως προς την αναζήτηση οικοδόμησης ανθεκτικότητας των νοικοκυριών/οικογενειών απέναντι στην κρίση, διαπιστώνεται ότι τα φτωχά και πληττόμενα νοικοκυριά αναζήτησαν και αναζητούν τρόπους ζωής και επιβίωσης, συχνά σε οικογενειακό επίπεδο κι όχι ατομικό, διαμορφώνοντας *οικογενειακές πρακτικές ανθεκτικότητας*¹⁰⁷. Κι ενώ η βάση των στρατηγικών ανθεκτικότητας είναι σε μεγάλο βαθμό οι δημόσιοι θεσμοί και οι δημόσιες πολιτικές, όπου υπάρχει υπολλειματικότητα, η ανθεκτικότητα των νοικοκυριών γίνεται πιο δύσκολη και ο ρόλος της οικογένειας επιβαρύνεται ως προς την παροχή φροντίδας (Καμπούρη κ.α, 2020). Η περιστολή του ήδη ανεπαρκούς συστήματος κοινωνικής προστασίας οδήγησε πολλά ευπαθή υποκείμενα στην οικογένεια καταγωγής, εφόσον δεν υπήρχε διατάραξη της σχέσης με αυτήν ή δεν είχε πληγεί και εκείνη, ως «καταφύγιο»: για άνεργους ενήλικες, για την προστασία κακοποιημένων ή παραμελημένων γυναικών, για μονομερή περίθαλψη ατόμων με ειδικές ανάγκες ή για την φροντίδα των ηλικιωμένων. Ωστόσο, για τους ενήλικους νέους που παραμένουν στη στήριξη του οικογενειακού περιβάλλοντος, παράλληλα με τη στήριξη δέχονται και σημαντικό κοινωνικό έλεγχο, ενώ φαίνεται να περιορίζουν ή να αναστέλλουν την άρθρωση του εξατομικευμένου βιογραφικού σχεδίου¹⁰⁸ (Παπαδοπούλου, 2012:161-169). Μετά την κρίση έχουμε αύξηση της διαγενεακής συγκατοίκησης, λόγω οικονομικής αδυναμίας διατήρησης διαφορετικών νοικοκυριών (Αθανασοπούλου κ.α., 2018:334). Σε άλλες περιπτώσεις διαπιστώνεται¹⁰⁹ ότι η συγκατοίκηση είναι ένα από τα μοντέλα ανθεκτικότητας που επιλέγεται και από άτομα που αντιμετωπίζουν δυσκολίες, όπως μεταξύ φίλων, ως εναλλακτική της επιστροφής στην οικογένεια. Επίσης, αναδεικνύεται η παραγωγή ανθεκτικότητας με ίδια μέσα από άτομα που δεν στηρίζονται επαρκώς θεσμικά, καθώς και η προσφυγή στην αμοιβαία βοήθεια χωρίς μεσολάβηση εμπορευματικών πρακτικών. Σε πολλές περιπτώσεις, μετανάστες/ριες, άνεργοι/ες και επισφαλώς εργαζόμενοι/ες μέλη κοινωνικών κινημάτων και ομάδων

¹⁰⁷ Η έννοια της ανθεκτικότητας δεν αποτελεί αποκλειστικά ατομοκεντρική έννοια, καθώς επηρεάζεται από δομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά, όπως η τάξη, οι σχέσεις εξουσίας, το σύστημα αναδιανομής, το φύλο και το κράτος πρόνοιας, τα οποία συνιστούν προϋποθέσεις ανθεκτικότητας. (Καμπούρη κ.α., 2020).

¹⁰⁸ Η επαγγελματική αποκατάσταση είναι βασική προϋπόθεση για την ανεξάρτηση των νέων και τη διάρρηξη του περιοριστικού οικογενειακού πλαισίου και βάση για το μακροχρόνιο βιογραφικό σχεδιασμό σε ευρύτερες περιοχές της προσωπικής ζωής. Ελλείπει αυτής, το άτομο βυθίζεται στην απελπισία, την ανασφάλεια, την προσωρινότητα, τη ρευστότητα και την απαισιοδοξία (Παπαδοπούλου, 2012:145-146).

¹⁰⁹ Εύρημα της έρευνας RESCuE.

αλληλεγγύης καταφεύγουν σε εναλλακτικούς τρόπους ζωής, όπως οι καταλήψεις¹¹⁰ κτηρίων, ή σε συγκατοίκηση και σε μοίρασμα. (Καμπούρη κ.α, 2020:152-157).

Πέρα από τους μηχανισμούς ανθεκτικότητας σε επίπεδο οικογένειας, η κρίση οδήγησε στην ανάπτυξη μηχανισμών ανθεκτικότητας και από κοινωνικές ομάδες, που άλλοτε λειτουργούν παράλληλα με τους υπολειμματικούς θεσμούς του κράτους πρόνοιας και άλλοτε αναζητούν τη θέσπιση εναλλακτικών μορφών συλλογικής ανθεκτικότητας, συχνά με εθελοντικές και κινηματικές δράσεις. Τέτοιες μορφές συλλογικής ανθεκτικότητας αποτέλεσαν οι πρωτοβουλίες των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (ΜΚΟ) ή άλλων φορέων της κοινωνίας των πολιτών¹¹¹, οι οποίες δεν στιγματίζουν τα άτομα, βασίζονται σε αμοιβαία υποστήριξη και αυτοοργάνωση και συχνά έχουν δεσμούς με τα κοινωνικά κινήματα. Καθώς η κρίση απομυζούσε περεταίρω πόρους, τα ελληνικά νοικοκυριά με μεσαία και χαμηλά εισοδήματα δεν μπορούσαν να παράσχουν επαρκή φροντίδα στα μέλη τους και στράφηκαν σε χώρους κοινωνικής βοήθειας, αυξάνοντας δραματικά τον αριθμό των ατόμων που στηρίζονται σε ανθρωπιστικές και μη κυβερνητικές οργανώσεις. Με το κοινωνικό κράτος να υποχωρεί, υπήρξε στροφή σε ποικίλες δομές στήριξης και αλληλεγγύης, ενεργοποιώντας νέους¹¹² συλλογικούς, ενεργητικούς ή και ακτιβιστικούς τρόπους κοινωνικής προστασίας και φροντίδας. Μέσα σε μια πορεία αύξησης της φτώχειας και των χρεών και περικοπών των κοινωνικών παροχών, πολλές οικογένειες προσπαθούν να βρουν ατομικές λύσεις στα δομικά και παγκοσμιοποιημένα προβλήματα της κρίσης (Καμπούρη κ.α, 2020:17-30).

Εθελοντικοί και μη κερδοσκοπικοί φορείς, τα δίκτυα αλληλεγγύης και οι εθελοντικές ανθρωπιστικές οργανώσεις, αναλαμβάνουν συχνά πλέον κομμάτι της

¹¹⁰ Λόγω έλλειψης στεγαστικής πολιτικής για τους πλέον ευάλωτους, οι καταλήψεις δημόσιων κτηρίων που ήταν εγκαταλελειμμένα, αποτέλεσαν εναλλακτικές λύσεις επιβίωσης των πλέον ευάλωτων άστεγων ατόμων, ως πολιτική ανθεκτικότητας και στην πορεία συχνά πολιτικοποιήθηκαν. Μετά την τελευταία κυβερνητική αλλαγή (2019) στη χώρα και στο πλαίσιο της «αποκατάστασης της τάξης» εκκενώθηκαν, πολλές φορές, βίαια οι καταλήψεις κτηρίων, συχνά χωρίς να δοθούν εναλλακτικές λύσεις στέγασης.

¹¹¹ Η έννοια της κοινωνίας των πολιτών έχει μακρά ιστορία (Αριστοτέλης, Κικέρωνας, Kant, Rousseau κ.α.) και συνιστά μαζί με την οικογένεια (συγκεκριμένος αλτρουισμός) και το κράτος (γενικευμένο αλτρουισμός) ένα από τους τρεις τρόπους οργάνωσης των ανθρώπινων σχέσεων: του γενικευμένου εγωισμού. Πρόκειται για μια «ηθική τάξη πραγμάτων, μια διαμεσολάβηση, όπου τα άτομα, μέσα από την επιδίωξη επίτευξης των δικών τους συμφερόντων βιώνουν τη σημασία της κοινότητας και την αλληλεξάρτηση. Κινητήρια δράση στην κοινωνία των πολιτών είναι το προσωπικό συμφέρον, η επίτευξη ατομικών στόχων και η αυτοπραγμάτωση (Στασινοπούλου, 1996:71).

¹¹² Τέτοιες πρωτοβουλίες αποτέλεσαν: τα κοινωνικά ιατρεία και φαρμακεία, οι συλλογικές κουζίνες, τα κέντρα νομικής στήριξης, η διανομή τροφίμων «χωρίς μεσάζοντες», τα κοινωνικά παντοπωλεία, τα κοινωνικά φροντιστήρια, οι «τράπεζες χρόνου» κ.α., διαμορφώνοντας μια κριτική απάντηση στο υπό κατάρρευση κράτος πρόνοιας της Ελλάδας.

πρόνοιας που παρείχε το κράτος, καθώς και τη στήριξη¹¹³ της οικογένειας. Η αποδόμηση της «από πάνω προς τα κάτω» τυπικής αλληλεγγύης, διαμόρφωσε την ανάγκη ανάπτυξης μιας από «κάτω προς τα πάνω» άτυπης αλληλεγγύης, «αναδύοντας νησίδες μια άγνωστης κοινωνίας των πολιτών» (Βενιέρης, 2018:78). Ομάδες των πολιτών με αισθήματα ευαισθητοποίησης και αλληλεγγύης δραστηριοποιούνται¹¹⁴ προκειμένου να καλύψουν βασικά κενά στη διατροφή, στην υγεία, στη στέγαση, στην πρόνοια και στην παιδεία, ωστόσο με την πλειοψηφία της κοινωνίας να παραπαίει και να αποκτά παγιωμένες συμπεριφορές εσωστρέφειας, λαϊκισμού, αποξένωσης και ετεροποίησης¹¹⁵.

Ο ρόλος των ΜΚΟ ή των άτυπων και εθελοντικών φορέων φροντίδας ενισχύθηκε στην Ελλάδα της κρίσης και κυρίως τα πρώτα χρόνια ήταν σημαντικός στην παροχή φροντίδας και στήριξης. Ωστόσο, αυτό το πλουραλιστικό πλαίσιο των άτυπων και εθελοντικών φορέων φροντίδας, μπορεί να ιδωθεί μόνο ως ένα συμπληρωματικό και διασυνδεδεμένο πλαίσιο, που δεν δύναται να υποκαταστήσει με συστηματικό τρόπο την επίσημη κρατική πρόνοια. Στο ξέσπασμα κάθε κρίσης (οικονομικής, ανθρωπιστικής, προσφυγικής κ.α.), η παροχή αλληλεγγύης από άτυπους φορείς πρόνοιας είναι χρήσιμη χωρίς ωστόσο να συνιστά μια αποτελεσματική μακροχρόνια αντιμετώπιση. Συχνά τέτοιες πρωτοβουλίες αντιμετωπίζονται στη συνέχεια εχθρικά¹¹⁶ από τις κρατικές και τοπικές αρχές, καταλήγοντας να αντιμετωπίζουν τέτοιες κινήσεις ή δομές ως «επικίνδυνες ή βλαβερές» για την

¹¹³ Ακόμα εντονότερη και πιο σημαντική κρίνεται η παροχή φροντίδας από τον εθελοντικό και μη κερδοσκοπικό τομέα στις οικογένειες προσφύγων και μεταναστών, σε δομές φιλοξενίας, σε Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης κ.α., μετά το ξέσπασμα της προσφυγικής κρίσης του 2015 κι έως σήμερα, χωρίς ωστόσο να απουσιάζει η κριτική για τις ΜΚΟ, αναφορικά στην ιδιοτέλεια, στην κακοδιαχείριση των πόρων της ΕΕ, στην εκμετάλλευση της κακουχίας κ.α.

¹¹⁴ Συχνά τέτοια άτομα λειτουργούν ως «στελέχη πρώτης γραμμής» που έρχονται σε άμεση επαφή με τους ανθρώπους που βρίσκονται σε ανάγκη, παρέχοντας άμεση, ευέλικτη και ουσιαστική βοήθεια, πέρα από τον κίνδυνο που ελλοχεύει η διακριτική τους ευχέρεια και η συχνή έλλειψη θεσμικού πλαισίου δραστηριοποίησης τους.

¹¹⁵ Η χρήση της ετεροποίησης κατασκευάζει τους «επικίνδυνους άλλους», αναδύοντας την οικοδόμηση ατομικιστικών ή και εθνικιστικών συμπεριφορών και προτύπων για την αντιμετώπιση των αντιξοότητων μέσα στην κρίση, στη βάση μιας προϋπάρχουσας κουλτούρας εθνοκεντρισμού και ακροδεξιού λαϊκισμού (Καμπούρη κ.α., 2020:150-151). Αυτή η κουλτούρα ετεροποίησης έφτασε μέχρι την πολιτική εκπροσώπηση υψηλών ποσοστών της κοινωνίας από ναζιστικά και εγκληματικά μορφώματα με το μανδύα του πολιτικών κόμματος.

¹¹⁶ Παράδειγμα αποτελεί ο ανοιχτός και αυτοδιαχειριζόμενος καταυλισμός στο ΠΗΚΠΑ Λέσβου, που λειτουργούσε ως πρότυπο κέντρο υποδοχής στη νησί από το 2012 και έλαβε Βραβείο Προσφύγων Νάνσεν το 2016 από την Υπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, ως αναγνώριση της εξαιρετικής συμβολής του στην υποδοχή των πιο ευάλωτων προσφύγων κατά την προσφυγική κρίση του 2015. Τον Οκτώβριο του 2020 κι ενώ φιλοξενούσε ασυνόδευτους ανήλικους, γυναίκες μόνες με παιδιά, θύματα βασανιστηρίων, καθώς και τους πλέον ευάλωτους πρόσφυγες, αποφασίστηκε ξαφνικά από το Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου το κλείσιμο και οι μεταφορά των φιλοξενούμενων στο Καρά Τεπέ μαζί με χιλιάδες άλλους αιτούντες άσυλο.

κοινωνική συνοχή. Επίσης, η λειτουργία και η χρηματοδότηση, ειδικά των ΜΚΟ, από δημόσιους εθνικούς ή και ευρωπαϊκούς πόρους¹¹⁷ τις οδηγεί συχνά στην ταυτόχρονη λειτουργία εντός και εκτός του επίσημου δημόσιου συστήματος, στη δημιουργία σχέσεων εξάρτησης και ελέγχου και στην εμφάνιση καχυποψίας εκ μέρους των πολιτών (Καμπούρη κ.α, 2020:125-131).

Μετά την οικονομική κρίση στην Ελλάδα, μπορούμε να διακρίνουμε δύο τάσεις στην ανάδυση τη άτυπης αλληλεγγύης της κοινωνίας των πολιτών. Η πρώτη τάση αφορά στον πολλαπλασιασμό των ΜΚΟ με ταυτόχρονο μετασχηματισμό της δραστηριοποίησής τους, κυρίως προς την κάλυψη αναγκών των «φτωχών της κρίσης» και των μεταναστών, στηριζόμενες σε νέες πηγές χρηματοδότησης, όπως τα προγράμματα της ΕΕ και τα μεγάλα ιδιωτικά ιδρύματα¹¹⁸. Η δεύτερη τάση αφορά στην εμφάνιση νέων άτυπων κινηματικών και αλληλέγγυων δράσεων και δικτύων, που περιστράφηκαν γύρω από την πολιτική αμφισβήτηση του κυρίαρχου οικονομικού και πολιτικού συστήματος¹¹⁹ με σημάδια ενισχυμένης συνοχής και αυτό-οργάνωσης σε μικρο-επίπεδο. Οι «αγανακτισμένοι στις πλατείες», το κίνημα «δεν πληρώνω», οι αντιδράσεις κατά των πλειστηριασμών κ.α., ήταν κάποιες αυθόρμητες και οικονομικά ανεξάρτητες κινηματικές δράσεις των πολιτών που πρότασσαν εναλλακτικές μορφές οργάνωσης της κοινωνικής και οικονομικής ζωής. Παρά το γεγονός ότι αυτές οι μορφές άτυπης κοινωνικής αλληλεγγύης διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην ανθρωπιστική κρίση που προκάλεσε η σοβαρή οικονομική κατάρρευση, ταυτόχρονα αναδείχθηκαν τα πεπερασμένα όρια και οι δυνατότητές τους στην κάλυψη των ανθρώπινων αναγκών και κινδύνων (Φερόνας, 2019:238-245). Μετά το καλοκαίρι του 2015, οι πολιτικές διαχείρισης και βίαιης επιβολής μέτρων σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο, η αδιάλλακτη και συχνά τιμωρητική στάση των δανειστών και η πολιτική ματαίωση των πολιτών, φαίνεται ότι δημιούργησαν μια σημαντική εξασθένηση των κινηματικών, εθελοντικών και αλληλέγγυων δράσεων και άτυπων δικτύων, αφήνοντας τις χρηματοδοτούμενες ΜΚΟ στην κυρίαρχη θέση της άτυπης κοινωνικής φροντίδας. Η άτυπη και ανεπίσημη κοινωνική αλληλεγγύη δεν δύναται να υποκαταστήσει το κράτος πρόνοιας και να νομιμοποιήσει την αδράνεια του. Κύριος εκφραστής του «συλλογικού» και εγγυητής της κοινωνικής αλληλεγγύης στις

¹¹⁷ Η χρηματοδότηση κάποιων εκ των φορέων της κοινωνίας των πολιτών δημιουργεί ερωτηματικά για το βαθμό αυτονομίας τους τόσο από το κράτος όσο και από την ηγεμόνευση στο πλαίσιο του διεθνούς καταμερισμού εργασίας και εξουσίας (Στασινοπούλου, 1996:61).

¹¹⁸ Ίδρυμα Μποδοσάκη, Ίδρυμα Ωνάση, Ίδρυμα Νιάρχος κ.α.

¹¹⁹ Η εμπιστοσύνη στα πολιτικά κόμματα αλλά και στα εργατικά συνδικάτα μειώθηκε σημαντικά (Petmesidou, 2018)

σύγχρονες δημοκρατίες του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού, πρέπει να παραμείνει με κάθε κόστος το επίσημο και θεσμοθετημένο κράτος πρόνοιας. *«Η διατήρηση της κοινωνικής συνοχής δεν μπορεί να εγκαταλειφθεί στην ανεπίσημη φροντίδα και τα εθελοντικά σχήματα. Αλλά ούτε και στην αγορά που αποτελεί κατ' εξοχήν ασταθή παράγοντα»* (Sakellaropoulos, 2011:61).

6. Η οικογένεια στον 21^ο αιώνα

Η κοινωνική πραγματικότητα, ήδη από τον 20^ο αιώνα, έχει ως κύριο χαρακτηριστικό τη μεταβολή τόσο των στοιχείων όσο και των ίδιων των εννοιών οργάνωσης του συλλογικού δημόσιου βίου αλλά και του ατομικού ιδιωτικού βίου. Μια μεταβολή, που όπως χαρακτηρίζει η Μουσούρου (2005:27), είναι πρωτοφανής σε έκταση, σε ένταση και ταχύτητα ρυθμών, γεγονός που δεν επιτρέπει τη συγχρονισμένη βίωση και συνειδητοποίηση¹²⁰ τους από όλα τα τμήματα των σύγχρονων κοινωνιών. Οι βαθύτατες, πολυσήμαντες και αλληλένδετες κοινωνικοοικονομικές και κοινωνικοπολιτισμικές μεταβολές¹²¹, έκαναν τον κόσμο όχι μόνο ποσοτικά αλλά ποιοτικά διάφορο, επιφέροντας μεταβολές στον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας του συλλογικού και ατομικού βίου και των ατομικών και συλλογικών συμπεριφορών, όχι πάντα με συνειδητό τρόπο. Παράλληλα, οι κοινωνικές μεταβολές προκαλούν βαθύτατες μεταβολές στο αξιακό σύστημα και συνακόλουθα στους θεσμούς που οι αξίες αυτές στηρίζουν και δύνανται να συνοψιστούν στην *«υποκατάσταση της ομάδας και της συλλογικότητας από το άτομο και την ατομικότητα ως άξονα κοινωνικής οργάνωσης και του αξιακού συστήματος»* (ο.π., 2005:29-31 & 55).

Ο θεσμός της οικογένειας δέχτηκε και συνεχίζει να δέχεται τρομακτικές πιέσεις και προκλήσεις για την επιβίωση του από το οικονομικό, ιδεολογικό και πολιτισμικό περιβάλλον. Έτσι οι σύγχρονες τάσεις της οικογενειακής διάρθρωσης περιλαμβάνουν την αύξηση γεννήσεων εκτός γάμου, μεγαλύτερα ποσοστά διαζυγίων, μονογονεϊκές, ανασυσταμένες και θετές οικογένειες, λιγότερους γάμους και λιγότερα παιδιά, καθυστέρηση ή μη πραγματοποίηση γάμου κ.α. Αυτό αναδεικνύει ότι η κοινωνική ρευστότητα έχει διαμορφώσει αντακλαστικά μια ρευστότητα οργάνωσης του

¹²⁰ Ο τρόπος και βαθμός που οι συνειδητοποιημένες μεταβολές αντιμετωπίζονται, δηλαδή το είδος της κοινωνικής πολιτικής που ασκείται, προσδιορίζουν τις προοπτικές μιας κοινωνίας. «Εκσυγχρονισμός, ανάπτυξη και κοινωνική πολιτική είναι έτσι μια αλυσίδα, ένα είδος κοινωνικού DNA που συνοψίζει το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον μιας κοινωνίας, σε μια συγκεκριμένη κάθε φορά στιγμή του ιστορικού-κοινωνικού χρόνου» (Μουσούρου, 2005:28).

¹²¹ Οι μεταβολές που έχουν καταστήσει τον κόσμο μας ποιοτικά διάφορο με επιπτώσεις στην οικογένεια, ενδεικτικά συνίστανται: στα εκπληκτικά τεχνολογικά επιτεύγματα, στην επιταχυνόμενη διαδικασία παγκοσμιοποίησης και την συνακόλουθη αύξηση της ανταγωνιστικότητας σε διεθνές επίπεδο με ταυτόχρονη ανικανότητα των δημόσιων θεσμών και της συλλογικής συμπεριφοράς των ανθρώπων όντων να συμφιλωθούν με αυτήν, στις μεταβολές στην εργασία που πλέον έχει εκπέσει από σταθερός άξονας κοινωνικής οργάνωσης και δεν νοείται πλέον ως πλήρης και σταθερή εργασία για όλους, στην υλική, κοινωνική και πολιτισμική εξατομίκευση των συνθηκών ζωής που ενισχύουν τον ατομικισμό που με τη σειρά του υποσκάπτει τις σχέσεις αλληλεγγύης και την κοινωνική συνοχή και στην επικράτηση της ρευστότητας και αβεβαιότητας τόσο στο συλλογικό όσο και στον ατομικό βίο, την όποια οποία διαμόρφωσε η «απότομη ρήξη μεταξύ παρελθόντος και παρόντος και η αποσύνθεση των παλαιών προτύπων ανθρώπινων κοινωνικών σχέσεων» (Μουσούρου, 2005:29-47).

ιδιωτικού βίου και ταυτόχρονα μια μεταβολή στην παραδοσιακή δομή της οικογένειας, σε επίπεδο ρόλων βάση του φύλου και ιεράρχησης εξουσιών. Καθοριστικός παράγοντας στις αλλαγές που υπέστη ο οικογενειακός θεσμός διετέλεσε η *ενδυνάμωση του ρόλου των γυναικών στις σύγχρονες κοινωνίες*, όπου διεκδίκησαν ανώτερη μόρφωση, ένταξη στην αγορά εργασίας, οικονομική ανεξαρτησία αλλά και ισότητα, έτσι ώστε να έχουν μεγαλύτερη ελευθερία στις κοινωνικές και σεξουαλικές τους σχέσεις. Το εύρος ρευστότητας που επιτρέπει ο θεσμός της σύγχρονης οικογένειας έχει διευρυνθεί, εμφανίζοντας μια αύξηση της ανεκτικότητας ως προς τη μορφή και τη δομή της, που με τη σειρά της δημιουργεί μια ασάφεια και σύγχυση στα μέλη της. Οι σύγχρονες γυναίκες και άνδρες οδηγούνται συχνά σε εξατομικευμένες λύσεις και αναδιανομή των ρόλων εξουσίας και δύναμης¹²². Η ρευστότητα στη μορφή και τη δομή της σύγχρονης οικογένειας έχουν οδηγήσει στη μη σύμπτωση της θεσμικής της προσέγγισης (αυτό που θα έπρεπε να είναι) με τον τρόπο οργάνωσης του ιδιωτικού βίου (αυτό που είναι), γεγονός που αναδεικνύεται ως η «κρίση» της οικογένειας (ο.π., 2005:85-86). Ωστόσο, η οικογένεια εξακολουθεί να *αναδεικνύεται ως αυτοτελής αξία*, εφόσον η δημιουργία και η διατήρησή της παραμένουν στις βασικές επιδιώξεις του σύγχρονου ανθρώπου, ως τρόπου οργάνωσης του ατομικού βίου.

Στον αντίποδα των κοινωνικών επιστημόνων που αναφέρονται στη διάβρωση της οικογένειας, ο Esping-Andresen (2016:10-15) θεωρεί ότι οι δυναμικές της σύγχρονης οικογένειας καθοδηγούνται από την *επανάσταση των γυναικείων ρόλων* κι όχι από το «τέλος της νοικοκυράς» ή τον μεταμοντέρνο ατομικισμό. Κατά τα πρώτα στάδια αυτής της επαναστατικής μεταβολής είναι αναμενόμενη η μείωση των γεννήσεων, η μεγαλύτερη μοναχικότητα και οι πιο ασταθείς σχέσεις, λόγω μιας κανονιστικής σύγχυσης που δημιουργείται σε επίπεδο ρόλων και ταυτοτήτων των φύλων (Esping-Andersen & Billari, 2015). Ωστόσο, μετά την προσαρμογή των ανδρών και της κοινωνίας στους νέους γυναικείους ρόλους, επέρχεται μια εξισορρόπηση στο οικογενειακό ισοζύγιο με μεγαλύτερη σταθερότητα των σχέσεων,

¹²²Βάσει της Βεμπεριανής διάκρισης, η **δύναμη** είναι η (προσωπική) ικανότητα ελέγχου της συμπεριφοράς των άλλων, ενώ η **εξουσία** είναι η (κοινωνικά) αναγνωρισμένη και αποδεκτή ικανότητα ελέγχου της συμπεριφοράς των άλλων- δηλαδή η νόμιμα ασκούμενη δύναμη (Τσαούσης, 1984). Παραδοσιακά η δύναμη αποδιδόταν στις γυναίκες και η εξουσία στους άνδρες, ωστόσο στις σύγχρονες κοινωνίες προβάλλει μια απαίτηση για την ανακατανομή τους προκειμένου να διαμορφωθεί μια νέα ισορροπία ρόλων.

με αύξηση των τάσεων αναζήτησης συντρόφων με σκοπό το γάμο και τις ανθεκτικές σχέσεις κι επιπλέον υπάρχει επιστροφή στα επίπεδα γονιμότητας, στη βάση των πραγματικών επιθυμιών των ατόμων. Αμφισβητεί την άποψη ότι η οικογένεια ως επιλογή διαβρώνεται συνεχώς και απειλείται από εξαφάνιση, λόγω των μεταμοντέρνων αξιών, της αποφυγής των δεσμεύσεων, της προτεραιότητας του ατομικισμού, της αυτονομίας και της αυτοπραγμάτωσης. Αντίθετα, θεωρεί ότι *«υπάρχουν ξεκάθαρες ενδείξεις ότι η οικογένεια πραγματοποιεί ριμπάουντ» και μαζί της και η γονιμότητα*, σε μια νέα μη-παραδοσιακή μορφή. Η οικογένεια φαίνεται να γίνεται πιο σταθερή όταν στηρίζεται σε ένα ισότιμο συμβόλαιο μεταξύ των φύλων, αυξάνοντας ταυτόχρονα και το μερίδιο ευημερίας των παιδιών.

Σε μια προσπάθεια προσδιορισμού των δύο βασικών θεωριών των κοινωνικών επιστημών που εξηγούν τις τάσεις της οικογενειακής εξέλιξης και που καταλήγουν σε συμπεράσματα περί διάβρωσης και εξαφάνισης της οικογένειάς, σε λιγότερους γάμους και παιδιά, σε περισσότερη μοναχικότητα, σε αστάθεια των σχέσεων και σε ατομική ελευθερία, Esping-Andresen (2016) διακρίνει: την *κλασική οικονομική θεωρία*¹²³ που αντιλαμβάνεται το γάμο και τη δημιουργία οικογένειας ως τον ορθολογικό τρόπο μεγιστοποίησης της ωφέλειας των συζύγων και τη θεωρία της *Δεύτερης Δημογραφικής Μετάβασης*¹²⁴ (ΔΔΜ) που στηρίζεται στην υπόθεση ότι η επικράτηση των «μεταμοντέρνων» αξιών θα καθορίσουν τους οικογενειακούς μετασχηματισμούς. Η πρώτη θεωρία¹²⁵, ισχυρίζεται ότι η επανάσταση των γυναικείων ρόλων οδηγεί σε μια όμοια θέση τις γυναίκες και τους άνδρες, σε επίπεδο εκπαίδευσης, απασχόλησης και αποδοχών, με αποτέλεσμα να χάνεται το βασικό κίνητρο της χρησιμότητας του γάμου και της οικογένειας. Η δεύτερη θεωρία¹²⁶, με βασικό επιχείρημα την πυραμίδα ιεραρχίας του Maslow, θεωρεί ότι καθώς διασφαλίζονται οι βασικές ανάγκες της ζωής, οι πολίτες θα δίνουν ολοένα και μεγαλύτερη προτεραιότητα σε ανάγκες ανώτερης τάξης όπως ο ατομικισμός, η

¹²³ Gary Becker (1981), Nock (1995; 2001), και Westoff (1986).

¹²⁴ Dirk van de Kaa (2001) και Ron Lesthaeghe (2010).

¹²⁵ Η οικονομική θεωρία του Gary Becker φαίνεται να προσφέρει μια έγκυρη και πράγματι πειστική εξήγηση για τη φάση της οικονομικής ύφεσης, ωστόσο, δεν προσφέρει μια σαφή αιτιολογία για την αντιστροφή της τάσης που διαπιστώνει ο Esping-Andresen.

¹²⁶ Αναφορικά στη μεταμοντερνιστική θέση, πέρα από την έγκυρη διαπίστωση στο θέμα της σεξουαλικότητας, εμφανίζει ένα βασικό ερμηνευτικό κενό, καθώς οι οικογενειακές προτιμήσεις παρέμειναν σε μεγάλο βαθμό αμετάβλητες τον τελευταίο μισό αιώνα (Esping-Andresen, 2016).

αναζήτηση της αυτοπραγμάτωσης και χειραφέτησης, καταλήγοντας κι αυτή στο ίδιο συμπέρασμα: της «λιγότερης οικογένειας», των λιγότερων παιδιών και των λιγότερων δεσμευτικών σχέσεων. Ωστόσο, κατά τον Esping-Andresen και στις δύο θεωρίες υπάρχει υπερεκπροσώπηση (διπλάσιο ποσοστό) των γυναικών σταδιοδρομίας με υψηλότερη εκπαίδευση σε σχέση με τις γυναίκες με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο. (ο.π., 2016:16-24)

Το σενάριο της «λιγότερης οικογένειας»¹²⁷ φαίνεται να έχει υποχωρήσει και αντικαθίσταται από το σενάριο της «περισσότερης οικογένειας» σε όλες τις βασικές διαστάσεις. Ωστόσο αυτή η ανατροπή (*Μεγάλη Δημογραφική Ανατροπή*) είναι πολύ πρόσφατη, εκδηλώνεται μόνο στον νέο αιώνα και δεν αφορά όλες της χώρες. Είναι πιο εμφανής στις *σκανδιναβικές χώρες και σχεδόν καθόλου ορατή στη Νότια Ευρώπη*. Οι μετατοπίσεις των αξιών προς περισσότερο ατομιστικές προτιμήσεις μάλλον δεν αποδεικνύονται εμπειρικά¹²⁸, αλλά αντίθετα η επιλογή για δημιουργία οικογένειας παραμένει υψηλά στις προτιμήσεις των ατόμων. Η επιστροφή στην οικογένεια είναι πολύ πιο εμφανής στις Σκανδιναβικές χώρες, όπου η συμμετρία των ρόλων του φύλου είναι πιο προχωρημένη. Εδώ η νοικοκυρά έχει εκ των πραγμάτων εξαφανιστεί και οι περισσότερες γυναίκες επενδύουν πολύ στο ανθρώπινο κεφάλαιο και αφοσιώνονται σε μια δια βίου καριέρα, ενισχύοντας το καταναλωτικό δυναμικό των ζευγαριών και επιτρέποντας την ανάθεση σε τρίτους εκείνες τις δουλειές του σπιτιού που εμποδίζουν την επαγγελματική ανέλιξη. Οι γάμοι έχουν γίνει πολύ πιο σταθεροί και η γονιμότητα έχει αυξηθεί στη Σουηδία¹²⁹, τη Δανία και τη Νορβηγία, σε αντίθεση με χώρες όπως η Ιταλία και η Ισπανία. Οι υψηλά μορφωμένοι απολαμβάνουν όλο και πιο σταθερές σχέσεις, ενώ οι λιγότερο μορφωμένοι βιώνουν όλο και πιο εύθραυστους γάμους. Οι συνθήκες που κρίνονται καθοριστικές για τη σταθερότητα των γάμων και τον υψηλό δείκτη γονιμότητας σε μια χώρα αφορούν : α) στο βαθμό πρώιμης ανάπτυξης του κράτος πρόνοιας και ιδιαίτερα στις ολοκληρωμένες και υψηλής ποιότητας πολιτικές

¹²⁷ Επιπλέον επιχείρημα στη μελέτη του αποτελεί το γεγονός ότι οι γεννήσεις μειώνονται σταθερά από το 1800, πολύ πριν οι μεταμοντέρνες αξίες είχαν πιθανότητες να επηρεάσουν τη συμπεριφορά των ανθρώπων (Esping-Andresen, 2016:22).

¹²⁸ Πρόσφατες μελέτες υπογράμμισαν στην πραγματικότητα πώς οι βασικές αξίες και προτιμήσεις σχετικά με την οικογενειακή ζωή παρουσιάζουν μικρή αλλαγή (βλέπε συγκεκριμένα Bertrand, Kamenica και Pan, 2015, Goldin, 2006, Scott and Braun, 2006) (Esping-Andresen, 2016:19).

¹²⁹ Την περίοδο συγγραφής ο Esping-Andresen διαπιστώνει ότι ο δείκτης γονιμότητας στη Σουηδία κινείται κοντά στο 1,9 .

παιδικής φροντίδας, β) στη μεγάλη δεξαμενή γυναικείας απασχόλησης σε υπηρεσίες εντός του ίδιου του κράτους πρόνοιας και γ) στη στροφή προς την πλήρη απασχόληση και των γυναικών, με περισσότερη και ποιο συμμετρική συμμετοχή των ανδρών στην οικιακή σφαίρα (ο.π., 2016:21-22).

Η θεωρία της «περισσότερης οικογένειας» με πρωτοπόρες τις σκανδιναβικές χώρες, ανέλυσε πολλές παραμέτρους και διαστάσεις της σταθερότητας των γάμων, της σχέσης μεταξύ της ισότητας φύλων και σταθερών δεσμών και τους οικονομικο-κοινωνικούς παράγοντες και πολιτικές που επιδρούν στη εξέλιξη της οικογένειας τον 21^ο αιώνα. Ωστόσο, αναφορικά στη *γονιμότητα και στην αύξησή της σε επίπεδα αναπαραγωγής της κοινωνίας*¹³⁰, τα στοιχεία της Eurostat για το δείκτη γονιμότητας (ΔΓ) της περιόδου του 2010-2019 (Πίνακας 9 του Παραρτήματος ΙΧ), δεν δείχνουν να την επιβεβαιώνουν. Η Σουηδία με Δ.Γ. στο 1,98 και η Νορβηγία με 1,95 το 2010 ακολούθησαν μια συνεχή πτωτική τάση καταλήγοντας το 2019 στο 1,71 και στο 1,53 αντίστοιχα. Παρόμοια, η Δανία και η Φινλανδία από ΔΓ στο 1,87 και για τις δύο το 2010, ακολούθησαν μια πτωτική πορεία και το 2019 εμφανίζουν ΔΓ 1,7 για τη Δανία και 1,35 για τη Φινλανδία. Παρά το γεγονός ότι ο δείκτης γονιμότητας παραμένει στις σκανδιναβικές χώρες (κυρίως Σουηδία και Δανία) υψηλότερος των ευρωπαϊκών μ.ο. και ακόμα υψηλότερος από τις χώρες του ευρωπαϊκού νότου¹³¹, δεν δύναται να επιβεβαιώσει το σενάριο την επιστροφής σε μια οικογένεια με περισσότερα παιδιά. Αντίθετα τα στοιχεία δείχνουν τη σταθερή και συνεχόμενη τάση για λιγότερα παιδιά και τη συνακόλουθη γήρανση του πληθυσμού της Ευρώπης.

Η παραπάνω παρουσίαση των διαφορετικών θέσεων και αιτιάσεων των κοινωνικών επιστημόνων γύρω από την εξέλιξη της μορφής, της σύνθεσης και της δομής οικογένειας τον 21^ο αιώνα, αναδεικνύει ακόμα περισσότερο το γεγονός ότι η *διερεύνηση των παραγόντων που διαμορφώνουν την οικογενειακή ζωή είναι ένα πολυδιάστατο και πολυσύνθετο φαινόμενο, που δύναται να επηρεάζεται από κοινωνικο-οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες*. Άλλωστε, η σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη πραγματικότητα είναι φορέας υψηλότερης κοινωνικής μορφογένεσης, γεγονός που επιβάλει στην οικογένεια τη συνεχή αντανakλαστική προσαρμογή των οικογενειακών

¹³⁰ Μια κοινωνία μπορεί να διατηρήσει το μέγεθος του πληθυσμού της μόνο εάν ο μέσος αριθμός παιδιών ανά γυναίκα υπερβαίνει το 2,1 (δείκτης γονιμότητας).

¹³¹ Για το 2019 η Ισπανία εμφανίζει δείκτη γονιμότητας 1,23, η Ιταλία 1,27 και η Ελλάδα 1,34.

σχέσεων, οι οποίες πρέπει να κατανοούνται σε σχεσιακό πλαίσιο, ως διαδικασίες σχεσιακής μορφογένεσης (Donati, 2016:154-167).

Στο πλαίσιο της συζήτησης για «περισσότερη» ή «λιγότερη» οικογένεια στις δυτικές κοινωνίες και περί κρίσης και διάβρωσης ή προσαρμογής και επιβίωσης της στις σύγχρονες ρευστές και συνεχώς μεταβαλλόμενες κοινωνικές συνθήκες, κοινός τόπος αποτελούν τα χαρακτηριστικά της οικογένειας που αφορούν στην αλλαγή μορφής και δομής της, καθώς και στο μικρότερο μέγεθός της, λόγω απόκτησης λιγότερων παιδιών. Τα στοιχεία αυτά δεν μπορούν να αιτιολογήσουν την «κρίση της οικογένειας» και τη διάβρωσή της από τη στιγμή που υπάρχει μια σταθερότητα στον τρόπο που οι άνθρωποι εμπιστεύονται την οικογένεια, τη δημιουργούν και προσβλέπουν σ' αυτήν. Ωστόσο, η οικογένεια δημιουργείται από πρόσωπα τα οποία αναζητούν ταυτόχρονα την ισορροπία κοινωνικών και προσωπικών σχέσεων και διευθετήσεων και επιζητούν να πάρουν αυτά που συχνά οι ίδιοι δεν είναι έτοιμοι να δώσουν, αναζητούν την ασφάλεια όντας οι ίδιοι ανασφαλείς, διεκδικούν τη σταθερότητα όντας οι ίδιοι ρευστοί και ανασφαλείς. Αυτό ωστόσο αφορά στην *κρίση των προσώπων* κι όχι της οικογένειας, η οποία κρίση εν τέλει αντανakλά τις δομικές συνέπειες της εξέλιξης του οικονομικο-κοινωνικού συστήματος και τις αξιακές του μετατοπίσεις. Σε μια κοινωνία γεμάτη ανασφάλεια, φόβους, ρευστότητα και αβεβαιότητα, που θριαμβεύει το φανταχτερό, το επιφανειακό, το εφήμερο, η ευκολία και η απέχθεια του κόπου, η μαζικότητα και η μη-επικοινωνία, η κυριαρχία της εικόνας έναντι της πραγματικής κοινωνικής ζωής, που η αλληλεγγύη έχει «μαραθεί» και ο ατομικισμός, ο υλισμός, η μοναχικότητα, η παθητικότητα μαζί με άλλα χαρακτηριστικά που τα συνοδεύουν, διαμορφώνουν πρόσωπα χωρίς την ικανότητα της κοινωνικότητας και της αλληλεγγύης, χωρίς ικανότητα ουσιαστικής επικοινωνίας και δημιουργίας ουσιαστικών σχέσεων, στη βάση του σεβασμού και της ευχαρίστησης αυτής της ίδιας της σχέσης. Ωστόσο, αυτές οι δομικές και συστημικές επιδράσεις στον σύγχρονο άνθρωπο, συνιστούν ένα κίνδυνο για ολόκληρη την κοινωνία κι όχι μόνο την οικογένεια (Μουσούρου, 2005:162-194).

Η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, έχει οδηγήσει το έθνος κράτος σε απώλεια της δύναμης του, ενώ οι ανεξέλεγκτες παγκόσμιες δυνάμεις συσσώρευσης συγκεντρώνουν τον πλούτο σε ένα ελάχιστο ποσοστό ανθρώπων, αφήνοντας τον κόσμο ανοιχτό στις επιχειρήσεις και κλειστό για τους ανθρώπους. Οι άνθρωποι φοβισμένοι, αβέβαιοι και ανασφαλείς, έχοντας στους ώμους τους την ατομική ευθύνη επίλυσης των δομικών προβλημάτων, απομακρύνονται συνεχώς από τη δυνατότητα

υπαρξιακής ασφάλειας βασισμένης σε συλλογικά θεμέλια. Ο φόβος του αδιόρατου εχθρού είναι ότι απέμεινε στους πολιτικούς για να διατηρήσουν την εξουσία τους, διευκολύνοντάς τους στη χρήση κρατικού αυταρχισμού και στον περιορισμό των δημοκρατικών ανθρώπινων δικαιωμάτων και ελευθεριών. Το κράτος υποχωρεί από το οικονομικό πεδίο περιορίζοντας τον κοινωνικό και προστατευτικό του ρόλο και ενισχύοντας την ποινική του παρέμβαση. Ο καθένας για τον εαυτό του, χαρωπός στη μοναχική γεμάτη δραστηριότητες ζωή του, αλλά και φοβισμένος απέναντι σε ένα αθεράπευτα κατακερματισμένο, εξατομικευμένο και συνεχώς πιο αβέβαιο και απρόβλεπτο και επικίνδυνο κόσμο, οδηγείται στην υποκατάσταση της κοινωνικής αλληλεγγύης από την ατομική ευθύνη. Η θεσμοποιημένη προστασία του κοινωνικού («προνοιακού») κράτους απογυμνώνεται και χάνει τη μεταπολεμική της νομιμοποίηση, εκθέτοντας την ασφάλεια και την φροντίδα στις ιδιοτροπίες της αγοράς, η οποία διαβρώνει τελικά την αλληλεγγύη των αδυνάτων και τους οδηγεί μόνους, με σκανδαλώδη ανεπάρκεια πόρων, στην αναζήτηση ατομικών λύσεων σε κοινωνικά παραγόμενα και συχνά παγκοσμιοποιημένα προβλήματα¹³² (Bouman, 2017). Η νεωτερικότητα εισβάλλει από παντού στην ιδιωτικότητα ατόμων και οικογενειών, υποτάσσοντας τα σε εξωτερική καθοδήγηση. Κι ενώ ο κόσμος γίνεται όλο και πιο απειλητικός και επικίνδυνος, τα παιδιά και οι έφηβοι βρίσκονται όλο και σε μεγαλύτερη και πλήρη επίδραση από την αγορά και τις κυρίαρχες αξίες της και η οικογένεια χάνει συνεχώς τη δυνατότητα να προσφέρει τις δικές της αξίες και να προστατεύσει τα μέλη της. Έτσι, η παρουσία της οικογένειας γίνεται όλο και πιο απαραίτητη στην παγκοσμιοποιημένη κοινωνία, ως ο βασικός πόρος της ευημερίας της κοινωνίας που συμβάλλει στην καλύτερη ποιότητα ζωής και στην ανάπτυξη προσωπικών και κοινωνικών αρετών και συνιστώντας το «απάνεμο λιμάνι και το στερνό καταφύγιο αγάπης και ευπρέπειας» (Lasch, 2007).

Στην **Ελλάδα** η κυρίαρχη για δεκαετίες παραδοσιακή οικογένεια φαίνεται αν και όχι τόσο ραγδαία όπως στις χώρες της βόρειας Ευρώπης να εξασθενεί. Ο Πίνακας 8 του Παραρτήματος VIII παρουσιάζει τα βασικά χαρακτηριστικά της οικογένειας και την εξέλιξή τους την περίοδο 2008-2019. Η αναλογία των γάμων ανά χίλιους κατοίκους το παραπάνω διάστημα παρουσιάζει μια σχετική σταθερότητα γύρω στη

¹³² Τα παγκόσμια προβλήματα δεν επιδέχονται τοπικές λύσεις και κυρίως για εκείνους που «προσήλθαν καθυστερημένοι στη νεωτερικότητα» και υποχρεώνονται να αναζητήσουν μόνοι τους λύσεις σε αυτά (Bouman, 2017).

τιμή 5 με τις χαμηλότερες τιμές το 2012 (4,5) και τα έτη 2018 και 2019 (4,4). Τον ίδιο βαθμό μικρών αποκλίσεων παρουσιάζει και η αναλογία των διαζυγίων με τις υψηλότερες τιμές το 2013 (1,5/1000) και το 2017 (1,8/1000). Ωστόσο, στο διάγραμμα του ίδιου παραρτήματος, μπορεί να εντοπίσει κανείς μια σημαντική αύξηση των διαζυγίων και μια σημαντική μείωση των γάμων σε σχέση με τις αρχές της δεκαετίας του 1980. Η μέση ηλικία των γυναικών για την απόκτηση του πρώτου παιδιού αυξήθηκε από το 2008 έως το 2019 κατά ενάμιση έτος (από 30,2 σε 31,7), σε μια σταθερά αυξητική πορεία. Οι γεννήσεις εκτός γάμου σχεδόν διπλασιάστηκαν από το 2008 έως το 2018 (από 5,9% σε 11,1% του συνόλου των γεννήσεων), γεγονός που αντικατοπτρίζει και μια αξιακή μετατόπιση επιλογής και κοινωνικής αποδοχής. Σημαντικό κρίνεται το γεγονός ότι το ποσοστό (%) των παιδιών 0-17 ετών που ζουν με δύο γονείς παραμένει σε επίπεδα πάνω από 91% και παρά τη μείωση 2,5 μονάδων το 2013 (από 94,8 το 2014 σε 92,3% το 2014), εξακολουθεί να βρίσκεται στο 92,1% το 2018. Οι μειώσεις αυτές αποτυπώθηκαν με σχετικές αντίστοιχες αυξήσεις των μονογονεϊκών οικογενειών (αποτελώντας το 7,4 % των οικογενειών το 2018).

Το πιο κρίσιμο ίσως στοιχείο για την Ελλάδα κρίνεται ο **δείκτης γονιμότητας** που όντας ήδη στο χαμηλό 1,5 το 2009 μειώθηκε στο 1,29 το 2013 και βρίσκεται στο 1,34 το 2019. Το γεγονός ότι το 2013 οι περισσότεροι κοινωνικοί και οικονομικοί δείκτες της χώρας βρέθηκαν στη χειρότερη υποβάθμισή τους και η κρίση¹³³ απέκτησε εμφανώς μεγαλύτερο βάθος, επιτρέπει τη δημιουργία πιθανών συσχετίσεων μεταξύ της γέννησης παιδιών και της αύξησης της φτώχειας και των σοβαρών δυσκολιών κοινωνικής αναπαραγωγής μεγάλων τμημάτων του ελληνικού πληθυσμού. Ταυτόχρονα, στη βάση του οικογενειακού προγραμματισμού, του ελέγχου των γεννήσεων, της σημασίας της υπεύθυνης επιλογής και της αξίας του παιδιού, έχουν οδηγήσει στην *παιδοκεντρικότητα της ελληνικής οικογένειας* η οποία επιδρά στην υπογεννητικότητα. Τα παιδιά αντιμετωπίζονται ως ένα *οικονομικό βάρος* στενά συνδεδεμένο με τις οικογενειακές φιλοδοξίες για το παιδί και κυρίως την επένδυση σε εκπαιδευτικό κεφάλαιο (Μουσούρου, 2005:59-65). Η μεταβολή αυτή της κοινωνικής θέσης των παιδιών μέσα στην οικογένεια σε συνδυασμό με την οικονομική κρίση και

¹³³ Διαπιστώνεται ιστορικά ότι τόσο κατά τη διάρκεια της ύφεσης της δεκαετίας του 1930 όσο και κατά μετά την κρίση του 2008 τα ποσοστά γεννήσεων μειώθηκαν απότομα. «Η πτώση των γεννήσεων σε δύσκολες στιγμές οφείλεται πρωτίστως στην αναβολή της μητρότητας. Εάν η οικονομική ύφεση παραταθεί, όπως συνέβη και στη δεκαετία του 1930, η αναβολή μπορεί κάλλιστα να μεταφραστεί σε μόνιμο έλλειμμα γονιμότητας» (Esping-Andresen, 2016).

την αναποτελεσματική και ελλιπή κοινωνική προστασία και στήριξη των οικογενειακών επιλογών, διαμορφώνουν ένα δυσμενές πλαίσιο για το δείκτη γονιμότητας.

Μια κοινωνία μπορεί να διατηρήσει το μέγεθος του πληθυσμού της μόνο εάν ο μέσος αριθμός παιδιών ανά γυναίκα υπερβαίνει το 2,1 κι αν αυτό δεν συμβεί για παρατεταμένες περιόδους, θα βρεθεί αντιμέτωπη με προβληματικές καταστάσεις. Πρώτον, ο πληθυσμός γερνάει συνεχώς, με αποτέλεσμα ένας ολοένα μικρότερος αριθμός νέων να πρέπει να φροντίζει για ένα ολοένα μεγαλύτερο αριθμό ηλικιωμένων πολιτών. Για την απεικόνιση των μεγεθών, ο δείκτης εξάρτησης από τους ηλικιωμένους¹³⁴ από το 2010 (28,6) εμφάνισε ποσοστιαία αύξηση 28,6% έως το 2020 (35,1) ενώ η προβολή¹³⁵ του δείκτη αυτού στο 2060 θα φτάσει στη τιμή 62,6 εμφανίζοντας ποσοστιαία αύξηση σε σχέση με το 2010 κατά 119%. Δεύτερον, το συνολικό μέγεθος του πληθυσμού θα συρρικνωθεί¹³⁶ και θα γίνει αντιληπτό σε μακροπρόθεσμο ορίζοντα, με πραγματικά δραματικές επιπτώσεις. Η γονιμότητα αποτελεί ένα βασικό ζήτημα ευημερίας για τα άτομα και τις οικογένειες. Στην πραγματικότητα, η απόκτηση παιδιών αποτελεί ένα από τα θεμελιώδη συστατικά στην επιδίωξη των πολιτών για ευημερία, ευτυχία και ικανοποίηση από τη ζωή (Esping-Andresen, 2016:22).

Στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης του 2008 και των συνεπειών της, η ελληνική οικογένεια, με την κυρίαρχη θέση της στην αναπαραγωγή του συστήματος της πολιτικής οικονομίας της Ελλάδας, αναγκάστηκε να δράσει περισσότερο στρατηγικά, ως συλλογικός κοινωνικοοικονομικός παράγοντας, ώστε να απορροφήσει τους διαρκώς αυξανόμενους κοινωνικούς κινδύνους και το κόστος που αφορά στην κοινωνική της αναπαραγωγή, διαμορφώνοντας ad hoc οικογενειακές πρακτικές

¹³⁴ Η αναλογία του πληθυσμού άνω των 65 ετών προς τον πληθυσμό 15-64 ετών <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00198/default/table?lang=en>

¹³⁵ <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00200/default/table?lang=en>

¹³⁶ Μια κοινωνία που διατηρεί επίμονα το δείκτη γονιμότητας κάτω από 1,4 παιδιά ανά γυναίκα, ο συνολικός πληθυσμός της στο τέλος του αιώνα θα είναι μόνο το 25 τοις εκατό του σημερινού της μεγέθους, αγνοώντας οποιαδήποτε μετανάστευση (McDonald, 2002). Η ανάκαμψη της γονιμότητας καθοδηγείται από τα μεγάλα μεταναστευτικά κύματα, ωστόσο έχει τεκμηριωθεί ότι οι μετανάστες τελικά συγκλίνουν με τον τοπικό πληθυσμό, με αποτέλεσμα η δημογραφική επίδραση να είναι μόνο προσωρινή. Οι μελέτες για τη συνεισφορά των μεταναστών καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι ο αντίκτυπός της είναι σχετικά μικρός και η ανάκαμψη της γονιμότητας (όπου έχει συμβεί) φαίνεται να οφείλεται στον αυτόχθονα πληθυσμό (Esping-Andresen, 2016:22-24).

ανθεκτικότητας, στο βαθμό που οι πόροι της το επέτρεπαν. Επομένως, πρέπει να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στις θεσμικές συνθήκες που επιτρέπουν στις οικογένειες ως συλλογικότητες να παράξουν κοινωνικοοικονομική ασφάλεια και ανεξαρτησία των μελών τους, τόσο έναντι της αγοράς όσο και έναντι του κράτους. Έτσι, εκτός από την επίδραση των πολιτικών στο τρόπο λειτουργίας της οικογένειας ως παρόχου φροντίδας, θα πρέπει να εξετάζεται ο τρόπος (επανα)θεσμοποίησης του ρόλου της οικογένειας ως συλλογικού κοινωνικοοικονομικού παράγοντα στον προνοιακό καπιταλισμό, ειδικά υπό συνθήκες διαρκούς λιτότητας, εκτεταμένης εμπορευματοποίησης, μεταρρυθμίσεων υπέρ της αγοράς και διευρυνόμενης επαναοικογενειοποίησης των κοινωνικών κινδύνων και των αντιστοίχων δαπανών φροντίδας. Η οικογένεια, πέρα από σχεσιακό υποκείμενο, αποτελεί και ένα συλλογικό φορέα που, ενώ προϋπάρχει του καπιταλισμού, ο χαρακτήρας της (επανα)προσδιορίζεται και επηρεάζεται θεμελιωδώς από τις αλληλεπιδράσεις της τόσο με το κράτος όσο και με την καπιταλιστική αγορά και τις αποτυχίες τους, ειδικά καθώς η τελευταία εξελίσσεται κάτω από τις πιέσεις της χρηματιστικοποίησης¹³⁷(Papadopoulos, T. and Roumpakis, A. 2019). Τέτοιες αλληλεπιδράσεις μεταξύ οικογένειας, κράτους και αγοράς, διαμόρφωσαν μεταβολές στη μορφή και τη δομή της ελληνικής οικογένειας, στις οικογενειακές επιλογές και στους ρόλους των μελών της, στον αριθμό των παιδιών κ.α.. Για παράδειγμα, η υψηλή ανεργία των νέων, η μη πλήρης και σταθερή εργασία και οι χαμηλοί μισθοί του προκαριάτου των νέων, φαίνεται να αύξησαν τις οικογενειακές εξαρτήσεις, τη μετανάστευση και τη γέννηση λιγότερων παιδιών. Διαχρονικά στην Ελλάδα τα μέλη της οικογένειας και κυρίως οι νέοι στηρίζονται στις οικογενειακές δομές για τη στέγαση, ελλείπει πολιτικών στέγασης και υπερβολικών τιμών των ενοικίων, ειδικά στις αστικά κέντρα.¹³⁸ Η οικογένεια με ένα παιδί μοιάζει συχνά ως μια αναπόφευκτη

¹³⁷Η χρηματιστικοποίηση, ενσωματώνοντας το νεοφιλελευθερισμό και τη νέα φάση της παγκοσμιοποίησης, αναφέρεται στη μορφή του σύγχρονου καπιταλισμού όπου την πρωτοκαθεδρία έχει το χρηματοπιστωτικό σύστημα και κεφάλαιο, το οποίο ηγεμονεύει έναντι του παραγωγικού και εμπορικού κεφαλαίου, αντλώντας αυξανόμενα δομικά υπερκέρδη μέσω «νέων χρηματοοικονομικών προϊόντων» κεφαλαίων (τραπεζικά παράγωγα, δομημένα ομόλογα, spreads και δανεισμός χωρών, swaps κ.α.).

¹³⁸ Πέρα από το διαχρονικό χαρακτηριστικό της ιδιοκατοίκησης, το τοπίο στις μισθώσεις κατοικιών υπέστη σημαντική μεταβολή στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στα αστικά κέντρα, λόγω της χρήσης της πλατφόρμας βραχυχρόνιας χρηματοδοτικής μίσθωσης, την εξαγορά ακινήτων από ξένους επενδυτές,

επιλογή για πολλά ζευγάρια. Η υποβάθμιση της εργασίας ως το μέσο επιβίωσης και κοινωνικής αναπαραγωγής και η ελλιπής στήριξη του κράτους πρόνοιας, καθιστά την απόκτηση παιδιών μια αυτοθυσία και μια επένδυση του προσωπικού κεφαλαίου στη βάση της ατομικής επιλογής και ικανοποίησης κι όχι ως κοινωνικό καλό που υποστηρίζεται θεσμικά από το κράτος αλλά και την αγορά (McDonald, 2002).

Σε πολλές περιπτώσεις, η οικογένεια λειτουργώντας ως *συλλογικός κοινωνικοοικονομικός παράγοντας* έναντι των αναγκών επιβίωσης και αναπαραγωγής των μελών της, στηρίχθηκε στα εισοδήματα των εργαζόμενων μελών της (γονέα ή ενήλικων παιδιών) ή και στις συντάξεις της προηγούμενης γενιάς. Έτσι, παρά τη συνεχή μείωση¹³⁹ των συντάξεων, αυτές συνέχισαν να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο για την επιβίωση των αναρίθμητων άνεργων μελών των οικογενειών, στο πλαίσιο της επιστροφής τους και του επαναπροσδιορισμού της οικογένειας (δείκτης επανα-οικογενειοποίησης), που πραγματοποιήθηκε σε πολλά νοικοκυριά. Οι εναπομένουσες συντάξεις επέτρεψαν σε πολλά νοικοκυριά να επιβιώσουν, καλύπτοντας συχνά διατροφικές και ιατρικές ανάγκες. Συχνά πίσω από ανθεκτικά νοικοκυριά κρύβονται μία ή δύο συνταξιούχοι, της ίδιας ή της προηγούμενης γενιάς (Καμπούρη κ.α, 2020:94).

Το «γονιδίωμα» της οικογένεια, παρά τις όποιες «μεταλλάξεις» που μοιάζει να έχει υποστεί, εξακολουθεί να είναι η πηγή και η προέλευση της κοινωνίας, χωρίς το οποίο η κοινωνία θα έχανε την ποιότητα και τη δύναμή της ως ζωντανός οργανισμός. Ως το «θεμελιώδες κύτταρο» της κοινωνίας, η οικογένεια θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ο πρωταρχικός παράγοντας εξανθρωπισμού ατόμων και κοινωνικής ζωής, ως η ζωτική πηγή για την ευημερία της κοινωνίας (Donati, 2016:163-164). Το κράτος και οι οικογενειακές πολιτικές θα πρέπει να στηρίζουν και να προωθούν με τρόπο ουσιαστικό και αποτελεσματικό τη δημιουργία οικογένειας και την απόκτηση παιδιών κι όχι την τιμωρούν με τη μεταφορά βάρους κοινωνικής αναπαραγωγής.

την τουριστική εκμετάλλευση κατοικιών κ.α., γεγονός που οδήγησε σε μεγάλη αύξηση των ενοικίων και αναντιστοιχία με τους χαμηλούς μισθούς και εισοδήματα (συχνά παράγοντας επανα-οικογενειοποίησης).

¹³⁹ Έως και 40% ή και 50% σε ορισμένες κατηγορίες συνταξιούχων.

7. Συμπεράσματα

Η κοινωνική αναπαραγωγή εμφανίζει διαφοροποιήσεις στο χώρο και στο χρόνο ως προς τις αναλογίες εισροών από μισθούς και εισοδήματα, το μέγεθος της απλήρωτης οικιακής εργασίας και τον «κοινωνικό μισθό», οι οποίες εξασφαλίζονται αντίστοιχα από τις καπιταλιστικές επιχειρήσεις, την οικογένεια, και το κράτος, επιτυγχάνοντας εν τέλει την αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος, εντός των ορίων που θέτει η επιταγή της συσσώρευσης. Σε κάποιες περιπτώσεις η κοινωνική αναπαραγωγή οικογενειών ή ατόμων δύναται να λαμβάνει πόρους και από άτυπους φορείς αλληλεγγύης, οι οποίοι συχνά υποκαθιστούν ή συμπληρώνουν τις παροχές του κράτους πρόνοιας, με τρόπο ωστόσο αποσπασματικό και λιγότερο συστηματικό.

Στη συγκριτική ανάλυση των καθεστώτων ευημερίας, η Ελλάδα ομαδοποιήθηκε άλλοτε με τις τρεις άλλες ΝΕ χώρες (Ιταλία, Ισπανία και Πορτογαλία) και άλλοτε αντιμετωπίστηκε ως μια υπανάπτυκτη παραλλαγή του κορπορατιστικού βορειοευρωπαϊκού καθεστώτος ευημερίας, με κοινό παρονομαστή την υπανάπτυξη του κράτους πρόνοιας και την *κεντρικότητα της οικογένειας ως βασικού άξονα αλληλεγγύης και κοινωνικής αναπαραγωγής*. Το χαρακτηριστικό αυτό της *εξορισμού ή από προεπιλογή (by default) μη-υποστηριζόμενης οικογενειοποίησης* της προστασίας, απέδωσε συχνά το χαρακτήρα του *οικογενειοκεντρικού καθεστώτος ευημερίας*, όπου η κεντρική θέση της οικογένειας στην αναπαραγωγή και φροντίδα σε συνδυασμό με το υπολειμματικό κοινωνικό κράτος, διαμόρφωσαν μια συνεχή και αμφίδρομη αλληλεπίδραση μεταξύ της ανάπτυξης οικογενειακών πολιτικών, της εξέλιξης των οικογενειακών εξαρτήσεων (φύλων και γενεών), της θέσης της οικογένειας στην αναπαραγωγή της κοινωνίας και του συστήματος πολιτικής οικονομίας, της πολιτισμικής κληρονομιάς και των κυρίαρχων οικογενειακών αξιών. Οι ιδεοτυπικές αυτές προσεγγίσεις των καθεστώτων ευημερίας, παρά το γεγονός ότι κρίνονται χρήσιμο εργαλείο στην κατανόηση των επιμέρους χαρακτηριστικών μέσω συγκρίσεων στο χρόνο και στο χώρο, ωστόσο δεν λαμβάνουν υπόψη τους τις σχέσεις που αυτά έχουν με τα καθεστώτα παράγωγής, απασχόλησης, κεφαλαιακής συσσώρευσης και κοινωνικής αναπαραγωγής. Το γεγονός ότι στην Ελλάδα το κράτος «κλείδωσε» την ευθύνη της παροχής φροντίδας και κοινωνικής προστασίας στην οικογένεια, ελαχιστοποιώντας το εργοδοτικό και κρατικό πολιτικοοικονομικό κόστος της κοινωνικής αναπαραγωγής, μπορεί να αναζητηθεί ήδη από τη δόμηση του κράτους πρόνοιας και να συνδεθεί στενά με την υστέρηση στη βιομηχανική και οικονομική

ανάπτυξη, τη χαμηλή παραγωγικότητα και τις επενδύσεις σε δεξιότητες και τεχνολογία, τα επίπεδα μισθών και τον καταμερισμό εργασίας στην επίσημη αγορά αλλά και στην οικογένεια, στη διάρθρωση της επιχειρηματικής δραστηριότητας (μικρές και οικογενειακές επιχειρήσεις), αλλά και στην ιστορική και πολιτική τροχιά προς τον εκσυγχρονισμό και την εδραίωση της δημοκρατίας, που όλα μαζί κληροδότησαν μια σειρά από ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αλλά και παθογένειες. Αυτή η ιστορική ανάπτυξη και εξέλιξη του συστήματος πρόνοιας της Ελλάδας αλλά και του συστήματος κοινωνικής αναπαραγωγής, μέσω διαφορετικών φορτίων κόστους αναπαραγωγής μεταξύ κράτους, αγοράς και οικογένειας, κρίνονται σημαντικά διότι και τα δύο επιδρούν διαφορετικά στις δυσκολίες και τις συνέπειες που αντιμετωπίζουν οι οικογένειες και τα άτομα, καθώς και στους μηχανισμούς που αυτά αναπτύσσουν, σε περιόδους οικονομικής κρίσης.

Σε αυτό το πλαίσιο ανάλυσης, η Μεγάλη Ύφεση του 2008 βρήκε την Ελλάδα σε μια ημιτελή προσπάθεια «εξευρωπαϊσμού/εκσυγχρονισμού» που είχε ξεκινήσει από τη δεκαετία του 90, μαζί με υψηλό δημόσιο και ιδιωτικό δανεισμό, με σημαντικές δυσλειτουργίες στο οικονομικό, κοινωνικό και διοικητικό σύστημα, με υψηλά ποσοστά φτώχειας και μια σειρά αδυναμιών και στρεβλώσεων που την ανέδειξαν ως τον πιο αδύναμο κρίκο της ΕΕ και την οδήγησαν στην εφαρμογή συμφωνιών διάσωσης και αυστηρών πολιτικών λιτότητας και δημοσιονομικής επιτήρησης. Η χρηματοπιστωτική/ οικονομική κρίση του καπιταλιστικού συστήματος και η συνακόλουθη κρίση χρέους διαφοροποίησε δυσανάλογα τις τομεακές αναλογίες συμμετοχής στην κοινωνική αναπαραγωγή, διαμορφώνοντας μια κρίση της ίδιας της κοινωνικής αναπαραγωγής και μια κατάσταση γενικευμένης ανασφάλειας για την πλειοψηφία της ελληνικής κοινωνίας. Η κατάρρευση των δύο βασικών πυλώνων της κοινωνικής αναπαραγωγής, της μισθωτής εργασίας/αυτοαπασχόλησης και του κράτους πρόνοιας, οδήγησαν στη δημιουργία συνθηκών μεταφοράς κόστους αναπαραγωγής και επιβίωσης στις οικογένειες και στην ανάγκη «επανα-οικογενειοποίησης» τμημάτων της προστασίας και της φροντίδας των μελών τους, όπου οι συνθήκες και οι οικονομικοί πόροι το επέτρεπαν. Ωστόσο, τα ίδια τα στοιχεία και οι κοινωνικοί δείκτες της ελληνικής πραγματικότητας, αναδεικνύουν την αδυναμία πολλών ατόμων ή και ολόκληρων οικογενειών να στηριχθούν στην ανεπίσημη κοινωνική πρόνοια και αλληλεγγύη της οικογένειας και να οδηγηθούν τελικά στη φτωχοποίηση, τον κοινωνικό αποκλεισμό και την υλική αποστέρηση, στη μετανάστευση -κυρίως νέου εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού- στην στήριξη από

νέες άτυπες μορφές κοινωνικής προστασίας, στη διαμόρφωση εναλλακτικών μορφών ανθεκτικότητας και επιβίωσης, συχνά συνδυάζοντας τις παραπάνω επιλογές .

Παρά το γεγονός ότι δεν είναι εφικτό να μετρηθεί ο βαθμός επαναοικογενειοποίησης της προστασίας και της φροντίδας, ούτε να καταγραφούν οι αναρίθμητοι τρόποι προσαρμογής και ανθεκτικότητας των οικογενειών και των ατόμων απέναντι στην κρίση, υπάρχουν πολλοί οικονομικοί και κοινωνικοί δείκτες της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας που μπορούν να αποτυπώσουν τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης στη διόγκωση των αναγκών και των κινδύνων, στη σοβαρή υποβάθμιση της εργασίας ως μέσο κοινωνικής ένταξης και αναπαραγωγής και στη συρρίκνωση και τον αναπροσανατολισμό της κοινωνικής πρόνοιας. Ο βαθμός επαναοικογενειοποίησης των αναγκών, θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο περεταίρω έρευνας, συσχετιζόμενος με τα στοιχεία της απογραφής του πληθυσμού του 2021 και τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά των ελληνικών νοικοκυριών, αναφορικά στα στοιχεία σύνθεσης τους και στη διαγενεακή συγκατοίκηση.

Οι δείκτες και τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν στο κεφάλαιο 5 (από χρονοσειρές) ανέδειξαν την τεράστια *διόγκωση των αναγκών και κινδύνων* που προκλήθηκε από την κρίση και τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές που εφαρμόστηκαν, στο πλαίσιο της αυστηρής δημοσιονομικής πειθαρχίας και των μνημονίων. Η σοβαρή υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου, το ποσοστό των μη εξυπηρετούμενων δανείων, ο δείκτης χρέους των νοικοκυριών, οι μειώσεις εισοδημάτων, μισθών και συντάξεων, το κλείσιμο εκατοντάδων χιλιάδων (μικρομεσαίων) επιχειρήσεων κ.α., αποκαλύπτουν τον ταχύ και βίαιο πολλαπλασιασμό αναγκών και κινδύνων, ιδιαίτερα για τα μεσαία και χαμηλά εισοδήματα, τους φτωχούς και τους αποκλεισμένους. Τα στοιχεία από τις χρονοσειρές αποτυπώνουν μια κορύφωση της κρίσης κατά τα έτη 2013 και 2014, ενώ στη συνέχεια κάποιοι δείκτες άρχισαν με αργό ρυθμό να βελτιώνονται χωρίς ωστόσο να επανέρχονται στα επίπεδα προ της κρίσης. Μετά από οκτώ χρόνια μνημονίων και πάνω από δέκα χρόνια επιτήρησης, η αξία του παραγόμενου ΑΕΠ της χώρας εξακολουθεί να βρίσκεται σε υποτετραπλάσια επίπεδα σε σχέση με το 2009 και το δημόσιο χρέος συνεχίζει την ανεξέλεκτη μεγέθυνσή του. Ένας φαύλος κύκλος δανεισμού-πληρωμών-νέου δανεισμού συνεχίζει να εξελίσσεται, με βασικότερα θύματα τα μεσαία και χαμηλά εισοδήματα, τους φτωχούς και τους αποκλεισμένους, που δυσκολεύονται ή αδυνατούν να αναπαραχθούν με αξιοπρέπεια, αντιμέτωποι με τις νέες κρίσεις του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού (υγειονομικές, ενεργειακές, γεωπολιτικές συγκρούσεις δύναμης και κυριαρχίας, προσφυγικές).

Ο ταχύς και πυκνός καταιγισμός μέτρων στην αγορά εργασίας της Ελλάδας, υποβάθμισε σοβαρά την εμπορευματοποιημένη εργασία ως μέσο επιβίωσης και κοινωνικής αναπαραγωγής: πτώση του ποσοστού συνολικής απασχόλησης, κατακόρυφη αύξηση της ανεργίας και κυρίως της μακροχρόνιας και της ανεργίας των νέων, πτωχοί εργαζόμενοι, νοικοκυριά χωρίς κανένα εργαζόμενο, ευλικοποίηση κάθε μορφής, ακύρωση εργατικών κατακτήσεων, μείωση της αυταπασχόλησης, στόχοι βαλκανιοποίησης της μισθωτής εργασίας, διαρροή επιστημονικού προσωπικού κ.α., που παρουσιάστηκαν στο κεφάλαιο 5.1, απελευθέρωσαν την αγορά εργασίας και μετακύλισαν το κόστος προσαρμογής στην εργασία και στους μισθούς, στο όνομα της ανταγωνιστικότητας και της κερδοφορίας του κεφαλαίου. Η εσωτερική υποτίμηση ονομαστικών μισθών και τιμών αποτέλεσε τη βασική στρατηγική προσαρμογής, ως υποκατάστατο της αδυναμίας νομισματικής υποτίμησης.

Το κράτος πρόνοιας της Ελλάδας ξεκινώντας από μια τάση σύγκλισης των συνολικών κοινωνικών δαπανών πριν από την κρίση, άρχισε να συρρικνώνεται μέχρι το 2013, ενώ στη συνέχεια η ανάκαμψή του δεν το επανάφερε ποτέ στα επίπεδα του 2009. Αντίθετα, η απόκλιση των κοινωνικών δαπανών διευρύνθηκε κατά πολύ από τους ευρωπαϊκούς μ.ο., όπως παρουσιάστηκε αναλυτικά στο κεφάλαιο 5.2. Στα επιμέρους πεδία κοινωνικής πολιτικής διατηρήθηκε και αυξήθηκε η μεροληψία των συντάξεων αναδεικνύοντας τη σημαντική και αυξανόμενη υπολειμματικότητα των δαπανών στα υπόλοιπα πεδία άσκησης κοινωνικής πολιτικής. Με την εφαρμογή νεοφιλελεύθερων κοινωνικών πολιτικών με έλεγχο των πόρων, στοχεύοντας κυρίως στην απόλυτη φτώχεια, η κοινωνική πρόνοια αναπροσανατολίστηκε και συρρικνώθηκε, χωρίς τελικά να μπορεί να συμβάλει ουσιαστικά στη αναπαραγωγή της κοινωνίας και αυξάνοντας εκ νέου την εμπορευματοποίηση των κοινωνικών αναγκών.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αδυναμίας επιβίωσης και αναπαραγωγής, πολλά άτομα και οικογένειες αναζήτησαν στήριξη και φροντίδα από φορείς άτυπης προστασίας (ΜΚΟ ή εθελοντικές, κινηματικές και αλληλέγγυες δράσεις και οργανώσεις), η δράση των οποίων ενισχύθηκε στην Ελλάδα της κρίσης. Η στήριξη που προσέφεραν αυτοί οι φορείς άτυπης προστασίας έναντι της ανθρωπιστικής κρίσης που προκάλεσε η οικονομική κατάρρευση, κρίνεται σημαντική, ωστόσο δείχνει να έχει πεπερασμένα όρια, να εμφανίζει αποσπασματικότητα και ασυνέχεια και να μη μπορεί να υποκαταστήσει με τρόπο επαρκή και συστηματικό το κράτος πρόνοιας. Ούτε η αγορά με τις εγγενείς και αλληπάλληλες κρίσεις της, αλλά ούτε και οι

ανεπίσημοι και εθελοντικοί φορείς δύνανται να αντικαταστήσουν το επίσημο θεσμοθετημένο κράτος πρόνοιας.

Η οικονομική κρίση και η συνακόλουθη κατάσταση γενικευμένης ανασφάλειας και αδυναμίας αναπαραγωγής που προκάλεσε, οδήγησαν την ελληνική οικογένεια, διαφοροποιημένη σε μορφή, δομή και μέγεθος από το παρελθόν, σε μια επαναοικογενειοποίηση των κινδύνων και των αναγκών των μελών της, δρώντας περισσότερο στρατηγικά, ως συλλογικός κοινωνικοοικονομικός παράγοντας, και διαμορφώνοντας ad hoc οικογενειακές πρακτικές ανθεκτικότητας, στο βαθμό που οι πόροι της και οι συνθήκες το επέτρεπαν. Ως πλαίσιο στοργής, αγάπης και αλληλεγγύης μεταξύ των μελών της, ως πρωταρχικό στήριγμα στην καθημερινή ζωή, ως πηγή βαθιών συναισθημάτων και ως το «απάνεμο λιμάνι», προσπάθησε να επαναπροσδιορίσει το ρόλο της έναντι της αγοράς και του κράτους πρόνοιας και των αποτυχιών τους στην ικανοποίηση των στόχων της ισότητας και της αποτελεσματικότητας. Το προϋπάρχον σύστημα της ελληνικής πολιτικής οικονομίας, μοιάζει πλέον να αδυνατεί να αναπαραχθεί με τους ίδιους όρους, αφήνοντας ακάλυπτες πολλές ανθρώπινες ανάγκες. Η νεοφιλελεύθερη μετατόπιση, οικονομίας και κοινωνικής πολιτικής, κατά τη διαχείριση της κρίσης και των συνεπειών της, λειτουργώντας σε βάρος της συνολικής κοινωνικής ευημερίας, επιβάρυνε την οικογένεια με επιπλέον φορτίο και κόστος κοινωνικής αναπαραγωγής, αναγκάζοντας την να παραμείνει ο βασικός θεσμός και μηχανισμός για τη στήριξη και την από-εμπορευματοποιημένη ικανοποίηση των αναγκών των μελών της.

Η οικογένεια, παρά την όποια αποθεσμοποίηση της, εξακολουθεί να *αναδεικνύεται ως αυτοτελής αξία*, εφόσον η δημιουργία και η διατήρησή της παραμένουν στις βασικές επιδιώξεις του σύγχρονου ανθρώπου, ως τρόπου οργάνωσης του ατομικού βίου, με λιγότερη έμφαση στη μορφή του οικογενειακού σχήματος και σταθερή προσήλωση στις λειτουργίες που επιτελεί και στις σχέσεις των προσώπων και των ρόλων. Η όποια απειλή για μεταμοντέρνα διάβρωση και εξαφάνιση της οικογένειας ή για αναχρονιστικό καταναγκασμό δεν δείχνει να επιβεβαιώνεται, αλλά αντίθετα αναδεικνύεται ότι οι παράγοντες που διαμορφώνουν την οικογενειακή ζωή είναι ένα πολυδιάστατο και πολυσύνθετο φαινόμενο, που δύναται να επηρεάζεται από κοινωνικο-οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες. Η αποθεσμοποίηση που δείχνει να εμφανίζει στις μέρες μας, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι διαμορφώνει νέα σχεσιακά πλαίσια που δίνουν μια νέα θεσμική αίσθηση για την οικογένεια. Η παρουσία της οικογένειας γίνεται όλο και πιο απαραίτητη στην παγκοσμιοποιημένη

κοινωνία, ως ο βασικός πόρος της ευημερίας της κοινωνίας χωρίς λειτουργικά ισοδύναμα, καθώς αποτελεί ένα μη ανταγωνιστικό σχεσιακό αγαθό τόσο για τα μέλη της, δημιουργώντας ότι άλλοι τρόποι ζωής δεν μπορούν, όσο και για την κοινωνία, αφού μπορεί να αναπτύξει λειτουργίες που καμιά άλλη μορφή ζωής δεν μπορεί. Η μεταβολή του σχήματος, της δομής και του μεγέθους της οικογένειας δεν συνιστούν την κρίση της, αλλά αναδεικνύουν την επιβίωση και την προσαρμοστικότητα της στο σύγχρονο ρευστό και ραγδαίως μεταβαλλόμενο παγκοσμιοποιημένο κόσμο. Οι δομικές συνέπειες της εξέλιξης του οικονομικο-κοινωνικού συστήματος και οι αξιακές μετατοπίσεις του υπέρ της νεοφιλελεύθερης αγοράς, είναι αυτές που απειλούν όλες τις μορφές κοινωνικής ζωής και που οδηγούν τα άτομα ακόμα περισσότερο στο «λιμάνι» των προσωπικών σχέσεων αγάπης και ευπρέπειας της οικογένειας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

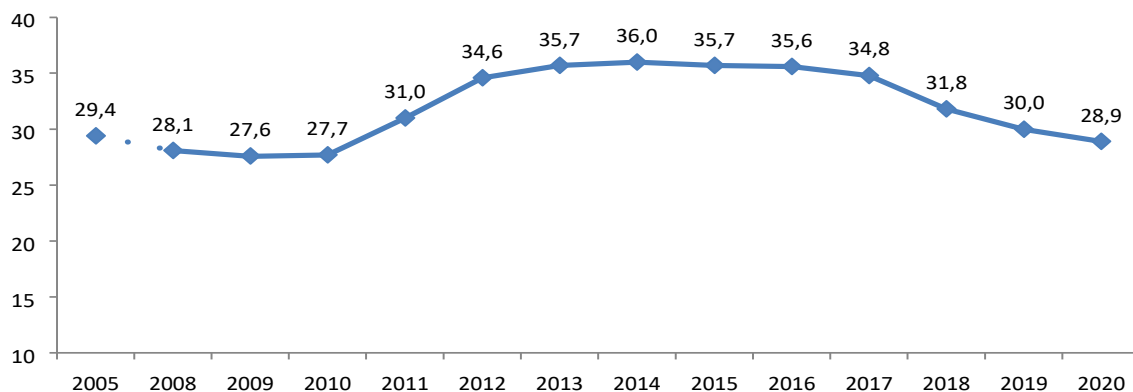
Πίνακας 2: Δημόσιες δαπάνες για οικογένεια και προσχολική φροντίδα των παιδιών στην Ελλάδα (2008-2019)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Συνολικές δημόσιες κοινωνικές δαπάνες για την οικογένεια ως ποσοστό % του ΑΕΠ	----	1,0	1,0	1,0	1,2	1,3	1,4	1,3	1,3	1,6	-----	-----
Συνολικές δημόσιες δαπάνες για την οικογένεια και τα παιδιά σε δις ευρώ	----	2,38	2,24	2,03	2,26	2,34	2,48	2,29	2,27	2,83		
Δημόσιες κοινωνικές δαπάνες για την οικογένεια σε χρήμα, ως ποσοστό % του ΑΕΠ	0,8	0,9	0,9	0,9	0,8	1,0	1,0	0,9	0,9	1,3	-----	-----
Ποσοστό % παιδιών ηλικίας 0-2 ετών εγγεγραμμένα σε τυπική προσχολική φροντίδα	15,6	15,7	11,3	21,3	22,4	16,9	13,8	14,1	11,5	23,4	44,00	35,3
Ποσοστό % παιδιών ηλικίας 3-5 ετών εγγεγραμμένα σε τυπική προσχολική φροντίδα	-----	-----	-----	-----	-----	56,1	71,0	63,0	63,1	65,3	-----	-----

ΠΗΓΗ: OECD <https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=27359#>

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II

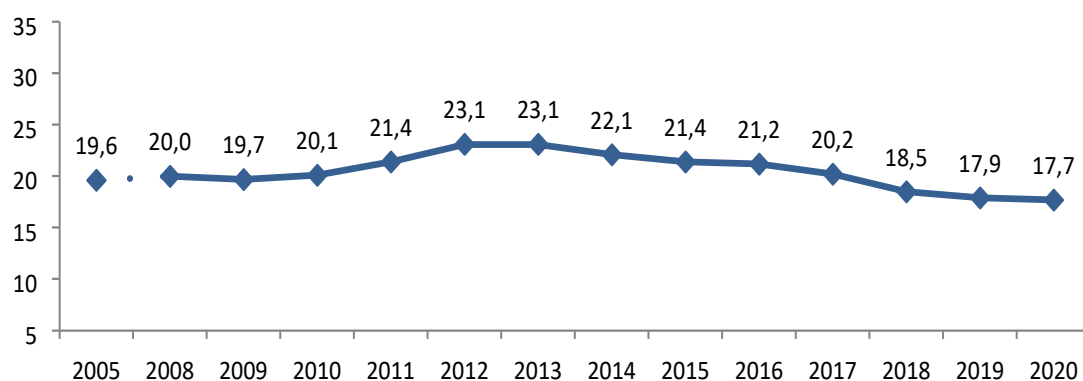
Γράφημα 4: Ποσοστό (%) πληθυσμού σε κίνδυνο φτώχειας ή σε κοινωνικό αποκλεισμό*: 2008 – 2020

ΠΗΓΗ: ΕΛΣΤΑΤ

***Πληθυσμός σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικό αποκλεισμό:** Ο δείκτης αυτός αντιστοιχεί στο άθροισμα των ατόμων που βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας ή σοβαρής υλικής στέρησης ή ζουν σε νοικοκυριά με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας. Τα άτομα καταμετρώνται μόνο μία φορά ακόμη και αν υπάρχουν σε πολλούς υποδείκτες. Σε κίνδυνο φτώχειας βρίσκονται τα άτομα με ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα κάτω από το όριο κινδύνου φτώχειας, το οποίο ορίζεται στο 60 % του εθνικού διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος (μετά από κοινωνικές μεταβιβάσεις). Η υλική στέρηση καλύπτει δείκτες που σχετίζονται με την οικονομική καταπόνηση και τα διαρκή αγαθά. Τα άτομα με σοβαρή υλική στέρηση έχουν σοβαρά περιορισμένες συνθήκες διαβίωσης λόγω έλλειψης πόρων, αντιμετωπίζουν τουλάχιστον 4 από τα 9 ακόλουθα στοιχεία στέρησης: δεν μπορούν να αντέξουν οικονομικά i) να πληρώσουν ενοίκιο ή λογαριασμούς κοινής ωφελείας, ii) να διατηρήσουν το σπίτι επαρκώς ζεστό, iii) να αντιμετωπίσουν απροσδόκητα έξοδα, iv) τρώτε κρέας, ψάρι ή ισοδύναμο πρωτεΐνης κάθε δεύτερη μέρα, v) μια εβδομάδα διακοπές μακριά από το σπίτι, vi) αυτοκίνητο, vii) πλυντήριο ρούχων, viii) έγχρωμη τηλεόραση ή ix) τηλέφωνο. Τα άτομα που ζουν σε νοικοκυριά με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας είναι τα άτομα ηλικίας 0-59 ετών που ζουν σε νοικοκυριά όπου οι ενήλικες (ηλικίας 18-59 ετών) εργάζονται το 20% ή λιγότερο του συνολικού δυναμικού εργασίας τους κατά το παρελθόν έτος..

Γράφημα 5: Ποσοστό πληθυσμού σε κίνδυνο (σχετικής) φτώχειας: 2008 – 2020***

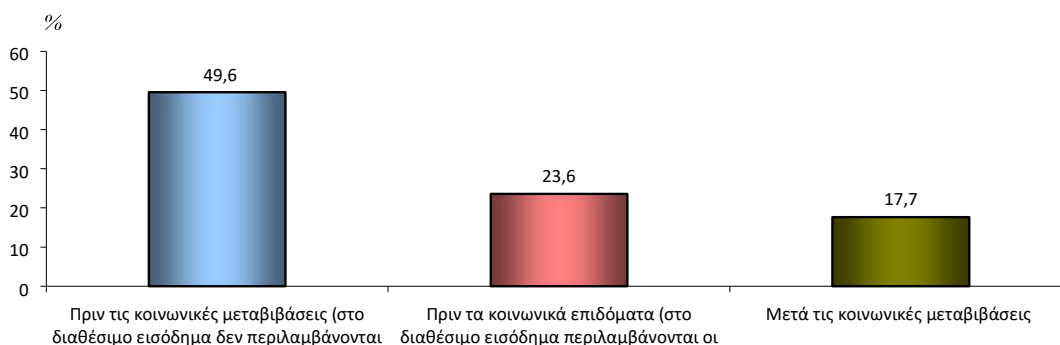

ΠΗΓΗ: ΕΛΣΤΑΤ

**** Ως κίνδυνος φτώχειας μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις** ορίζεται το ποσοστό των ατόμων που ζουν σε νοικοκυριά, των οποίων το συνολικό ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα είναι **χαμηλότερο του 60% του εθνικού διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος**. Σημειώνεται ότι οι πληθυσμιακές ομάδες που κατά τεκμήριο είναι φτωχές, όπως άστεγοι, παράνομοι οικονομικοί μετανάστες, Ρομά που μετακινούνται και αλλάζουν τόπο διαμονής κ.λπ., υπο-αντιπροσωπεύονται στην έρευνα.

- Τα νοικοκυριά που βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας εκτιμώνται σε 697.590 σε σύνολο 4.115.678 νοικοκυριών και τα μέλη τους σε **1.861.963** στο σύνολο των **10.514.769** ατόμων του **εκτιμώμενου πληθυσμού της Χώρας**.
- Ο κίνδυνος φτώχειας για **παιδιά ηλικίας 0-17 ετών (παιδική φτώχεια) ανέρχεται το 2020 σε 21,4%** σημειώνοντας αύξηση κατά 0,3 ποσοστιαίες μονάδες σε σχέση με το 2019, ενώ για τις ομάδες ηλικιών 18-64 ετών και 65 ετών και άνω ανέρχεται σε 18,5% και 13,2%, αντίστοιχα.

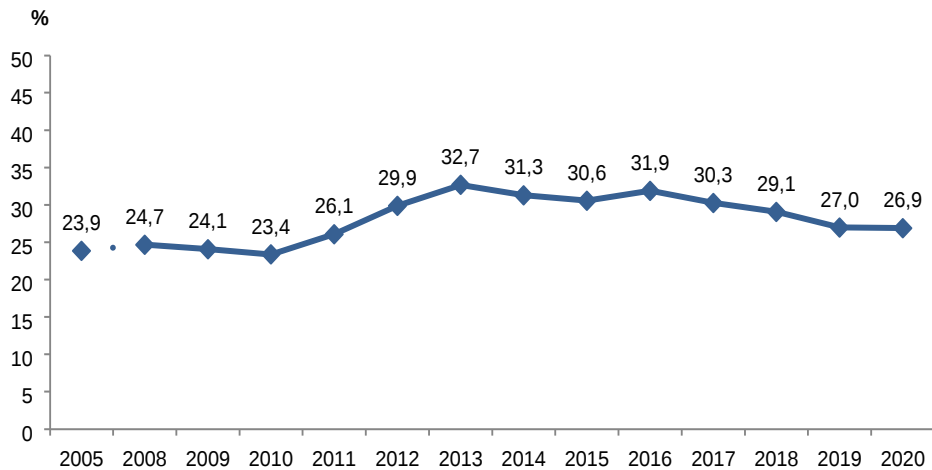
Γράφημα 6: Ποσοστό κινδύνου φτώχειας και Κοινωνικές μεταβιβάσεις

ΠΗΓΗ: ΕΛΣΤΑΤ

- **Κοινωνικά επιδόματα** είναι η κοινωνική βοήθεια (Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα, επίδομα θέρμανσης, επίδομα στέγασης, εισοδηματική ενίσχυση οικογενειών ορεινών και μειονεκτικών περιοχών, καθώς και οικογενειών με χαμηλά εισοδήματα και τέκνα υποχρεωτικής εκπαίδευσης, παροχές παλιννοστούντων, προσφύγων, αποφυλακισμένων, τοξικομανών, Επίδομα Κοινωνικής Αλληλεγγύης Ανασφαλιστών Υπερηλίκων, βοηθήματα για αντιμετώπιση πρώτων αναγκών ατόμων πληγέντων από σεισμό, πλημμύρα κλπ.), τα οικογενειακά επιδόματα, τα επιδόματα/βοηθήματα ανεργίας, τα επιδόματα/βοηθήματα ασθένειας, τα επιδόματα/βοηθήματα αναπηρίας - ανικανότητας και οι εκπαιδευτικές παροχές.
- Ως **συντάξεις** θεωρούνται οι συντάξεις γήρατος από εργασία και οι συντάξεις/βοηθήματα από τον/τη σύζυγο.
- Οι **κοινωνικές μεταβιβάσεις** (συμπεριλαμβανομένων των συντάξεων) αποτελούν το **34,9% του συνολικού ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος** των νοικοκυριών της χώρας, εκ του οποίου οι **συντάξεις αναλογούν στο 87,3%**, ενώ τα **κοινωνικά επιδόματα στο 12,7%**.
- Για τους **ανέργους**, όπως ήδη αναφέρθηκε, ο κίνδυνος φτώχειας είναι σημαντικά μεγαλύτερος και ανέρχεται σε **45,2%**, παρουσιάζοντας σημαντική διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών (51,7% και 39,4% αντίστοιχα).
- Ο κίνδυνος φτώχειας για τους εργαζομένους με **πλήρη απασχόληση ανέρχεται σε 8,8%**, ενώ για τους **εργαζομένους με μερική απασχόληση ανέρχεται σε 20,6%**

Γράφημα 7: Βάθος (χάσμα) κινδύνου φτώχειας: 2008-2020

ΠΗΓΗ: ΕΛΣΤΑΤ

- Το **βάθος (χάσμα) κινδύνου φτώχειας** αναφέρεται στην εισοδηματική κατάσταση των ατόμων που βρίσκονται κάτω από το κατώφλι της φτώχειας. Για την εκτίμησή του υπολογίζεται η διαφορά μεταξύ του κατωφλίου του κινδύνου φτώχειας για το σύνολο του πληθυσμού και του διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος του φτωχού πληθυσμού, η οποία εκφράζεται ως ποσοστό επί του κατωφλίου του κινδύνου φτώχειας.
- Το βάθος κινδύνου φτώχειας για τα **παιδιά ηλικίας 0-17 ετών εκτιμάται σε 28,5%**, αυξημένο κατά 2,7 ποσοστιαίες μονάδες σε σχέση με το έτος 2019, ενώ για τα άτομα ηλικίας 65 ετών και άνω εκτιμάται σε 14,6%, παρουσιάζοντας μείωση κατά 3,1 ποσοστιαίες μονάδες σε σχέση με το έτος 2019
- Το βάθος (χάσμα) κινδύνου το έτος **2005 ήταν 23,9%**, ενώ, σημειώνοντας αυξητική πορεία στη διάρκεια της δεκαετίας, ανήλθε σε **32,7% το 2013** (μέγιστη τιμή). Έκτοτε, παρουσιάζει ανξομειώσεις, σημειώνοντας τιμή **26,9% για το έτος 2020**.

EU-SILC: Η Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών αποτελεί τη βασική πηγή αναφοράς των συγκριτικών στατιστικών για την κατανομή του εισοδήματος και τον κοινωνικό αποκλεισμό σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Η συγκρισιμότητα των στοιχείων θεωρείται εξασφαλισμένη, αφού η έρευνα διενεργείται σε όλα τα κράτη μέλη, χρησιμοποιώντας κοινές μεταβλητές και ορισμούς.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ

**ΠΙΝΑΚΑΣ 3: ΔΕΙΚΤΕΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΕΡΓΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΙΣΕΙΣ ΜΕ Μ.Ο. ΤΗΣ ΕΕ (2008-2020)**

ΔΕΙΚΤΗΣ		2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ποσοστό συνολικής απασχόλησης % (15-64 ετών) στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού	ΕΛΛΑΔΑ	-----	60,7	58,8	54,9	50,4	48,5	49,2	50,7	51,8	53,2	54,5	56,1	53,7
	ΕΕ-27	-----	63,6	63,3	63,5	63,3	63,2	63,9	64,7	65,7	66,8	67,8	68,5	67,7
	ΕΕ-19	-----	64,3	64,0	64,1	63,7	63,5	63,9	64,6	65,5	66,5	67,4	68,1	67,1
Συνολικό Ποσοστό ανεργίας % (15-74 ετών)	ΕΛΛΑΔΑ	-	9,6	12,7	17,9	24,5	27,5	26,5	24,9	23,6	21,5	19,3	17,3	16,3
	ΕΕ-27	-	9,1	9,8	9,9	10,8	11,4	10,8	10,0	9,1	8,1	7,2	6,7	7,0
	ΕΕ-19	-	9,6	10,1	10,2	11,3	12,0	11,6	10,8	10,0	9,0	8,1	7,5	7,8
Ποσοστό Μακροχρόνιας ανεργίας στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού % (15-74 ετών)	ΕΛΛΑΔΑ	3,7	3,9	5,7	8,8	14,5	18,5	19,5	18,2	17,0	15,6	13,6	12,2	10,9
	ΕΕ-27	2,8	3,1	4,0	4,3	4,9	5,5	5,5	5,0	4,4	3,8	3,2	2,8	2,5
	ΕΕ-19	---	3,4	4,3	4,6	5,2	5,9	6,0	5,5	5,0	4,4	3,8	3,3	2,9
Ποσοστό % εργαζόμενων σε κίνδυνο φτώχειας	ΕΛΛΑΔΑ	14,3	13,8	13,8	11,9	15,1	13,1	13,4	13,4	14,1	12,9	11,0	10,2	-
	ΕΕ-27	8,6	8,4	8,3	8,8	9,0	9,0	9,5	9,5	9,6	9,4	9,4	9,0	-
	ΕΕ-19	8,1	8,2	8,0	8,5	8,6	8,7	9,4	9,4	9,5	9,4	9,2	8,9	-
Ποσοστό % μερικής απασχόλησης ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης	ΕΛΛΑΔΑ	-	14,6	16,5	17,8	19,4	21,1	21,9	23,1	26,4	27,1	26,6	30,1	28,5
	ΕΕ-27	-	25,4	26,6	27,6	28,8	30,0	30,1	30,6	30,9	31,3	31,2	31,6	28,2
	ΕΕ-19	-	26,7	27,7	28,7	30,0	31,4	31,7	32,3	32,8	33,4	33,2	33,7	29,4
Ποσοστό % ατόμων 18-59 ετών που διαβιούν σε νοικοκυριά χωρίς κανένα εργαζόμενο	ΕΛΛΑΔΑ	-	8,4	10,3	13,7	17,6	19,6	18,8	18,1	17,1	16,1	14,8	13,6	13,5
	ΕΕ-28	-	10,2	10,5	10,6	10,9	11,2	11,0	10,6	10,2	9,6	9,0	8,7	-
	ΕΕ-19	-	9,2	10,2	10,3	10,9	11,5	11,5	11,1	10,7	10,2	9,6	9,3	9,8

ΠΗΓΗ: EUROSTAT

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ IV

**ΠΙΝΑΚΑΣ 4: ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΑΕΠ, ΧΡΕΟΥΣ, ΕΤΗΣΙΩΝ
ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΩΝ ΑΠΟ ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΒΑΣΙΚΟΥ ΜΙΣΘΟΥ**

ΕΛΛΑΔΑ	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
ΑΕΠ σε τρέχουσες τιμές αγοράς σε δις €	237,534	224,124	203,308	188,389	179,616	177,349	176,110	174,237	177,152	179,727	183,250	165,830
Ποσοστιαία μεταβολή % του ΑΕΠ με έτος βάσης το <u>2009</u>		-5,65	-14,41	-20,69	-24,38	-25,34	-25,86	-26,65	-25,42	-24,34	-22,85	-30,19
Μερίδιο του ΑΕΠ που αφορά τις αμοιβές εργαζομένων (σε δις €, ΑΕΠ ως εισόδημα)	84,874	80,474	74,330	67,853	62,263	62,541	61,770	62,992	63,853	65,900	67,476	65,795
Ποσοστιαία μεταβολή % του μεριδίου μισθών με έτος βάσης το <u>2009</u>		-5,18	-12,42	-20,05	-26,64	-26,31	-27,22	-25,78	-24,77	-22,36	-20,50	-22,48
Καθαρό δημόσιο χρέος σε τρέχουσες τιμές (γενικής κυβέρνησης) σε δις €	301,062	330,570	356,235	305,085	320,498	319,629	311,729	315,012	317,481	334,721	331,072	341,086
Μέσο ισοδύναμο* ατομικό διαθέσιμο εισόδημα: 2009-2020 (σε €)**	13.505	13.896	12.637	10.676	9.303	8.879	8.682	8.672	8.800	9.034	9.382	9.993
Ποσοστιαία μεταβολή % του μέσου ισοδύναμου ετήσιου εισοδήματος με έτος βάσης το 2009		2,90	-6,43	-20,95	-30,11	-34,25	-35,71	-35,79	-34,84	-33,11	-30,53	-26,01
Κατώτατοι μισθοί (ετήσιο εισόδημα) σε τρέχουσες τιμές (σε €)	9.875	10.050	10.130	8.484	8.205	8.205	8.205	8.205	8.205	8.205	9.025	9.100
Ο δείκτης χρέους των νοικοκυριών (%)***	81,95	99,03	105,58	115,28	115,39	109,69	104,75	102,21	97,71	97,94	90,63	88,12

ΠΗΓΗ : OECD <https://stats.oecd.org/Index.aspx?QueryId=25148>

* Ως **ισοδύναμο διαθέσιμο ατομικό εισόδημα** ορίζεται το συνολικό διαθέσιμο εισόδημα του νοικοκυριού μετά τη διαίρεσή του με το ισοδύναμο μέγεθος του νοικοκυριού.

Επισημαίνεται ότι στην κατανομή κατά άτομο θεωρείται, με βάση τον παραπάνω ορισμό, ότι το κάθε μέλος του νοικοκυριού κατέχει το ίδιο εισόδημα που αντιστοιχεί στο ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα. Αυτό σημαίνει ότι το κάθε μέλος του νοικοκυριού απολαμβάνει το ίδιο επίπεδο διαβίωσης. Συνεπώς, στην κατά άτομο κατανομή, το εισόδημα που αποδίδεται σε κάθε άτομο δεν αντιπροσωπεύει χρηματική απολαβή, αλλά έναν δείκτη επιπέδου διαβίωσης.

Το **συνολικό διαθέσιμο εισόδημα ενός νοικοκυριού υπολογίζεται ως το άθροισμα των εισοδημάτων των μελών των νοικοκυριών (εισόδημα από μισθωτές υπηρεσίες, από αυτοαπασχόληση, συντάξεις, επιδόματα ανεργίας, εισόδημα από ακίνητη περιουσία, οικογενειακά επιδόματα, τακτικές χρηματικές μεταβιβάσεις κλπ.)**, δηλαδή του συνόλου των καθαρών αποδοχών από όλες τις πηγές εισοδήματος μετά την αφαίρεση των τυχόν παροχών προς άλλα νοικοκυριά. Στο ποσό αυτό πρέπει να προστεθεί και ο φόρος που, ενδεχομένως, επιστράφηκε και αφορούσε στην εκκαθάριση των εισοδημάτων του προηγούμενου έτους.

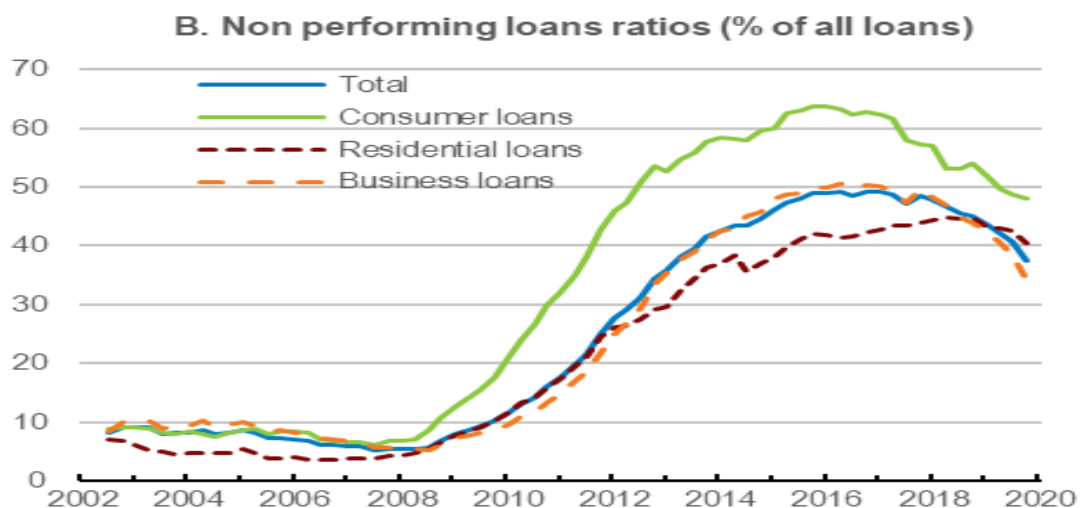
****ΠΗΓΗ ΕΛΣΤΑΤ:** <https://www.statistics.gr/documents/20181/e944c120-8160-e879-8ca6-203c8f298156>
https://stats.oecd.org/Index.aspx?datasetcode=SNA_TABLE1_ARCHIVE#

*** Ο δείκτης χρέους των νοικοκυριών παρουσιάζει το **συνολικό ανεξόφλητο χρέος των νοικοκυριών ως ποσοστό του ακαθάριστου διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών**. Το χρέος των νοικοκυριών αποτελείται σε μεγάλο βαθμό από δάνεια, κυρίως στεγαστικά, αλλά και άλλους τύπους υποχρεώσεων όπως καταναλωτική πίστη (π.χ. πιστωτικές κάρτες, δάνεια αυτοκινήτων).

Ένας δείκτης χρέους πάνω από (κάτω από) 100% υποδηλώνει ότι το ανεξόφλητο χρέος των νοικοκυριών είναι μεγαλύτερο (μικρότερο) από την ετήσια ροή του διαθέσιμου εισοδήματος. Είναι σαφές ότι οι υψηλοί δείκτες χρέους των νοικοκυριών, όπως ισχύει για τους υψηλούς δείκτες δημόσιου χρέους, μπορεί να δημιουργήσουν έναν συγκεκριμένο κίνδυνο ή ευπάθεια για τα νοικοκυριά, ειδικά όταν είναι άνισα κατανομημένα σε διαφορετικές ομάδες νοικοκυριών. Από την άλλη όμως, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη και η διαθεσιμότητα περιουσιακών στοιχείων, π.χ. κατοικίες, για τις οποίες έχει γίνει ο δανεισμός.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ V

ΓΡΑΦΗΜΑ 8: ΜΗ ΕΞΥΠΗΡΕΤΟΥΜΕΝΑ ΔΑΝΕΙΑ ΣΕ ΠΟΣΟΣΤΟ % ΕΠΙ ΤΟΥ ΣΥΝΟΛΟΥ ΤΩΝ ΔΑΝΕΙΩΝ

**Πίνακας 5: Δείκτες μη εξυπηρετούμενων δανείων
(% επί του συνόλου των δανείων)**

	Σύνολο	Καταναλωτικά δάνεια	Στεγαστικά δάνεια	Επιχειρηματικά δάνεια
Μάρτιος 2008	5,4	6,8	4,2	5,6
Μάρτιος 2009	6,8	10,6	6,5	6,1
Μάρτιος 2010	10,2	17,6	10,3	8,6
Μάρτιος 2011	15,9	29,8	15,9	13,2
Μάρτιος 2012	24,9	42,6	24,5	21,7
Μάρτιος 2013	34,5	53,4	29,2	33,5
Μάρτιος 2014	41,5	57,6	36,2	41,2
Μάρτιος 2015	44,6	59,6	37,0	45,8
Μάρτιος 2016	48,9	63,8	42,0	49,9
Μάρτιος 2017	49,1	62,7	42,2	50,3
Μάρτιος 2018	48,6	57,3	44,0	49,7
Μάρτιος 2019	45,1	54,0	44,7	43,9
Μάρτιος 2020	37,4	47,9	40,4	34,2

Πηγή: Bank of Greece; European Banking Authority (2020), "Risk Dashboard, Data as of Q4 2019" and IMF (2020), IMF Financial Soundness Indicators Database., <https://doi.org/10.1787/888934154186>

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ VI

Πίνακας 6 : Η εξέλιξη των ποσοστών των NETTs στην Ελλάδα την περίοδο 2008-2020.

ΔΕΙΚΤΗΣ	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ποσοστό* (%) του πληθυσμού ηλικίας 15-29 ετών εκτός απασχόλησης, εκπαίδευσης ή κατάρτισης	16,0	16,6	18,1	21,6	26,7	28,5	28,3	26,6	23,5	22,8	21,5	19,6	18,7
Ποσοστό (%) του πληθυσμού ηλικίας 15-19 ετών εκτός απασχόλησης, εκπαίδευσης ή κατάρτισης	8,2	7,9	7,5	8,3	10,7	9,3	10,5	8,4	8,1	8,5	8,1	6,7	6,7
Ποσοστό (%) του πληθυσμού ηλικίας 20-24 ετών εκτός απασχόλησης, εκπαίδευσης ή κατάρτισης	16,7	17,8	21,1	24,1	30,4	33,1	31,3	28,1	25,0	24,0	22,9	22,0	18,7
Ποσοστό (%) του πληθυσμού ηλικίας 25-29 ετών εκτός απασχόλησης, εκπαίδευσης ή κατάρτισης	21,3	22,1	23,8	30,0	37,1	41,1	41,2	39,9	35,9	34,6	32,8	30,1	29,3

ΠΗΓΗ: OECD

* Τα ποσοστά των NEETS αφορούν στο σύνολο και των δύο φύλων (αγόρια και κορίτσια) αυτής της ηλικίας. Να σημειωθεί ότι, βάσει των στοιχείων των χρονοσειρών του OECD, ενώ μέχρι την κρίση το ποσοστό των γυναικών αυτής της κατηγορίας (15-29) ήταν διπλάσιο από αυτό των ανδρών, μετά το 2010 το χάσμα μεταξύ τους άρχισε να συγκλίνει σταδιακά και το 2020 εξισώθηκε (18,7 αγόρια και 18,8 κορίτσια).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ VII

ΠΙΝΑΚΑΣ 7 :ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΚΑΤΑ ΚΕΦΑΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ ΑΝΑ
ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΣΕ ΜΟΝΑΔΕΣ ΑΓΟΡΑΣΤΙΚΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ (ΜΑΔ) ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ
ΣΥΓΚΡΙΣΕΙΣ ΜΕ Μ.Ο. ΤΗΣ ΕΕ (2010-2019)

ΔΕΙΚΤΗΣ		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
<u>ΣΥΝΟΛΙΚΕΣ</u> <u>ΚΑΤΑ ΚΕΦΑΛΗ</u> <u>ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ</u> <u>ΔΑΠΑΝΕΣ ΣΕ</u> <u>ΕΠΙΠΕΔΟ</u> <u>ΑΓΟΡΑΣΤΙΚΗΣ</u> <u>ΔΥΝΑΜΗΣ</u>	ΕΛΛΑΔΑ	5.415,97	5.262,40	5.187,26	4.837,96	5.002,35	5.188,64	5.160,01	5.051,23	5.136,38	5.197,43
	ΕΕ-27	7.018,16	7.174,31	7.395,30	7.491,52	7.668,75	7.997,23	7.951,42	8.097,33	8.247,71	8.692,82
	ΕΕ-18	7.702,43	7.845,79	8.061,74	8.205,47	8.421,63	8.781,58	8.772,58	8.880,39	9.097,98	9.422,82
<u>ΚΑΤΑ ΚΕΦΑΛΗ</u> <u>ΔΑΠΑΝΕΣ ΓΙΑ</u> <u>ΣΥΝΤΑΞΕΙΣ ΣΕ</u> <u>ΕΠΙΠΕΔΟ</u> <u>ΑΓΟΡΑΣΤΙΚΗΣ</u> <u>ΔΥΝΑΜΗΣ</u>	ΕΛΛΑΔΑ	2.543,52	2.655,68	2.766,68	2.575,55	2.762,44	2.990,21	2.910,42	2.763,90	2.800,83	2.834,25
	ΕΕ-27	2.683,10	2.778,53	2.895,98	2.959,99	3.053,61	3.207,56	3.207,42	3.261,41	3.364,88	3.495,71
	ΕΕ-18	2.952,87	3.049,53	3.157,75	3.218,41	3.312,35	3.476,70	3.472,95	3.521,87	3.620,03	3.743,24
<u>ΚΑΤΑ ΚΕΦΑΛΗ</u> <u>ΕΠΙΔΟΜΑΤΑ ΓΙΑ</u> <u>ΑΝΕΡΓΙΑ ΣΕ</u> <u>ΕΠΙΠΕΔΟ</u> <u>ΑΓΟΡΑΣΤΙΚΗΣ</u> <u>ΔΥΝΑΜΗΣ</u>	ΕΛΛΑΔΑ	337,60	330,82	260,04	250,60	209,23	185,45	190,78	187,11	192,48	205,64
	ΕΕ-27	422,06	407,12	407,07	413,74	393,40	378,69	365,14	351,24	342,94	393,60
	ΕΕ-18	533,01	517,23	518,32	532,20	516,71	506,33	480,92	456,88	447,63	454,22
<u>ΚΑΤΑ ΚΕΦΑΛΗ</u> <u>ΔΑΠΑΝΕΣ ΓΙΑ</u> <u>ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ</u> <u>ΠΑΙΔΙΑ ΣΕ</u> <u>ΕΠΙΠΕΔΟ</u> <u>ΑΓΟΡΑΣΤΙΚΗΣ</u> <u>ΔΥΝΑΜΗΣ</u>	ΕΛΛΑΔΑ	217,76	207,23	182,67	211,33	223,37	212,94	204,59	285,68	340,24	322,36
	ΕΕ-27	566,22	572,27	585,75	596,42	611,40	641,58	658,36	675,52	696,74	729,43
	ΕΕ-18	607,30	612,75	626,58	637,46	652,69	682,74	688,58	704,61	724,40	749,34
<u>ΚΑΤΑ ΚΕΦΑΛΗ</u> <u>ΔΑΠΑΝΕΣ ΓΙΑ</u> <u>ΑΣΘΕΝΕΙΑ ΚΑΙ</u> <u>ΙΑΤΡΙΚΗ</u> <u>ΦΟΡΝΤΙΔΑ ΣΕ</u> <u>ΕΠΙΠΕΔΟ</u> <u>ΑΓΟΡΑΣΤΙΚΗΣ</u> <u>ΔΥΝΑΜΗΣ</u>	ΕΛΛΑΔΑ	1.439,51	1.213,29	1.135,87	1.004,17	918,24	988,28	1.043,84	1.019,52	977,64	1.025,31
	ΕΕ-27	2.015,97	2.050,56	2.017,42	2.136,22	2.206,29	2.307,22	2.317,76	2.365,19	2.447,18	2.566,50
	ΕΕ-18	2.282,72	2.315,73	2.370,58	2.400,97	2.473,02	2.575,04	2.575,60	2.627,22	2.710,30	2.823,02
<u>ΚΑΤΑ ΚΕΦΑΛΗ</u> <u>ΔΑΠΑΝΕΣ ΓΙΑ</u> <u>ΑΝΑΠΗΡΙΑ ΣΕ</u> <u>ΕΠΙΠΕΔΟ</u> <u>ΑΓΟΡΑΣΤΙΚΗΣ</u> <u>ΔΥΝΑΜΗΣ</u>	ΕΛΛΑΔΑ	346,17	343,07	331,018	309,48	322,03	222,64	219,13	212,13	208,77	226,45
	ΕΕ-27	523,80	533,45	552,40	565,63	580,31	608,29	607,55	622,29	637,97	662,71
	ΕΕ-18	537,38	547,27	569,43	585,13	601,39	632,63	633,93	651,07	671,07	698,43
<u>ΚΑΤΑ ΚΕΦΑΛΗ</u> <u>ΔΑΠΑΝΕΣ ΓΙΑ</u> <u>ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ</u> <u>ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟ ΣΕ</u> <u>ΕΠΙΠΕΔΟ</u> <u>ΑΓΟΡΑΣΤΙΚΗΣ</u> <u>ΔΥΝΑΜΗΣ</u>	ΕΛΛΑΔΑ	10,66	10,31	12,71	13,32	67,37	25,34	42,52	74,54	103,02	87,39
	ΕΕ-27	112,62	116,19	120,28	126,85	147,84	169,69	191,51	185,56	185,66	202,12
	ΕΕ-18	119,50	123,07	126,29	132,93	157,57	179,58	199,95	197,48	201,08	220,27

ΠΗΓΗ: EUROSTAT

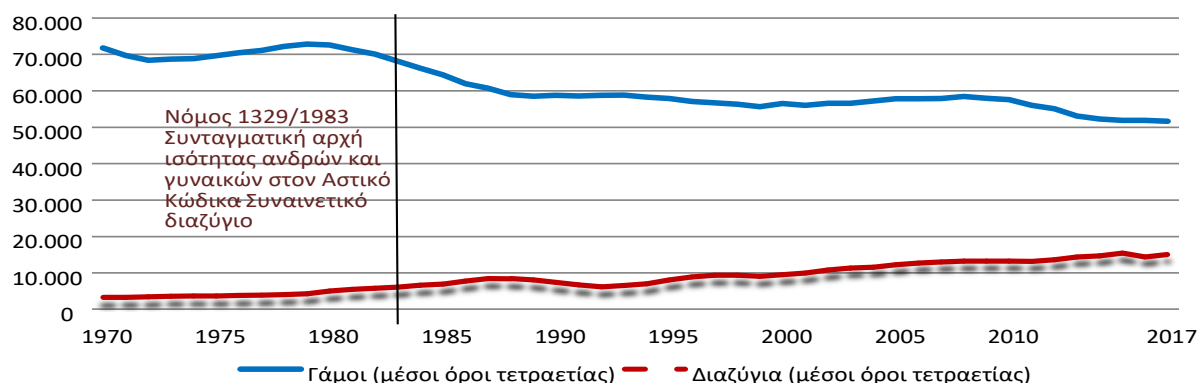
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ VIII

ΠΙΝΑΚΑΣ 8: ΔΕΙΚΤΕΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΤΩΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΩΝ ΜΗΜΟΝΙΩΝ

ΔΕΙΚΤΗΣ	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Αναλογία γάμων ανά 1.000 κατοίκους	4,8	5,3	5,1	5,0	4,5	4,7	4,9	5,0	4,6	4,7	4,4	4,4
Αναλογία διαζυγίων ανά 1.000 κατοίκους	1,2	1,2	1,2	1,1	1,3	1,5	1,3	1,4	1,0	1,8	---	---
Δείκτης γονιμότητας	1,5	1,5	1,48	1,4	1,34	1,29	1,3	1,33	1,38	1,35	1,35	1,34
Μέση ηλικία γυναικών για την απόκτηση του πρώτου παιδιού	30,2	30,4	30,4	30,5	30,7	30,9	31,1	31,3	31,3	31,4	31,5	31,7
Ποσοστό γεννήσεων εκτός γάμου (% επί όλων των γεννήσεων)	5,9	6,6	7,3	7,4	7,6	7,0	8,2	8,8	9,4	10,3	11,1	-----
Ποσοστό (%) παιδιών (ηλικίας 1-17) που ζουν με τους δύο γονείς	93,5	93,7	93,9	94,2	94,8	92,3	91,7	91,6	91,5	91,9	92,1	-----
Ποσοστό (%) παιδιών (ηλικίας 1-17) που ζουν με ένα γονέα	5,6	5,8	5,1	5,0	4,9	7,3	7,9	8,1	8,0	7,6	7,4	-----
Ποσοστό (%) παιδιών (ηλικίας 1-17) που ζουν σε «άλλους» τύπους νοικοκυριών	0,8	0,5	1,0	0,8	0,4	0,4	0,4	0,3	0,5	0,5	0,5	-----

ΠΗΓΗ : OECD

Γράφημα 9: Εξέλιξη γάμων και διαζυγίων (1970 – 2017)

ΠΗΓΗ: ΕΛΣΤΑΤ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΙΑΖΥΓΙΩΝ (2017) και

OACD: <https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=27359#>

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΧ
ΠΙΝΑΚΑΣ 9: ΔΕΙΚΤΗΣ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑΣ

ΔΕΙΚΤΗΣ		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
ΔΕΙΚΤΗΣ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑΣ	ΣΟΥΗΔΙΑ	1,98	1,90	1,91	1,89	1,88	1,85	1,85	1,78	1,76	1,71
	ΔΑΝΙΑ	1,87	1,75	1,73	1,67	1,69	1,71	1,79	1,75	1,73	1,70
	ΦΙΝΛΑΝΔΙΑ	1,87	1,83	1,80	1,75	1,71	1,65	1,57	1,49	1,41	1,35
	ΝΟΡΒΗΓΙΑ	1,95	1,88	1,85	1,78	1,75	1,72	1,71	1,62	1,56	1,53
	ΕΕ-27	1,57	1,54	1,54	1,51	1,54	1,54	1,57	1,56	1,54	1,53
	ΕΕ-18	1,59	1,57	1,56	1,54	1,56	1,56	1,58	1,56	1,53	1,52
	ΕΛΛΑΔΑ	1,48	1,40	1,34	1,29	1,30	1,33	1,38	1,35	1,35	1,34
	ΙΤΑΛΙΑ	1,46	1,44	1,43	1,39	1,37	1,35	1,34	1,32	1,29	1,27
	ΙΣΠΑΝΙΑ	1,37	1,34	1,32	1,27	1,32	1,33	1,34	1,31	1,26	1,23

ΠΗΓΗ: EUROSTAT

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασοπούλου, Α. και Βασιλάκου, Κ. (2018). «Πολιτικές για την οικογένεια και το παιδί», στο συλλογικό Κοινωνική Πολιτική, Αθήνα: Διόνικος.
- Bouman, Zygmunt (2017). Ρευστοί Καιροί. Η ζωή στην εποχή της αβεβαιότητας, Αθήνα: Μεταίχμιο. Πρώτη έκδοση στα ελληνικά Σεπτέμβριος 2009.
- Βενιέρης, Δ. (2018). «Κοινωνική πολιτική σε χώρα χωρίς “πατρίδα”», στο Κρίση και - Κοινωνική πολιτική. Αδιέξοδα και λύσεις, Αθήνα: Τόπος, σ.σ. 67-85.
- Δημουλάς, Κ. (2018). «Κρίση και κοινωνικό εισόδημα αλληλεγγύης», στο Κρίση και Κοινωνική πολιτική Αδιέξοδα και λύσεις, Αθήνα: Τόπος, σ.σ. 173-192.
- ΕΚΚΑ (2018). Επικαιροποιημένη Κατάσταση: Ασυνόδευτα Ανήλικα στην Ελλάδα. Διαθέσιμη διαδικτυακά στο: <file:///C:/Users/Andreas/Downloads/GR%20ΕΚΚΑ%20dashboard%2015-6-2018.pdf> (τελευταία πρόσβαση 7/1/2022).
- ΕΛΣΤΑΤ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΙΑΖΥΓΙΩΝ (2017): <https://www.statistics.gr/documents/20181/16314203/%CE%A3%CF%84%CE%B1%CF%84%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82+%CE%94%CE%B9%CE%B1%CE%B6%CF%85%CE%B3%CE%AF%CF%89%CE%BD+%28+2017+%29.pdf/c6722cda-7c31-4f55-9eaa-6177db8cdcd7?t=1555059288837>
- ΕΛΣΤΑΤ(2022): <https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SJO03/-> <https://www.statistics.gr/documents/20181/e944c120-8160-e879-8ca6-203c8f298156>
- ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2020). Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση, Ετήσια Έκθεση, Αθήνα.
- Καμπούρη, Ν., Μαρινούδη, Σ. και Πετράκη, Γ.(2020). Φύλο, κράτος πρόνοιας και ανθεκτικότητα στην κρίση, Αθήνα: Νήσος.
- Κούγιας, Κ. (2016). Πολιτικές Απασχόλησης σε Κρίση. Μαθήματα από Δανία, Γερμανία & Ελλάδα, Τετράδια Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα: Gutenberg. .
- Κούγιας, Κ. (2015). «Ευελισφάλεια σε περίοδο Κρίσης: Ισορροπη Ανάπτυξη των Συνιστωσών Δυνάμεων ή Ετεροβαρείς Μεταρρυθμίσεις;», Κοινωνική Πολιτική, Τεύχος 3.
- Κουζής, Γ.(2018). «Το νέο εργασιακό τοπίο με αφορμή την κρίση», στο Κρίση και Κοινωνική πολιτική. Αδιέξοδα και λύσεις, Αθήνα: Τόπος.
- Κουζής, Γ.(2016). «Η κρίση και τα Μνημόνια Ισοπεδώνουν την Εργασία», Κοινωνική Πολιτική, Τόμος 6.
- Κουζής, Γ.(2010). «Η πορεία της νεοφιλελεύθερης απορρύθμισης της εργασίας και το άλλοθι της κρίσης» από το συλλογικό τόμο Βατικιώτης Λ. κ.λπ. Ο χάρτης της κρίσης: Το τέλος της αυταπάτης, Αθήνα: Τόπος.
- Κουζής, Γ.(2008). «Ευελιξία και ασφάλεια (flexicurity): Μια κριτική προσέγγιση», Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη, Τεύχος 3(1), σ.σ. 67-77.
- Κουραχάνης, Νίκος (2019). Πολιτικές Στέγασης Προσφύγων: Προς την κοινωνική ενσωμάτωση ή την προνοιακή εξάρτηση, Αθήνα: Τόπος.
- Lasch, Chr. (2007). Λιμάνι σ' ένα άκαρδο κόσμο, Η οικογένεια υπό πολιορκία, Θεσσαλονίκη: Νησίδες, πρώτη έκδοση: 1979.

- Ματσαγγάνης, Μ. (1999). Προοπτικές του κοινωνικού κράτους στη Νότια Ευρώπη, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μουσούρου, Λ. (2005). Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική, Αθήνα: Gutenberg.
- Μουσούρου, Λ. (1989). Κοινωνιολογία της Σύγχρονης Οικογένειας, Αθήνα: Gutenberg, επανέκδοση 1998.
- Οικονόμου, Χ. (2018). Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης και των μνημονίων στο Ελληνικό Σύστημα Υγείας, στο Κρίση και Κοινωνική πολιτική. Αδιέξοδα και λύσεις, Αθήνα: Τόπος.
- Παπαδοπούλου, Δέσποινα (2012). Κοινωνιολογία του Αποκλεισμού στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Η διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού και η αδυναμία συμμετοχής στα κοινωνικά δικαιώματα υπό συνθήκες κρίσης, Αθήνα: Τόπος.
- Παπαθεοδώρου, Χρ. (2018). «Φτώχεια και λιτότητα στην Ελλάδα της κρίσης: Η ενδυνάμωση του νεοφιλελευθερισμού και η συρρίκνωση του συστήματος κοινωνικής προστασίας», στο Κρίση και Κοινωνική πολιτική. Αδιέξοδα και λύσεις, Αθήνα: Τόπος.
- Παπαθεοδώρου, Χ. και Σακελλαρόπουλος, Θ. (2020). Τα οικονομικά της κοινωνικής πολιτικής, Αθήνα: Διόνικος.
- Πετμεζίδου, Μ. (2014). Το κοινωνικό κράτος σε κρίσιμη καμπή, Κοινωνιολογική Επιθεώρηση, τόμος 1, σ.σ. 57-70.
- Πρωτοπαπαδάκης, Π. (2018). Η αυτοαπασχόληση στην Ευρώπη και την Ελλάδα: Διαχρονική επιλογή και ανθεκτική πραγματικότητα, ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, Νο :1/2018.
- Ρομπόλης, Σ. και Μπέτσης, Β. (2018). Κοινωνική προστασία: Από τα αδιέξοδα των μνημονιακών πολιτικών στη βιώσιμη κοινωνική λύση, στο Κρίση και Κοινωνική πολιτική. Αδιέξοδα και λύσεις, Αθήνα: Τόπος.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (2020). «Κοινωνική Πολιτική και Οικονομία: Έξι θέσεις για την έρευνα και τη διδασκαλία», στο συλλογικό *Τα οικονομικά της κοινωνικής πολιτικής*, Αθήνα: Διόνικος, σ.σ. 25-40.
- Sakellaropoulos Th. (2011). «Αναζητώντας Το Νέο Κοινωνικό Κράτος» (In Search for the New Welfare State), Ζητήματα Κοινωνικής Πολιτικής, (Social Policy Issues), 2nd Edition, Athens: Dionicos Publishers, pp. 25-74, available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2435283>
- Στασινοπούλου, Όλγα (1996). Ζητήματα Σύγχρονης Κοινωνικής Πολιτικής: Από το κράτος πρόνοιας στο «νέο» προνοιακό πλουραλισμό, Φροντίδα και γήρανση- Η σύγχρονη πλουραλιστική πρόκληση, Αθήνα: Gutenberg.
- Σωτηρόπουλος Δ. (2007). Κράτος και Μεταρρύθμιση στη Σύγχρονη Νότια Ευρώπη: Ελλάδα-Ισπανία-Ιταλία-Πορτογαλία, Αθήνα: Ποταμός.
- Τσαούσης, Δ. (1984). Η Κοινωνία του ανθρώπου: Μια κοινωνιολογική προσέγγιση, Αθήνα: Gutenberg.
- Φερόνας, Α. (2019). Κοινωνικός Αποκλεισμός και Κοινωνική Αλληλεγγύη στην Ελλάδα της κρίσης, Αθήνα: Διόνικος.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Council of the European Union (2015). Joint Employment Report, Brussels, 9 March 2015(OR. En) 7006/15.
- Daly, M. (2011). “What Adult Worker Model? A Critical Look at Recent Social Policy

- Reform in Europe from a Gender and Family Perspective”, *Social Politics* 2011, Volume 18 Number 1.
- Dimoulas, C. (2014). “Exploring the impact of employment policy measures in the context of crisis: The case of Greece”, *International Social Security Review*, Vol. 67, p.p. 49-65.
- Donati, P. (2016). “The Family as a Source of Relational Goods (and Evils) for Itself and for the Community”, *Italian Journal of Sociology of Education*, 8(3), 149-168.
- Esping-Andersen, Gøsta (1990). *Three worlds of welfare capitalism*, Cambridge: Polity Press.
- Esping-Andersen, Gøsta (1999). *Social Foundations of Post-Industrial Economies*, Oxford: Oxford University Press.
- Esping-Andersen, Gøsta (2016). *Families in the 21st Century*, SNS Förlag, Print: Books on Demand, Germany.
- Esping-Andersen, Gøsta & Billari, F. (2015). *Re-theorizing Family Demographics*, *Population and Development Review*, March 2015.
- European Commission (2021). *Joint Employment Report 2021*, as adopted by the Council on 9 March 2021, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion, Brussels.
- European Commission (2007). *Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of Regions, “Towards Common Principles of Flexicurity: more and better jobs through flexibility and security”*, COM (2007).
- European Commission (2007a). “Working time, work organization and internal flexicurity-flexicurity models in the EU”, *Employment in Europe*, DG Employment, Brussels.
- European Commission (2006). “Green Paper: Modernising labour law to meet the challenges of the 21st century”, COM (2006), 0,22 November 2006.
- EUROSTAT (2022):
<https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00107/default/table?lang=en>
<https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00182/default/table?lang=en>
<https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00181/default/table?lang=en>
https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/T2020_10_custom_1748688/default/table?lang=en
https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/TESSI220_custom_1949428/default/table?lang=en
<https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tesem070/default/table?lang=en>
https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ilc_iw01/default/table?lang=en
https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/SPR_EXP_FSI_custom_2029624/default/table?lang=en
<https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00198/default/table?lang=en>
<https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00200/default/table?lang=en>
- Ferrera, M. (2010). *The South European Countries*. In F. G. Castel, S. Leibfried, J. Lewis, and C. Pierson (eds.), *The Oxford Handbook of the Welfare State*, Oxford: Oxford University Press, pp 616-629.
- Ferrera, M. (2005). “Democratisation and Social Policy in Southern Europe: From Expansion to Recalibration”, *Draft working document*, United Nations Research Institute for Social Development.
- Ferrera, M. (2000). “Reconstructing the Welfare State in Southern Europe”, In S. Kuhnle (ed.), *Survival of the European Welfare Systems*, London: Routledge.

- Flaquer, Lluís (2000). "Family Policy and Welfare State in Southern Europe", Working papers, Barcelona: Institute de Ciències Polítiques i Socials, WP num. 185.
- Gal, John (2010). "Is there an extended family of Mediterranean welfare states?", *Journal of European Social Policy*, Vol. 20(4): 283–300.
- IOM (2016). *Mixed Migration Flows in the Mediterranean and Beyond*. Compilation of available and information Reporting period 2015 (available at: <http://doe.iom.int/docs/Flows%20Compilation%202015%20Overview.pdf>).
- Karamesini, M. (2007). "The Southern European social model: Changes and continuities in recent decades". Geneva: International Institute for Labour Studies (ILO).
- Katrungalos, George (1996). "The South European Welfare Model: the Greek Welfare State, in Search of an Identity", *Journal of European Social Policy*.
- Katrungalos, George & Lazaridis, Gabriella (2008). "The South European welfare states at the dawn of the new Millennium: Identity and problems", *Social Cohesion and Development* 2008, 3 (1).
- Korpi, W. (2000). 'Faces of inequality: Gender, class and pattern of inequalities in different types of welfare states', *Social Politics* 7: 127/91.
- Korpi, Walter and Palme, Joakin (1998). "The Paradox of Redistribution and Strategies of Equality: Welfare State Institutions, Inequality and Poverty in the Western Countries", *American Sociology Review*, Vol. 63, No 5, Oct. 1998, pp. 661-687.
- Kröger, T. (2011). "Defamilisation, dedomestication and care policy: Comparing childcare service provisions of welfare states", *International Journal of Sociology and Sociology and Social Policy*, Vol. 31 Iss7/8, p.p. 424-440.
- Leitner, S. (2003) "Varieties of Familialism: The Caring Function of the Family in Comparative Perspective", *European Societies* 5(4): 353–75.
- Lister, R. (1994) "'She Has Other Duties': Women, Citizenship and Social Security", in S. Baldwin and J. Falkingham (eds) *Social Security and Social Change: New Challenges to the Beveridge Model*, pp. 31–44, New York: Harvester Wheatsheaf.
- Lohmann, H. and Zagel, H. (2015). "Family policy in comparative perspective: The concepts and measurement of familization and defamilization", *Journal of European social Policy*, p.p. 1-18.
- McDonald, P. (2002). "Low fertility: unifying the theory and the demography." Paper presented at Population Association of America Meetings, Atlanta, 9–11 May.
- McLaughlin, E. and Glendinning, C. (1994) 'Paying for Care in Europe: Is There a Feminist Approach?' in L. Hantrais and S. Mangen (eds) *Family Policy and the Welfare of Women*, Cross-National Research Papers, pp. 52–69. Leicestershire: European Research Centre, Loughborough University of Technology.
- Mingione E. (2002), 'Labour Market Segmentation and Informal Work' in H. Gibson (ed.), *Economic Transformation, Democratization and Integration into the European Union. Southern Europe in Comparative Perspective*, Basingstoke, Hampshire: Palgrave.
- Norton, J. & Katz, C. (2017). "Social reproduction", *The International Encyclopedia of Geography*.
- OECD Economic Surveys: Greece© OECD 2020, available at : <https://www.oecd.org/economy/surveys/Greece-2020-OECD-economic-survey-Overview.pdf>

OECD (2022):

<https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=27359#>

<https://stats.oecd.org/Index.aspx?QueryId=33477>

- Orloff, A.S. (1993) 'Gender and the Social Rights of Citizenship: The Comparative Analysis of Gender Relations and Welfare States', *American Sociological Review* 58(3): 303–328.
- Pagoulatos, George (2018). *Greece after the Bailouts: Assessment of a Qualified Failure*, Hellenic Observatory Discussion Papers on Greece and Southeast Europe, GreeSE Paper No.130.
- Papadopoulos, T. and Roumpakis, A. (2019). "Family as a socio-economic actor in the political economy of welfare", *Social Policy Review* No 31 (2019), edited by Heins E., Rees J. and Needham C., Bristol: Policy Press.
- Papadopoulos, T. and Roumpakis, A. (2013). "Feministic welfare capitalism in crisis: social reproduction and anti-social policy in Greece", *Journal of International and Comparative Social Policy*, 23:3. p.p. 204-224.
- Papadopoulos, T. and Roumpakis, A. (2012). "The Greek welfare state in the age of austerity: anti-social policy and the politico-economic crisis", in: Kilkey, Majella, Ramia, Gaby and Farnsworth, Kevin, (eds.) *Social Policy Review* 24. The Policy Press, p.p. 203-227.
- Papatheodorou, C. "Rethinking Greece: Christos Papatheodorou on the impact of austerity measures, poverty and social protection", available at:
<https://www.greeknewsagenda.gr/interviews/rethinking-greece/6302-rethinking-greece-christos-papatheodorou>
- Petmesidou M. (2018), "Rethinking Greece: Maria Petmesidou on the past and the future of the Greek welfare state", available at:
<https://www.greeknewsagenda.gr/interviews/rethinking-greece/6616-petmesidou>
- Petmesidou, Maria and Guillén, Ana (2015). "Economic crisis and austerity in Southern Europe: threat or opportunity for sustainable welfare state?", *Observation social European Research Paper*, Nr. 18, January 2015.
- Saraceno, C. and Keck, W. (2010). 'Can We Identify Intergenerational Policy Regimes in Europe?' *European Societies* 12(5): 675–696.
- Serapioni, Mauro and Hespanha, Pedro (2019). "Crisis and Austerity in Southern Europe: Impact on Economies and Societies", *Centro de Estudos Sociais da Universidade de Coimbra*.
- Taylor-Gooby, P. (2006). «Greek Welfare Reform in a European Context», in: Petmesidou M. and Mossialos E. (eds). *Social Policy Developments in Greece*, Ashgate.
- Watson, S, (2000). "Ο Foucault και η μελέτη της κοινωνικής πολιτικής» στο *Κοινωνική Πολιτική: Μια άλλη προσέγγιση*, Αθήνα: Gutenberg (2007).
- Zambarloukou S. (2015), "Greece after the Crisis: Still a South European welfare model?", *European Societies*, vol. 17 no 5, pp. 653-673.